

JAARBOEK

Tweeëntwintigste
Jaarboek der
sociale en
economische
geschiedenis
van Leiden
en omstreken

Dirk
van Eck-Stichting
Leiden

PROVISONNEEL
REGLEMENT van Disci-
pline voor de Landstorm in
het Departement der Mon-
den van de Maas.

Artikel 1.

subordinatie en discipline een volstrekte
te is bij een gewapend corps, zoo zul-
leve zeer nauwkeurig moeten in acht
n worden bij de corpien der Landstorm

Tweeëntwintigste Jaarboek
der sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
2010

Dirk van Eck-Stichting

opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Arjan Honkoop, *voorzitter ad-interim*

Marian Weevers, *voorzitter ad-interim*

Wanda den Boer, *secretaris*

Joris Arts, *penningmeester*

Rob Arnoldus

Sigrun Brouwer

Dirk Maats

Ariela Netiv

Gert-Jan van Rijn

Jaak Slangen

Cor Smit

Annerije van der Vliet

Kees Walle

Redactie Jaarboek 2010

Piet de Baar

Manon van der Heijden

Agnes van Steen

Bert van der Veer

Marian Weevers

Annerije van der Vliet, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2011 dient in het bezit van de redactie te zijn voor 31 oktober 2010.

Dirk van Eck-Stichting

**Tweeëntwintigste Jaarboek
der sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
2010**

Leiden 2010

ISBN/EAN: 978-90-73279-29-2
ISSN 1387-8123

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden
e-mail: info@dirkvaneck.nl

Vormgeving:
Bert van der Veer

Uitvoering vormgeving:
Grafaria, Leiden

Druk:
Offsetdrukkerij Nautilus, Leiden

© Copyright Dirk van Eck-Stichting,
Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de fotografische werken te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Inhoud

- 7 Voorwoord
- 9 Jaarverslag 2009
- 15 AGNES VAN STEEN
 In memoriam
- 21 RUDI VAN MAANEN
 Jan van Hout, het *Armenrapport* en Vives
- 37 MATTHIJS GERRITS
 Financiële relaties van Haarlem en Leiden
 met het landsheerlijke bestuur, 1505-1518
- 67 ANTOINETTE FRIJNS
 De buskruitramp en het Koninklijk Gesticht van
 Lodewijk Napoleon, 1807-1810
- 99 EDWARD SODDERLAND
 met medewerking van MARLEEN RIOOL EN ARJAAN WIT
 Tot behoud van inwendige rust.
 Leiderdorpers in het geweer van 1813 tot 1839

- 137 COR SMIT
 'Alsjeblieft geen krotbewoners'.
 Uitsluiting en opvoeding in de sociale woningbouw,
 1835-1980
- 177 AGNES VAN STEEN
 Wandelen langs veertig jaar Leidse homobeweging (1968-2008).
 Een inleiding
- 189 PETER VAN EETEN
 Wandeling langs de roze kant van Leiden
- 205 Over de auteurs
- 207 Aanwinsten van het Regionaal Archief Leiden op sociaal en
 economisch gebied in 2009
- 210 Boekbesprekingen

Voorwoord

 OK dit tweeëntwintigste Jaarboek bevat weer een gevarieerd aanbod aan artikelen.

Peter van Eeten neemt ons mee op een wandeling langs het homo-seksuele erfgoed van Leiden, voorzien van een inleiding door Agnes van Steen. Wij staan stil bij het overlijden van Toos Fallaux-van Duuren en Daan Fallaux aan de hand van een stukje geschiedenis van het Volksgebouw waar beiden regelmatig kwamen.

Rudi van Maanen plaatst enkele kanttekeningen bij de geschiedschrijving van het *Armenrapport* van Jan van Hout uit 1577.

Cor Smit staat stil bij de oorsprong van de woningcorporaties. Uiterst actueel gezien de vele discussies over de sociale opgave van de woningcorporaties voor de onderkant van de samenleving bij de aanpak van de zogenaamde Pracht- of Krachtwijken. Smit laat zien dat het niet zozeer de zwaksten in de samenleving waren waar de corporaties zich eind negentiende eeuw op richtten, maar juist de elite van de beter geschoolde en betaalde arbeiders.

De regio komt aan bod in 'Tot behoud van inwendige rust' van Edward Sodderland. Sodderland onderzoekt de invloed van de volkswapening in de nadagen van het Franse keizerrijk (1813-1815) en ten tijde van de Belgische Opstand (1830-1839) op het dagelijks leven van de Leiderdorpers uit die tijd.

De financiële problemen van de steden Haarlem en Leiden eind vijftiende eeuw staan centraal in het artikel van Matthijs Gerrits. Hoe losten zij die op? Wat had dat voor gevolgen voor hun bestuurlijke autonomie en waarin verschilden beide steden?

Wij willen hier wederom onze dank uitspreken aan Grafaria zonder wiens enorme inzet dit Jaarboek, evenals al die anderen, er niet had gelegen. Wij zijn enorm blij met hun inzet en bereidheid om tot het laatste moment toe nieuwe wijzigingen te verwerken.

MARIAN WEEVERS,
voorzitter ad-interim

Jaarverslag 2009

Bestuur

HET secretariaat is per januari 2009 van Annerije van der Vliet overgenomen door Wanda den Boer. Sigrun Brouwer is toetreden tot de werkgroep LAVA en zal in die hoedanigheid de bestuursvergaderingen bijwonen. Jaco van Rijn kondigde in september 2009 aan per 1 januari 2010 afscheid te nemen als voorzitter. Marian Weevers en Arjan Honkoop treden op als interim voorzitters.

Donateurs

Het aantal donateurs op 31 december 2009 was 331. Het aantal donateurs is dit jaar licht afgenomen. Dit komt overeen met de trend van de afgelopen jaren en is in het licht van de recessie niet verwonderlijk.

Activiteiten

In 2009 organiseerde de Dirk van Eck-Stichting de donateursavond met het thema archeologisch onderzoek naar handel in de Leidse regio. Op donderdag 4 juni 2009 presenteerden Chrystel Brandenburgh (Archeologisch Centrum gemeente Leiden) en Menno Dijkstra (Amsterdams Archeologisch Centrum, Universiteit van Amsterdam) een programma van lezingen met als titel *Van aardewerk tot zout. Handelscontacten binnen de Leidse regio in de pre-historie, Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen*.

Aansluitend aan de lezingen werd het *Eenentwintigste Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* gepresenteerd. In dit Jaarboek staan artikelen over onder andere de arbeidsomstandigheden in het

Leidse boekenbedrijf en drukkerijen, de organisatie van de armenzorg, het debat over 'meisjesstudenten', het verhaal achter zeventiende-eeuwse mesheften en de Warmondse scheepswerven uit de zestiende eeuw.

In samenwerking met de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) kwam op 5 november een lezingavond tot stand met als thema: *Te jong om te bewaren? (Industriële) Wederopbouwarchitectuur in Leiden, 1940-1965*. Leon de Laat, stedenbouwkundige, opende de avond met een lezing over de Leidse wederopbouwarchitectuur. Hij ging in op het dilemma tussen stedelijke vernieuwing en het behoud van historische waarden bij de herstructurering van de naoorlogse gebieden in Leiden. De tweede helft van de avond hield professor Fons Verheijen, architect, een lezing over ingenieur Thijs Schutte en zijn rol in de industriële wederopbouwarchitectuur in Leiden.

Deze lezingenavond was alweer de vierde gezamenlijk georganiseerde activiteit van de Dirk van Eck-Stichting en de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden waarin sociale en economische geschiedenis en industrieel erfgoed in samenhang worden belicht.

Redactie

Cor Smit heeft in 2009 afscheid genomen als voorzitter van de redactie. Zijn taken worden momenteel waargenomen door Agnes van Steen. Manon van der Heijden, verbonden aan de Universiteit Leiden, is aangetrokken als nieuw redactielid en ook bestuurslid Marian Weevers versterkt sinds eind 2009 de redactie.

Website

Joris Arts heeft de website www.dirkvaneck.nl overgezet naar een nieuw contentmanagementsysteem. Het bewerken van de site wordt hierdoor makkelijker. De opmaak van de site is ook enigszins aangepast. De webwinkel loopt goed, en heeft in 2009 enkele wijzigingen ondergaan.

WANDA DEN BOER,
secretaris

Jaarverslag van de werkgroep Leids Audiovisueel Archief (LAVA)

HET jaar 2009 was, voor wat betreft het audiovisuele erfgoed in Leiden, geen bijzonder jaar.

Er is een viertal verschillende filmvoorstellingen gehouden, waarvan twee voor personeel en oud-personeel van de gemeente Leiden.

De belangrijkste voorstelling was voor gepensioneerde personeelsleden van de Nederlandsche Electrolasch Maatschappij (NEM). Deze avond was speciaal van belang omdat hier voor het eerst, aan de leden van personeelsvereniging 'De Stalen Band', een originele fabrieksfilm van voor de oorlog vertoond werd. Fr. werden oud-collega's herkend en de voorstelling gaf aanleiding tot veel verhalen over vroeger. Deze verhalen zullen mogelijk een vervolg gaan krijgen in een *oral history* project in samenwerking met Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL), stichting 'Het Kleine Leidse Woonhuis' en Museum 'Het Leids Wevershuis'.

Op 12 augustus is op verzoek van het Rijnlands Architectuur Platform (RAP), als onderdeel van een tentoonstelling over de Wederopbouw, een lezing- en filmavond georganiseerd. Daar werden films vertoond uit de Wederopbouwperiode. Deze avond was druk bezocht is de aanleiding geweest tot de latere donateursavond over hetzelfde onderwerp.

Er zijn in 2009 twee nieuwe aanwinsten ontvangen. Door de heer W. Buyn is een dvd geschonken met een film uit 1985 over het slachten van een koe in Warmond door een lokale slager. Verder is door de de heer G. Volbeda een cd geschonken met foto's over de sloop van de flats aan de Diamantlaan.

ARJAN HONKkoop,
namens de werkgroep LAVA

Financieel overzicht 2009

DIRK VAN ECK-STICHTING

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2009	11.582,35	Jaarboek 2009	3.589,18
Donaties 2009	5.610,25	Verzending Jaarboek 2009	446,69
Donaties 2010	72,50	Donateursbijeenkomsten	1.117,83
Publicaties	58,50	Administratie	398,55
Overige inkomsten	4,63	Website	84,49
Rente	150,58	Overige kosten	54,06
		Saldi 31 december 2009	11.788,01
Totaal	17.478,81	Totaal	17.478,81

LEIDS AUDIOVISUEEL ARCHIEF

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2009	5.659,29	Promotie	107,27
<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	1.580,50	Overige kosten	20,11
Rente	67,42	Saldi 31 december 2009	7.179,83
Totaal	7.307,21	Totaal	7.307,21

TOELICHTING

Bovenstaande overzichten tonen de inkomsten, uitgaven en resulterende banksaldi van de Dirk van Eck-Stichting en het Leids Audiovisueel Archief (LAVA) in het kalenderjaar 2009.

In 2009 ontving de Dirk van Eck-Stichting aan donaties in totaal ruim € 5.682. Het grootste deel van dit bedrag betrof donaties uit het donatiejaar 2009, maar ook dit jaar waren er donateurs die op voorhand al de donatie voor het nieuwe jaar overmaakten. Het totaalbedrag aan donaties wordt de laatste jaren helaas ieder jaar minder en de stichting zal dan ook op creatie-

vere wijze op de kosten moeten gaan letten. Daarnaast zal de komende jaren, nadrukkelijker dan ooit, moeten worden gezocht naar nieuwe donateurs, ten einde een financieel gezonde stichting te behouden.

De productie- en verzendkosten van het Jaarboek 2009 bedroegen ongeveer € 4.035, een verwachte kostenpost voor een Jaarboek van deze omvang.

Het Leids Audiovisueel Archief ontving € 1.580 uit de verkoop van eerder verschenen delen van *Stadsbeeld in Beweging* en besteedde dit jaar geen geld aan de digitalisering van filmbeelden en de uitbreiding van de audiovisuele collectie.

Het verzoek voor donatie werd ook dit jaar weer door velen positief beantwoord. Dankzij deze donaties kan de stichting zich blijven inzetten voor de historische geschiedschrijving van Leiden en omstreken in woord en beeld.

JORIS ARTS,
penningmeester

AGNES VAN STEEN

In Memoriam

TOOS FALLAUX-VAN DUUREN EN DAAN FALLAUX

IN 2009 op respectievelijk 2 oktober en 22 december zijn Toos en Daan Fallaux overleden. Over hun actieve inzet voor de mensen die het in het leven minder hadden getroffen zijn mooie *in memoria* geschreven op de website van de Leidse PvdA, de partij waarvoor Toos van 1980 tot 1986 in de gemeenteraad heeft gezeten. Over Toos stond ook een *in memoriam* in *Vrij Nederland*.¹ Het is hier niet de plaats om de mooie woorden van mensen die het echtpaar van nabij hebben meegemaakt nog eens te herhalen. Ik wil ze hier gedenken door er een klein stukje geschiedenis aan toe te voegen. Dit op basis van een voorgesprek en een interview dat ik met beiden heb gehouden naar aanleiding van de donateursbijeenkomst van de Dirk van Eck-Stichting op 1 mei 2004. Het onderwerp was het Volksgebouw, waarvan Toos en Daan voor de oorlog bezoekers waren. Ten tijde van ons gesprek waren Toos en Daan al ver in de tachtig, Toos was slecht ter been en Daan was een tikkie doof, maar ze waren nog helder van geest. Logisch, gezien hun leeftijd, dat niet alle herinneringen aan de vooroorlogse jaren voorin het geheugen lagen en dat deze werden vermengd met flarden uit latere jaren. Toch wil ik proberen dat stukje uit hun leven te construeren, al is het verre van volledig.

De donateursbijeenkomst, waar Toos en Daan gasten waren, speelde zich af buiten voor het monumentale pand aan de Herengracht (32-34), waarin tussen de twee wereldoorlogen het Volksgebouw gevestigd was, en waar burgemeester Lenferink de gedenksteen onthulde ter ere van Dirk van Eck, de voorman van de SDAP, de Sociaal Democratische Arbeiders Partij. Van Eck was nauw betrokken bij aankoop van dit kapitale pand, dat in 1919 als Volksgebouw zijn deuren opende.²

Na de onthulling werd de bijeenkomst voortgezet in sociëteit 'De Burcht'

met als programmaonderdeel onder meer mijn interview met Toos en Daan. Uit een voorgesprek en uit dit interview bleek dat Toos en Daan elkaar niet in het Volksgebouw hebben leren kennen, maar daar wel trouwe bezoekers waren. Ze hadden wel meer gemeenschappelijk; beiden zijn in Leiden geboren in een groot gezin en waren geheelonthouder. Voor Toos was dit laatste vrij vanzelfsprekend gezien het rode nest, het vrijdenkersmilieu, waarin zij in 1920 werd geboren. Dit in tegenstelling tot Daan die in 1915 praktisch in het café het levenslicht zag; zijn vader was kastelein. Desondanks heeft Daan nooit een druppel drank gedronken en werd hij actief in de geheelonthoudersbeweging. Toos speelde vol overgave dronken vrouwen – ter afschrikwekkend voorbeeld – in de toneelgroep Door Onthouding Sterk (DOS). In het ‘rode’ Volksgebouw werd ook geen drank geschonken. Het was het gezamenlijke gebouw van de SDAP en de LBB, de Leidsche Bestuurdersbond, de koepelorganisatie van socialistische vakbonden met speciaal voor jongeren de Leidsche Jeugdraad. Daan vertelde dat hij in het Volksgebouw kwam omdat zijn moeder hem had opgegeven als lid van de Metaalwerkersbond, die daar een jeugdclub had. Hij ging erheen en kwam in zaal 16, boven, waar discussiebijeenkomsten werden gehouden. Dat dit een ‘rood’ gebouw was, was voor Daan geen bezwaar. Hij was van huis uit ‘niks’, maar als het zo uitkwam gaf hij op dat hij Nederlands Hervormd was. Op zijn achttiende – vanaf die leeftijd mocht het – werd hij lid van de SDAP en werkte hij mee aan de verkiezingscampagne voor de SDAP, met lijsttrekker Van Eck. Dit deed hij door met borden met: ‘Stem Van Eck’ op de fiets door de stad te rijden. En met succes. In 1935 behaalde de SDAP de vooroorlogse top van 14 van de 35 zetels in de Leidse gemeenteraad. Toos was geen lid van de SDAP. Daar was ze nog te jong voor. Zij kwam naar het Volksgebouw vanwege de leesclub van de Jeugdraad, waarin over boeken werd gediscussieerd. Zij wilde boeken lezen en zich ontwikkelen. Om boeken te lenen ging ze ook naar de – gratis – avondschool aan de Langebrug. Niet voor de lessen, want die kon ze al dromen. Dit moest allemaal ’s avonds want overdag moest ze werken. Haar vader had geregeld dat ze, net als haar zus, die zijden rozen naaide op dekens, op de wollen-dekenfabriek van Beuth aan de Kaiserstraat kon komen werken, maar na één blik op al het stof op de afdeling, zette ze het op een lopen. Toch moest er geld verdiend worden, zeker omdat haar broers moeilijker werk konden vinden in de jaren dertig, de crisisjaren, en dus werd Toos op haar

dertiende 'meisje voor halve dagen' in de huishouding. Haar antimilitaristische achtergrond bracht haar wel in de problemen toen ze terechtkwam bij een familie waar de man des huizes majoor in het leger was. 'Ik was tegenstrijdig tot en met.' Uiteindelijk ging Toos schoonmaken en kwam ze terecht in het Academisch Ziekenhuis Leiden, eerst als schoonmaakster, later in de keuken. Tussen de diensten in het ziekenhuis door ging ze thee zetten in een houten keet voor de voetballers in de rust van een wedstrijd. Ze was bij het voetbal gekomen, doordat ze was meegenomen door haar broers. Eén van die voetballers had haar hart gewonnen. Dat was Daan, die voetbalde bij AOV, een club aangesloten bij de Nederlandsche Arbeiders Sportbond. In 1935 hadden zij zich al verloofd.³

Daan was werkzaam in de verkoop en onderhoud van kachels en haarden, maar in de winter lag dit werk stil. Pas in het voorjaar werden de kachels opgehaald om schoongemaakt te worden. In zo'n periode van werkloosheid moest er gestempeld worden en kreeg men zes weken een uitkering via de vakbond. In plaats van in de rij staan bij het Volksgebouw om te stempelen was het ook mogelijk om naar een werklozencursus te gaan in het Leidse Volkshuis, waar juffrouw Ruth de scepter zwaaide. Vanuit dit Volkshuis werd Daan in 1936 op de mogelijkheid gewezen dat hij een algemene cursus van zes weken kon volgen op de Volkshogeschool in Allardsoog, bij Bakkeveen in Friesland.⁴ Hij ging erheen, eerst kilometers op de fiets naar Amsterdam, dan een stukje met de boot van Amsterdam naar Lemmer en weer op de fiets van Lemmer naar Bakkeveen en zo ook weer terug. Hij deed dat twee keer. Na de tweede cursus kon hij werk krijgen bij de smederij van De Nie, later bij de gieterij. Hij deed dit werk van 1936 tot 1947, met een onderbreking van een jaar in de oorlog toen hij onderdook om aan de tewerkstelling in Duitsland te ontkomen.

Een mooi verhaal is hoe Daan, verliefd als hij was, na de lange tocht vanuit Bakkeveen, helemaal op de fiets – afgezien van dat stuk met de boot – bij het zien van Toos bij het Volksgebouw geen moment twijfelde, snel zijn fiets thuisbracht om vervolgens na die barre tocht nog een eind te gaan lopen naar Katwijk. Dat alles om bij zijn geliefde te zijn. De wandeltocht was georganiseerd vanuit het Volksgebouw en Toos had zich daarvoor opgegeven.

Het paar trouwde in de oorlog in 1942 en kreeg drie zoons. Een zoon is al in 1989 overleden. Over haar huwelijk vertelde Toos (in 1978):

Daan leeft met mij mee en ik met hem, maar we hebben toch allebei ons eigen leven. Dan zeg ik: Je komt me morgen wel weer tegen, ik heb m'n vrijgezellenavond. We gaan allebei onze eigen weg en daarom hebben we het waarschijnlijk ook zo fijn met elkaar. Je komt zo weinig vrouwen tegen met een eigen leven. Ja, als je ze hoort praten dan lijken ze zelfstandig en zelfbewust, dan ben ik wel eens bang, dat ik 20 jaar achterloop. Maar dan zie ik de praktijk en dan denk ik: ach God, die stumpers, die zijn nog lang niet zo ver als Daan en ik.⁵

Toos zat toen bij de Rooie Vrouwen van de PvdA. Eerst zag ze de noodzaak van zo'n aparte vrouwenclub niet in, omdat ze dacht dat dat niet nodig was. Tot ze beseftte dat het lang niet in alle huwelijken gebruikelijk was, hoe zij en Daan met elkaar omgingen. Daan gunde haar haar bewegingsvrijheid, maar dat deed lang niet iedere getrouwde man.⁶

Toos had een goed voorbeeld gehad aan haar moeder. Die had het zo geregeld dat vader kookte op dinsdag; dan had zij ook eens een vrije dag. Nu ja vrij, moeder ging dan langs de huizen met *De Proletarische Vrouw*, het blad van de vrouwenclubs van de SDAP. Moeder vond ook dat er iets gedaan moest worden aan het feit dat vrouwen, zoals zijzelf, zoveel kinderen kregen. Vooral de mannen moesten eens na gaan denken. Voorbehoedmiddelen waren er toen wel, maar nog erg duur. Toos onderschreef dit streven naar geboorteregeling en werd na de oorlog voorvechtster van de NVSH, de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming, en deelde als zodanig gul condooms uit, tot grote schrik van haar zoons.⁷

Tijdens de oorlog werden de discussiebijeenkomsten in het Volksgebouw door de Duitse bezetter verboden. Ze werden echter clandestien voortgezet – zo vertelden Toos en Daan – thuis bij Bert Bodestaff, de voorzitter van de Leidsche Jeugdraad, die woonde aan het Utrechts Jaagpad. Van daaruit is de antifascistengroep ontstaan die actief werd in het verzet, waar ook Toos en Daan bij betrokken waren.⁸

Na de oorlog verhuisde de 'rooie familie' naar Ons Centrum aan de Hooigracht, maar Toos en Daan bleven zich actief voor de samenleving inzetten zoals hier en daar al is gememoreerd, bijvoorbeeld voor het Zuidhollands Verzetsmuseum en voor Chileense vluchtelingen. Ik heb aan die *in memoria* een stukje geschiedenis toe willen voegen, ter herdenking van deze bijzondere en bijzonder aardige mensen. Het is bij lange na niet genoeg om hun actieve leven recht te doen. Hopelijk verschijnt er nog eens een uitvoerigere levensbeschrijving van Toos en Daan Fallaux.

Noten

- 1 Door Peter Brusse in de rubriek 'Uit het leven' in *Vrij Nederland* (17 oktober 2009), het blad waarvan zoon Emile hoofdredacteur was geweest.
- 2 Piet de Baar heeft voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2004* (Leiden 2005) zijn lezing van die dag over het Volksgebouw omgewerkt tot het artikel: 'Het Volksgebouw: Herengracht 32-34', 143-173.
- 3 Peter Brusse in *Vrij Nederland*.
- 4 Meer over het Leidse Volkshuis en de cursussen is te lezen in: H. Kramers, J. Slangen, M. Vroegindewey, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982).
- 5 Toos Fallaux in: I. Cramer, M. Kranenburg en J. Terlingen, *Het Grof schandaal. Blauwdruk van de bezetting van de Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij* (Leiden 1978) 102. Toos werd voor dit boekje geïnterviewd. Ze ondersteunde de bezetters van de Grofsmederij zoveel mogelijk, onder andere door voor ze te koken.
- 6 Zie noot 5: *Het Grof schandaal*, 101.
- 7 Peter Brusse in *Vrij Nederland*.
- 8 Toos en Daan zijn over dit verzetswerk ook geïnterviewd door een student van I. Schöffer en M. Schwegman van de Leidse universiteit voor het boekje: *Ook in Leiden. Over verzetswerk in en om de stad 1940-1945* (Leiden 1985). Toos vertelde in het voor-gesprek dat zij tot ver na de oorlog nog dreigbrieven kreeg en werd uitgemaakt voor 'gore communist', zoals door een vrouw die met Duitsers om was gegaan en mensen had verraden, omdat Toos haar had aangegeven.

Een paneel van de zeven werken van
liefdadigheid: het voeden van de
hongerigen, door Meester van Alkmaar,
1504 (Rijksmuseum Amsterdam).

RUDI VAN MAANEN

Jan van Hout, het *Armenrapport* en Vives

HET zogenoemde *Armenrapport* dat door stadssecretaris Jan van Hout in de vroedschapsvergadering van 20 februari 1577 is uitgebracht, is al vaker onderwerp van bespiegeling en bespreking geweest.¹ Het meest systematisch en volledig ging Christina Ligtenberg in 1908 te werk in haar dissertatie *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw*, kort nadat het handschrift in druk was uitgegeven door J. Prinsen. Sedertdien zijn deze uitgave voor de inhoud en Ligtenberg voor de interpretatie regelmatig geciteerd. Bij haar weergave zijn echter een paar kleine kanttekeningen te plaatsen.

De jongste bijdrage is van Valentijn Koningsberger in het vorige *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*, 'Juan Luis Vives en de Leidse armenzorg in de zestiende eeuw'. Hij behandelt het *Armenrapport* in het kader van de vraag in hoeverre Vives' *De subventione pauperum* van 1526 van invloed is geweest op de Leidse armenzorg rond 1600. Hij beantwoordt deze vraag ontkennend, maar constateert daarentegen dat al vanaf het begin van de vijftiende eeuw nieuwe ideeën hun intrede deden in de Leidse sociale zorg. Er was dus sprake van continuïteit van beleid, waarvan het *Armenrapport* van 1577 niet meer was dan 'een samenvattende weergave' (p. 56). Wel geeft hij aan dat dit rapport het resultaat is van het werk van een commissie die 'zich over een fundamentele herziening van de armenzorg boog' (p. 49), maar de koerswijziging sedertdien betreft in wezen niet de inhoud van het sociale beleid, maar slechts de effectiviteit (p. 53). Mijns inziens doet Koningsberger het *Armenrapport* schromelijk tekort. In mijn optiek heeft het wel degelijk een ommekeer teweeggebracht op grond van zijn inhoud,² en bevat het allerlei nieuwig-

heden. Ik vraag me dan ook af in hoeverre het leunt op vroeger ingevoerde maatregelen.

Dit artikel gaat over de inhoud van het rapport. De wijze waarop men met de voorstellen omging en de uitwerking ervan komen slechts aan de orde om het belang en de intenties van het rapport beter te etaleren.

De aard van het rapport

In het rapport ontvouwt Van Hout zijn visie op de belabberde sociaal-economische situatie en zijn ideeën die daar verbetering in moeten brengen. Slechts weinigen legden in die tijd een verband tussen maatschappelijke situaties en armoede.³ Dit rapport doet dat wel en wijst onverbloemd de schuldigen aan (fol. 2v-8). Daar waren vooreerst de rijke kloosters, die door hun overdaad aan aalmoezen een menigte bedelaars aantrokken. En die bedelaars gedroegen zich crimineel. Zij hadden immers van jongs af aan nooit anders gezien. Bovendien bleek agressiviteit te lonen. Bedelarij werd dus in de hand gewerkt en in stand gehouden. Opmerkelijker nog is de beschuldiging aan het adres van de drapeniers. Zij hadden slechts oog voor hun eigen verrijking en niet voor het algemeen belang. Hadden zij dat wel gehad, dan zouden zij betere lonen betaald hebben, zodat minder ambachtslieden noodgedwongen moesten bedelen om rond te komen. Bovendien had de lage beloning ieder animo weggenomen om een textielambacht te leren. Veranderingen kon men niet verwachten, want de drapeniers en de bestuurlijke elite waren een en dezelfde groep, de clans van regenten die vertegenwoordigd waren in de vroedschap. Dankzij de wetsverzetting van 14 oktober 1574 door de prins van Oranje was daar verandering in gekomen, zodat nu het moment rijp was voor ingrijpende wijzigingen.

Het rapport richt zich verder niet op maatregelen die de economie bevorderen, maar zoekt naar oplossingen op het gebied van de sociale zorg. De voornaamste onderwerpen zijn daarbij de differentiatie en selectie van de armen, de organisatie van de *charitas* en sociale werkvoorziening.

Van Hout heeft in zijn betoog een tweedeling aangebracht. Eerst geeft hij een theoretische verhandeling over armen en armoede en vervolgens een uiteenzetting over praktische maatregelen ter bestrijding daarvan. Deze opbouw

is opvallend identiek aan die van Vives' *De subventionem pauperum*, reden waarom dit boek 'uniek' genoemd is.⁴

De rol van de overheid

Koningsberger legt de nadruk op de reeds lang bestaande overheidsbemoeienis met de armenzorg om aan te tonen dat het *Armenrapport* daarin niet origineel was. Inderdaad bestond er ook in Leiden in de vijftiende en zestienste eeuw al een grote bemoeienis van het stadsbestuur met de sociale instellingen.⁵ Maar die was van een geheel andere orde. Brand geeft dat goed aan: het stadsbestuur moest toestemming geven voor alle financiële transacties en stelde de bestuurders van de charitatieve instellingen aan, vaak uit eigen kring. Daarnaast kwam daadwerkelijke steun voor, door een collecte of een speciale heffing ten behoeve van de armen te organiseren, en in laatste instantie de stedelijke middelen aan te spreken. Dit waren allemaal ad hoc ingrepen. Toen er in 1529 en opnieuw in 1531 sprake was van invoering van het Ieperse stelsel in geheel Holland, waardoor de stad de primaire verantwoordelijkheid zou krijgen, inclusief de bijbehorende financiële verplichtingen, werd dat door de vroedschap afgestemd.⁶

Dit was precies wat Jan van Hout een halve eeuw later voorstelde. Hij wilde de structurele verantwoordelijkheid van de stedelijke overheid expliciet vastleggen. Het eigenlijke rapport begint ermee te stellen dat een 'guede ende christelicke overhey' ervoor dient te zorgen dat haar werkelijk arme onderdanen van steun worden voorzien (fol. 2). Het werkt dit op verschillende manieren uit. Met name kan gewezen worden op de superintendentie van de stad, het verplichte karakter van financieel bijspringen uit de stedelijke middelen en de wettelijke bescherming van de aalmoezeniers en huiszittenmeesters tegen verbaal en lichamelijk geweld.

De rol van deze 'guede ende christelicke overhey' moet worden gezien tegenover het streven van de calvinistische gemeente de hegemonie over de armenzorg in handen te krijgen. De suprematie van de wereldlijke overheid boven die van de kerk, vastgelegd in een verordening van de Staten van Holland van 2 maart 1575 (overigens niet genoemd in het *Armenrapport*), was in feite niet gericht tegen de katholieke kerk, die immers als instituut geen charitatieve

instellingen beheerde, maar tegen de calvinisten. In de visie van Van Hout was de kerk ondergeschikt aan de magistraat, ook op het punt van de sociale zorg. Zijn standpunt is herhaaldelijk gebleken.⁷ Maar bovendien achtte hij de gehele bevolking verantwoordelijk voor haar armen, van welk 'gemuet' (=geloofsovertuiging) ook.⁸ Hij herinnerde eraan dat nog velen de 'pauselycke ende andere religien' waren toegedaan (fol. 13v). Om die reden was hij er voorstander van dat de collecte niet onder de preek werd gehouden, maar op zondag huis-aan-huis. Het getuigt van het besef dat Leiden een multireligieuze samenleving was geworden. De Nederduits-Gereformeerde gemeente nam hem dit niet in dank af. Nog jaren van discussie en strijd zouden volgen op dit punt.⁹

Centralisatie van de armenzorg

Een pleidooi voor centralisatie van de armenzorg, zoals verwoord in *De subventionē pauperum* van Vives, ziet Koningsberger ook terug in het *Armenrapport* van 1577. Ook dit duidt hij als een terugvallen op een bestaand systeem. Daarbij wijst hij, in navolging van Koppenol, op de instelling van een armenbelasting in 1530 als een belangrijke stap 'richting een centraal georganiseerde armenzorg' (p. 52). Hierboven heb ik al betoogd dat dergelijke maatregelen incidenteel waren, zij het wel steeds veelvuldiger voorkomend. Het stadsbestuur was echter geenszins van plan de autonomie van de diverse charitatieve instellingen te ondermijnen.

Maar stelt het *Armenrapport* eigenlijk wel centralisatie van alle armenfondsen voor? In de literatuur wordt dat doorgaans wel gesuggereerd. Maar zo luidt het voorstel niet. De opsteller stipuleert één organisatie met één kas weliswaar als de beste mogelijkheid, 'indien tzelve enichsints doenlicken es', maar er is nu eenmaal een verscheidenheid aan behoeftigen en er zijn bestaande instellingen die goed functioneren, ook in financieel opzicht (fol. 9-9v). Jan van Hout was realist genoeg om die te willen handhaven. Dat betreft het weeshuis en het leprooshuis. Maar de drie bestaande gasthuizen moeten tot één instelling fuseren. Dat betekent namelijk minder overhead, minder kosten, meer efficiëntie. Aan dit *gemeenen gasthuys* zou bovendien een pesthuis verbonden moeten worden, 'geensins t' ontberen sijnde' (fol. 10-11). Wel moet over het gasthuis, de wezen en de leprozen één superintendent aan-

gesteld worden, die namens het stadsbestuur het oppertoezicht uitoefent. De drie instellingen moeten ieder hun eigen rekening opmaken, maar elkaar financieel of met goederen helpen, indien dat nodig is.

De drie bestaande huiz sittenhuizen moeten eveneens samengaan (fol. 12-12v). Aan het nieuwe fonds zouden bovendien de kassen van de gilden en van een aantal kloosters, maar zelfs de kerkelijke collectegelden toegevoegd moeten worden (fol. 13v). De fusie van de drie huiz sittenhuizen tot één burgerlijk armbestuur kwam er nog hetzelfde jaar.¹⁰ De gilde- en kloostergelden werden inderdaad aan het fonds toegevoegd. Maar de diaconie sribbelde tegen. Pas toen eind 1582 een fusie tussen het burgerlijk armbestuur en de calvinistische armenzorg tot stand kwam, was er sprake van één centrale instelling voor de zorg voor alle minderbedeelden.¹¹ Het zal Van Hout deugd gedaan hebben dat beide fondsen werden samengevoegd, de collectegelden inclus.

Het rapport van 1577 stuurde dus niet aan op één door het stadsbestuur beheerde instelling ten behoeve van alle *personae miserae*, maar de mate van centralisatie was er een geënt op de Leidse situatie. De differentiatie van de gebrekkigen was in Leiden al lang een praktisch gegeven, voordat Vives erover schreef. Maar wel nieuw voor Leiden was de centralisatiegedachte voor de verschillende gasthuizen en huiz sittenhuizen, die oorspronkelijk aan de parochiële indeling ontsproten waren. Nu de parochies weggefallen waren, was het een uitgelezen moment om tot fusies te komen. In de andere Hollandse steden, waar gewoonlijk slechts één of twee parochies waren, was de noodzaak om daartoe te komen uiteraard kleiner.

Maatregelen tegen bedelarij

Een derde punt van Koningsberger is dat er al vanaf circa 1400 maatregelen tegen bedelarij genomen werden. Inderdaad is dat het geval, maar geen van alle verbieden ze bedelarij volledig. Het gaat steeds om regulering, en vanaf 1521 ook over de strafmaat bij overtreding.¹² Het *Armenrapport* bepleit echter een totaal verbod op alle bedelarij, voor welk doel en door wie dan ook (fol. 14v). Zo absoluut was dat niet eerder, en kon dat ook niet eerder worden voorgeschreven. Pas dit rapport biedt een zodanig pakket aan maatregelen

len, dat bedelen niet meer nodig zou zijn, omdat gebrekkigen en behoeftigen zich konden wenden tot de reguliere armenzorginstellingen.

Registratie van de armen

Niet nieuw als gedachte, maar wel als Leidse praktijk, was de registratie van armen, zij het dat eenmaal eerder, in 1529, besloten was de armen te tellen.¹³ Om bedrog tegen te gaan moest iedere huiszittenmeester in zijn stadsdeel de bedeelden en degenen die bedeling begeerden, noteren (fol. 15), met vermelding van adres, leeftijd, burgerlijke staat, aantal kinderen, hoe men de kost verdiende, en bovendien hoelang men al in de stad verbleef. Dit laatste is opvallend, want blijkbaar werden allochtonen niet per definitie van de stedelijke armenzorg uitgesloten. Dat blijkt inderdaad zo te zijn. De al eerder genoemde verordening van 8 augustus 1577 geeft gedetailleerde voorschriften om de 'uytheemsche armen' uit de Zuidelijke Nederlanden en Engeland binnen het stelsel op te nemen. Het stadsbestuur realiseerde zich heel goed dat de door haar geëntameerde immigratie om de vervallen textielindustrie weer op te beuren, ook armen met zich mee zou brengen, maar liet zich daar niet door afschrikken.

De vragen doen sterk denken aan de rubrieken van de algemene volkstelling die in september 1581 in Leiden werd gehouden. Jan van Hout was duidelijk een voorstander van bevolkingsregistratie om problemen te lijf te gaan. Tijdens het Beleg organiseerde hij een volkstelling in verband met de nijpende voedselsituatie. En reeds in december 1564, een paar maanden na zijn benoeming als stadssecretaris, werd er in Leiden een buurtregister ingevoerd, bij te houden door de heren van de gebuurten.¹⁴ Het was gericht tegen vrije vestiging van jan en alleman die de stad binnenkwam.

Het *Armenrapport* combineerde de gebuurte-organisatie met de zorg. De heren van de gebuurten moesten de huiszittenmeesters helpen. De gebuurte-indeling zou gewijzigd moeten worden, zodanig dat alle gebuurten ongeveer even groot werden (fol. 12v-13). In de visie van Van Hout was dat tussen de 16 en 24 huizen.

Samenwerking tussen de stad en de gebuurten werd ook al bepleit door Coornhert in zijn *Scadelicke leechgangers ende gesonde troggelaers*, oftewel *Discours onder verbeteringe van den verstandigen*, dat hij in 1567 geschreven

had; een voorstudie van zijn twintig jaar later gedrukte *Boeventucht*.¹⁵ Jan van Hout bezat van dit *Discours* een afschrift, maar het is de vraag of hij dat al had vóór 1577. Trouwens, ook Vives had met hetzelfde oogmerk deze 'registratie-methode' voorgesteld.¹⁶

Sociale werkvoorziening

Het rapport stelt fondsvorming voor om leer-/werkplaatsen voor jongeren en vrouwen in te richten, speciaal bedoeld voor armen om een vak te leren (fol. 14). De literatuur spreekt ten aanzien van deze passage altijd over werkverschaffing, in navolging van Ligtenberg. Maar de tekst gaat in wezen over het vormen van een apart fonds vanuit de middelen van de huiskinthuizen om daarmee 'alle vrouwen-persoonen, kinderen, knechts ende meyskens' die aangeven dat zij het weven van stoffen of het boeten van netten 'niet en weten te doen te krijgen', dit type werk aan te bieden, zodat zij 'van haerer arbeyt' konden leven. Als dat toch niet ging lukken, ondanks alle ijver en vlijt, zouden zij alsnog in de bijstand komen. Mijns inziens is hier sprake van een vorm van sociale werkvoorziening, waarbij het leerelement centraal staat. Aansluitend volgt een voorstel om werk aan te trekken, waarvoor nauwelijks scholing nodig is (fol. 14v). In het bijzonder denkt Van Hout aan speldenmakers. Opmerkelijk is dat hij daarmee buiten de typisch Leidse *business* van de textiel treedt.

Koningsberger stipuleert wel de werkverschaffing en het (beroeps)onderwijs voor kinderen bij Vives (p. 46), maar verbindt dat niet aan de passage in het *Armenrapport*. Voor Leiden waren Van Houts voorstellen nieuw.

Opvoedende intentie van strafmaatregelen

Het *Armenrapport* sluit af met een voor die tijd zeer moderne gedachtegang: het is te hopen, aldus Van Hout, dat al de voorgestelde maatregelen ertoe zullen leiden dat de nietsnutten van hun luiheid afkomen, dat zij 'een geregelt ende tuchtich leven aenvangen', waarbij zij van hun eigen arbeid kunnen leven. Dit idee moet in het verlengde gezien worden van de opvatting dat de maatschappelijke marginalen door een slecht voorbeeld op het criminele pad raken. Een goed voorbeeld leidt dus tot een beter leven.¹⁷

Dit lijkt een voorafschaduwning van het tuchthuis. Nadat in 1596 het eerste in Amsterdam geopend was, heeft Van Hout zich vanaf 1597 ingespannen om ook in Leiden een dergelijke instelling van de grond te krijgen.¹⁸ Het zestiende-eeuwse tuchthuis was niet bedoeld om te tuchtigen, maar om een verbetertraject tot een deugdzaam leven in te gaan.¹⁹ Hetzelfde idee komt naar voren in *Boeventucht*, het beroemde traktaat van Coornhert, uit 1587.²⁰ Er is wel geopperd dat Coornhert de artikelen over de disciplinerende en opvoedkundige werking van een tuchthuis aan Van Houts *Armenrapport* ontleend heeft. In ieder geval ontbreken zij in de bovengenoemde voorstudie.²¹ Deze voorstudie en de datering ervan kennen we uitsluitend door een manuscript in Van Houts dossier over het Leidse tuchthuis. Hoe hij er aan kwam, en of dat voor of na 1577 was, blijft een vraag. Zeker is dat hij er eigenlijk niets uit overgenomen heeft. Gaf het *Scadelicke leechgangers ende gesonde troggelaers* voorstellen ter hervorming van het strafstelsel, het Leidse *Armenrapport* bepleitte een systeem van sociale zorg.

Positionering van het *Armenrapport*

Van Hout schreef zijn rapport op een moment dat Leiden nog in grote onzekerheid verkeerde over zijn toekomst. Economisch en demografisch was er nog nauwelijks verschil met het dieptepunt aan de vooravond van het Beleg. Leiden was nog steeds een arme stad. Op 25 september 1577 werd opnieuw surseance van betaling aangevraagd voor de financiële verplichtingen.²² De eerste groep naar de stad gehaalde immigranten moest nog aankomen.²³ Wel waren de onderhandelingen daarover gaande en was er een politieke verandering geweest en had zich een calvinistische diaconie aangediend.²⁴ En, misschien ook niet onbelangrijk in dit verband, het vooruitzicht bestond dat de genaaste kloostergoederen definitief onder beheer van de stadsbesturen geplaatst zouden worden (al moet men zich van de opbrengsten geen al te grote voorstelling maken).²⁵

De Leidse stadssecretaris achtte de tijd kennelijk gunstig voor veranderingen en nieuw beleid. Zo zag hij dat in ieder geval zelf (fol. 1 v). Hij behandelde dit rapport dan ook als een zeer belangwekkend document. Het was de bedoeling het integraal op te nemen in de resoluties van de vroedschap, iets dat niet gebruikelijk was.²⁶ Toen het stuk in de vroedschapsvergadering van

20 februari 1577 behandeld werd, kreeg het echter slechts karige bijval.²⁷ De meeste voorstellen waren blijkbaar nog een brug te ver. Het heeft jaren geduurd eer een aantal ervan, en dan soms maar ten dele, in daden omgezet zijn.

Het merendeel van de ideeën was inderdaad niet splinternieuw. Zij kwamen reeds in verscheidene geschriften en regelingen uit de eerste helft van de zestiende eeuw naar voren. Maar dat was in 1577 dus al minstens een of twee generaties geleden. De laatste integrale regelingen waren ingevoerd in 1545.²⁸ En Noord-Nederlandse steden waren daar niet bij. Terwijl in de Zuidelijke Nederlanden al sinds de jaren 1520 reorganisaties doorgevoerd werden, was dat in het noorden niet het geval. Daar vonden dergelijke veranderingen pas plaats in de laatste decennia van de zestiende eeuw, onder impuls van het calvinistische diaconaat.²⁹ Van Nederveen Meerkerk en Vermeersch hebben deze periode recentelijk bestempeld als een tweede golf van herziening van de armenzorg.³⁰ Het Leidse *Armenrapport* van 1577 was daarvan verreweg het vroegste voorbeeld, op afstand gevolgd door Gouda (1586). Als ook de tuchthuizen als een vorm van hervorming van sociaal beleid worden meegerekend, zou het Amsterdamse besluit van 1589 het derde voorbeeld zijn.³¹

En hoe zit het met Vives?

De vraag naar een inspiratiebron is een heel lastige. Net zo min als het te bewijzen valt dat Van Hout niet stoelt op Vives, is het aan te tonen dat hij er wel op steunt. Maar: in het roerige jaar 1566 verscheen in Antwerpen een nieuwe Nederlandse vertaling, door de uitgeweken gymnasiumleraar Hendrik Geldorp, die wellicht meer op het noorden gericht was dan die van 1533.³² Deze heruitgave verscheen bij Willem Silvius, op 8 juni 1577 benoemd als eerste academiedrukker te Leiden (tegelijkertijd ook als drukker van de Staten van Holland).³³ Van Hout heeft zeker de uitgeverij en drukkerij van Silvius gekend. Twee van zijn naaste vrienden lieten er werk uitgeven, Coornhert in de jaren 1564-1568³⁴ en Janus Dousa in 1569.³⁵ Bovendien gaf hij rederijkersspelen uit, waarvan met name die van het Antwerpse landjuweel van 1561 genoemd moeten worden, waar Van Hout was geweest.³⁶ Dit hoeft natuurlijk niet te betekenen dat Van Hout ook Silvius' fonds kende,

maar ondenkbaar is dat niet. Temeer omdat Van Hout door zijn huwelijk in 1562 met een meisje uit Zoutleeuw extra banden met het zuiden had. De scheiding tussen de noordelijke en zuidelijke Nederlanden had zich in 1566 nog niet voltrokken, en evenmin in 1577.

Conclusies

Het *Armenrapport* van de Leidse stadssecretaris was een bijzonder stuk. Niet vanwege de hervormingsideeën die erin verwoord zijn. Die waren over het algemeen ruim vijftig jaar eerder al geformuleerd. Maar wel uniek zijn de analyse van de oorzaken van de armoede en het moment waarop Van Hout het rapport schreef. De Leidse groei en bloei lagen nog in het verschiet en de Republiek verkeerde nog in *statu nascendi*. Maar Van Hout presenteerde de vroedschap een blauwdruk voor een nieuw bestel van de zorgverlening, een integraal pakket aan maatregelen voor alle inwoners, ongeacht godsdienst of plaats van herkomst.

Het blijft gissen waarom Van Hout begin 1577 met zijn initiatief kwam. Voorzag hij het aantrekken van de economie?³⁷ En in het verlengde daarvan de komst van vele armen? Wilde hij de verhouding met de diaconie zo snel mogelijk helder geregeld hebben? In ieder geval meende hij kans van slagen te hebben bij de nieuwe generatie bestuurders die na het Ontzet aangetreden was.

Zeker speelde de stedelijke overheid al een rol, en absoluut werd al lang gepoogd bedelarij door tal van verordeningen aan banden te leggen. Registratie van armen was evenmin een nieuw verschijnsel. Maar al kun je spreken van een zekere continuïteit in het denken over armoedebestrijding, het rapport was geen herhaling van zetten. In de context van de nieuwe politieke en kerkelijke verhoudingen kreeg dit soort zaken een andere connotatie. De bestaande Leidse situatie en het *Armenrapport* stonden in wezen diametraal tegenover elkaar als het om de rol van de overheid gaat. Het nieuwe bestuur duldde geen primaat van de kerk, ook niet op sociaal terrein. Het beschouwde zich als overheid van alle burgers en inwoners van de stad, ongeacht kerkelijke overtuiging.

Het rapport bracht ook nieuwe gedachten naar voren. En bovendien modelleerde de realist Van Hout de ideeën tot concrete maatregelen die

pasten bij de Leidse situatie. Het stuk vertoont zowel wat betreft het erin verwoorde gedachtegoed als qua structuur sterke overeenkomsten met Vives' *De subventione pauperum*, dat in 1566 in een nieuwe Nederlandse vertaling in Antwerpen gepubliceerd was bij een in Van Houts kring bekende uitgever. Het lijkt daar toch meer op gestoeld dan op vroegere Leidse maatregelen. In de Leidse context staat dit rapport aan het begin van een nieuwe ontwikkeling. En dat blijkt ook ten aanzien van de sociale zorg in andere Hollandse steden het geval te zijn.

Noten

- 1 Belangrijkste titels: J. Prinsen JLz, 'Armenzorg te Leiden in 1577', *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 26 (1905) 114-160. Dit is tevens een tekstuitgave. J. Prinsen JLz, 'Een rapport over armenzorg uit de zestiende eeuw', *Beweging* 1 (1905) 69-98; Christina Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16e eeuw* (Den Haag 1908); J.C.H. de Pater, *Jan van Hout (1542-1609); Een levensbeeld uit de 16e eeuw* (Den Haag 1946); Johan Koppenol, 'Jacht op een jongeling van 'cleyen verstant': het omstreden auteurschap van het Leidse *Armennapport* (1577)' in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 27 (1995) 13-30; Johan Koppenol, *Leids heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout* (Hilversum 1998); R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis* (Den Haag 2004).
Het rapport (Regionaal Archief Leiden, Stadsarchief II – RAL, SA II –, inv.nr. 5936) heeft geen titel. In de literatuur werd het veelal aangeduid als rapport aan de magistraat van Leiden over de armenzorg. Sinds Koppenol's publicatie uit 1995 wordt het steevast het *Armennapport* genoemd. Ik ben het met Koppenol eens dat Van Hout de auteur was. Dat diverse ideeën veel later door Van Hout, een vasthoudende man, gerealiseerd zijn, lijkt mij een sterk argument.
- 2 Van Maanen, *3 oktober 1574*, 8-9, 14-15, 26.
- 3 H.C.M. Michielse, 'Secours van den aermen', *Tijdschrift voor agologie* 15 (1986) 275; Erich Kuttner, *Het hongerjaar 1566* (Amsterdam 1949) 96, voert dit rapport op als een aanklacht van kapitalistische uitbuiting.
- 4 Manon van der Heijden, 'Juan Luis Vives: icoon van de vroegmoderne armenzorg' in: J. van Eynatten e.a. (red.), *Heiligen of helden. Opstellen voor Willem Frijhoff* (Amsterdam 2007) 67.
- 5 Als apart hoofdstuk al in Ligtenberg, *Armezorg*, 284-305. Recenter: A.J. Brand, 'Sociale omstandigheden en charitatieve zorg' in: J.W. Marsilje en R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* (Leiden 2002) 146-149.
- 6 Ligtenberg, *Armezorg*, 16.
- 7 Christine Kooi, *Liberty and religion. Church and State in Leiden's Reformation, 1572-1620* (Leiden 2000) passim. Zie ook: J.C. Overvoorde, 'Advies van burgemeesters en

- Gerecht van Leiden aan de Staten van Holland over de Acta van de in 1578 te Dordrecht gehouden synode', *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis. Nieuwe Serie* 9 (1912) 117-149; De Pater, *Jan van Hout*, 50-63.
- 8 Deze zinsnede niet in het *Armenrapport*, maar in de aflezing dd. 8 augustus 1577 over de reorganisatie van de armenzorg (SA II, inv.nr. 14, Aflezingboek D, fol. 160v. e.v.). Zie ook: Ligtenberg, *Armezorg*, 229-230.
 - 9 Kees de Wildt, *Ambt, doop en avondmaal in de oudste Leidse kerkenraadsacta. Enkele aspecten van het Gereformeerde kerkelijke leven in de zestiende eeuw* (afstudeerscriptie Universiteit Leiden 2007) 138-146 (exemplaar in bibliotheek RAL); Ligtenberg, *Armezorg*, 231-233.
 - 10 RAL, SA II, inv.nr. 14, Aflezingboek D, fol. 160v. en volgende. Zie ook: Ligtenberg, *Armezorg*, 229-230.
 - 11 Ligtenberg, *Armezorg*, 231, betoogt dat beide partijen inzagen dat samenwerking noodzakelijk was, opdat slechtwillende armen niet van twee wallerjes aten. De samenwerking liep aanvankelijk niet. De Wildt, *Ambt*, 142, stelt dat de diaconie in 1582 als-nog gedwongen werd samen te gaan met het stedelijke Huiszittenhuis.
 - 12 Ligtenberg, *Armezorg*, 285-292.
 - 13 Ligtenberg, *Armezorg*, 16. Zie ook: Dirk Jaap Noordam, 'Leiden in last. De financiële positie van de Leidenaren aan het einde van de Middeleeuwen', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2001* (Leiden 2002) 20.
 - 14 Brand, 'Sociale omstandigheden', 133. Marieke Wijsman, "'Prince van Letterrijk". De Leidse gebuurten in de 17de eeuw', *Leids Jaarboekje* 95 (2003) 98. Kees Walle, *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e eeuw)* (Leiden 2005) 35-36.
 - 15 A. Hallema, 'Het oudste ontwerp van Dirck Volckertszoon Coornherts Boeventucht teruggevonden', *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 45 (1926) 1-14. Volgens Coornhert deed hij daarin suggesties die nog niet in plakaten stonden.
 - 16 H. Bongers, *Leven en werk van D.V. Coornhert* (Amsterdam 1978) 311.
 - 17 Pieter Spierenburg, 'Boeventucht en vrijheidsstraffen. Coornherts betekenis voor het ontstaan en de ontwikkeling van het gevangeniswezen in Nederland' in: Cyrille Fijnaut en Pieter Spierenburg, *Scherp toezicht. Van 'Boeventucht' tot 'Samenleving en criminaliteit'* (Arnhem 1990) 25, noemt de associatie tussen marginalen en misdaad in het *Armenrapport* ook, op grond van de passage op fol. 6 over de agressiviteit van de bedelaars.
 - 18 A. Hallema, 'Uit de Geschiedenis van de Gevangenis en het Tuchthuis binnen Leiden', *Leids Jaarboekje* 20 (1925/26) 38-55; De Pater, *Jan van Hout*, 98-101, 103-109. In het door hem hierover aangelegde dossier (RAL, SA II, inv.nr. 6522) vinden we de Amsterdamse plannen en discussiestukken.
 - 19 Pieter Spierenburg, *The Prison Experience. Disciplinary Institutions and their Inmates in Early Modern Europe* (Amsterdam 2007) 43.
 - 20 A.H. Huussen jr., 'Coornherts Boeven-tucht' in: H. Bongers e.a. (red.), *Dirck*

- Volckertszoon Coornhert. Dwars maar recht* (Zutphen 1989) 144-153, in het bijzonder 153; A.J. Gelderblom, *Boeventucht door Dirck Volckertszoon Coornhert* (Muiderberg 1985) 13, 19, 31, 33-34. Het belang van het *Armenrapport* en van *Boeventucht* bracht de Belgische neerlandicus Brachin ertoe deze in het Frans te vertalen en gezamenlijk uit te geven: P. Brachin, *Bienfaisance et répression au XVIIe siècle. Deux textes néerlandais. Jan van Hout, Rapport présenté au Magistrat de Leyde. D.V. Coornhert, De la correction des coquins* (Parijs 1984). Voor internationaal perspectief zie: Alexander Cowan, *Urban Europe 1500-1700* (Londen e.a. 1998) 162-165.
- 21 De suggestie in Gelderblom, *Boeventucht*, 31 en 34 (betreft de art. 13 t/m 21).
 - 22 N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie II, De Nieuwe tijd* (Den Haag 1939) 9-11, 129 (tabel 25).
 - 23 R.C.J. van Maanen, *Doorgaande beweging* (Leiden 2004) 10.
 - 24 De Wildt, *Ambt*, 140.
 - 25 Maurits Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden* (Leiden 2009) 23-25, 30.
 - 26 Over achterliggende stukken en gedachtevorming van de beraadslagingen van de vroedschap vernemen we zelden iets. Het titelblad van het *Armenrapport* heeft de opmaak van een eerste bladzijde van een nieuw vroedschapsboek. Vond Van Hout dit rapport zo belangrijk dat hij daarmee het vervolg op de in 1572 gestaakte serie wilde openen?
 - 27 RAL, SA II, inv.nr. 44, fol. 58v (*Gerechtsdagboek A*).
 - 28 De veel geciteerde lijst in H. Soly, 'Economische ontwikkeling en sociale politiek in Europa tijdens de overgang van de middeleeuwen naar nieuwe tijden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) 591, n. 57-61, geeft als laatste nieuwe regelingen die van Mechelen en Grenoble, uit 1545. Daar kan Emden nog aan toegevoegd worden. Zie: Katherine A. Lynch, *Individuals, Families, and Communities in Europe, 1200-1800* (Cambridge 2003) 127.
 - 29 Charles Parker, *Reformation of Community. Social welfare and Calvinist charity in Holland, 1572-1620* (Cambridge 1998) 80, 88, 90-97, 106-122.
 - 30 Elise van Nederveen Meerkerk en Griet Vermeersch, 'Reforming outdoor relief. Changes in urban provisions for the poor in the northern and southern Low Countries (c. 1500-1800)' in: Manon van der Heijden e.a. (red.); *Serving the Urban Community* (Amsterdam 2009) 140, 146; Charles H. Parker, 'The pillars of a new community. Conflicts and cooperation over poor relief in post-Reformation Holland', in: *Ibidem*, 155-156, 158, 162-163. Deze bundel is verschenen na het artikel van Koningsberger. Andere voorbeelden in P.H.A.M. Abels e.a. (red.), *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002) 368.
 - 31 Spierenburg, *The Prison Experience*, 24, 55-56.
 - 32 S.A. Vosters, 'Juan Luis Vives en de Nederlanden' in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1964, 105. Het werk was opgedragen aan een regent van het weeshuis in Leeuwarden. Zie over Hendrik

- Geldorp: R. Fruin, 'Nederland in 1571. Betrokken in de politiek der Groote Mogendheden' [1897] in: Robert Fruin, *Opstellen over Willem van Oranje* (Utrecht/Antwerpen 1960) 65-66.
- 33 P.C. Molhuysen, 'De Academie-drukkers' in: *Pallas Leidensis MCMXXV* (Leiden 1925) 308-309.
- 34 Bongers, *Coornhert*, 37, 38 en daarbij n. 73.
- 35 C.L. Heesakkers, *Janus Dousa en zijn vrienden. Leidraad bij een tentoonstelling ...* (Leiden 1973) 20-21.
- 36 *Spelen van sinne vol scoone moralisacien vutleggingen ende bediedenissen op alle loeflijcke consten [...]: ghespeelt [...] binnen der stadt van Andtwerpen op dLantjuweel [...] int jaer ons heeren M.D.LXI* (Antwerpen 1562). Nog een andere titel in André Bouwman e.a. (red.), *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008) 141.
- 37 Soly, 'Economische ontwikkeling', 595, en Brand, 'Sociale omstandigheden', 148, wijzen erop dat een nieuw stelsel van armenzorg in die steden werd ingevoerd waar een opgaande economische conjunctuur het financieel mogelijk maakte.

MATTHIJS GERRITS

Financiële relaties van Haarlem en Leiden met het landsheerlijke bestuur, 1505-1518

... zoe dunct ons ... dat men ... die van Leyden nyet en behoert te gunnen enighe staet, respijt oft atterminatie omme hare renten ende achterstall van dyen te betalen, gemerct die duechdelickheyt van den sculden ende menichfoldicheyt van den respyten bij den supplianten hier voirtijtsgeobtaineert, ymmers, die zij geuzeert ende gebruyct hebben den tyt van XX jaren lanck ...¹

HET Hof van Holland was in 1514 bijzonder duidelijk in haar aanbevelingen aan regentes Margaretha van Oostenrijk: het betalingsuitlet van de grote schulden die Leiden door de ongebreidelde verkoop van zogenaamde los- en lijfrenten had opgelopen moest eigenlijk niet langer worden verlengd. De landsheerlijke regering hield de stad nu al bijna twintig jaar de hand boven het hoofd, maar dat had niet mogen baten. Leiden moest nu zelf maar eens haar broek op gaan houden. Zoals verderop nog zal blijken, wist de Leidse magistraat dit negatieve advies op het centrale regeringsniveau in Brussel nog om te buigen en bleven de betalingen van de schulden opgeschort, iets waar de Hollandse raadsheren in hun advies trouwens ook al rekening mee hielden.

De Leidse financiële problemen waren ontstaan in de laatste decennia van de vijftiende eeuw. Niet alleen Leiden, maar ook andere grote steden in Holland kampten met grote tekorten. In eerste instantie werden die opgevangen door het op steeds grotere schaal verkopen van stedelijke los- en lijfrenten, jaarlijkse uitkeringen die door beleggers gekocht konden worden.² Die jaarlijkse uitkeringen vroegen echter een steeds groter deel van de jaarlijkse inkomsten. In de jaren 1490 liep dit systeem spaak en moest de landsheer in verschillende Hollandse steden, waaronder Leiden en Haarlem, bijspringen. Door een zogenaamde 'staat en atterminatie' werden de steden

vrijgesteld van de betaling van hun renteverplichtingen.

In dit artikel wordt ingegaan op de omgang van de steden Haarlem en Leiden met de hierboven kort geïntroduceerde financiële problemen in de jaren 1505-1518. Daar is tot nu toe eigenlijk geen aandacht voor geweest. Bestaande studies over de financiële problemen van beide steden zijn daarnaast beperkt van opzet. Ik wil hier een andere weg bewandelen. Zowel de financiële problemen als de omgang daarmee door de laatmiddeleeuwse Hollandse steden worden bekeken vanuit het oogpunt van de financiële relaties tussen steden en vorst. Die financiële relaties worden gedefinieerd als (1) de organisatie van de middenstroom van de onderdanen naar de vorst; (2) de daadwerkelijke middenstroom van de onderdanen naar de vorst; (3) de onderhandelingen tussen onderdanen en vorst over de organisatie van en de daadwerkelijke middenstroom van onderdanen naar vorst en ten slotte (4) de bescherming van die middenstroom door de vorst middels de verlening van speciale privileges.³ De hiervoor genoemde staten en atterminatie vallen uiteraard in die laatste categorie. Door de financiële relaties als invalshoek te nemen, krijgen de financiële problemen van Haarlem en Leiden reliëf in een veel breder kader. Op die manier wordt duidelijk dat de staten en atterminatie uit de eerste jaren van de zestiende eeuw de stedelijke autonomie nauwelijks aantastten, zoals wel beweerd is in de literatuur. De machtspositie van de steden was taai en niet zomaar door de vorst in te perken, ook niet onder het mom van de mobilisatie voor oorlogen, zoals die tegen Gelre.⁴

Dit artikel vloeit voort uit een master-thesis aan de Universiteit Leiden, waarin de landsheerlijke bedden (directe belastingen) een zeer belangrijke rol speelden.⁵ Omdat de gewestelijke rekeningen van die bedden pas vanaf 1507 min of meer serieel zijn overgeleverd, vormde dat jaar het beginpunt van het onderzoek. Gecontroleerd met de stedelijke rekeningen, kunnen we aan de hand van die rekeningen 1505 als beginpunt nemen. Als eindpunt diende 1518, waarmee aangesloten werd bij onderzoek van James Tracy.⁶ Het directe onderzoek voor dit artikel is dan ook gedaan voor de periode 1505-1518. Daarbij kon dankbaar gebruik gemaakt worden van gepubliceerde bronnen met betrekking tot de dagvaarten van de Staten van Holland voor de jaren 1506-1515.⁷ Voor de periode vóór 1505 beroep ik me primair op secundaire literatuur. Alle geldbedragen in dit artikel zijn genoemd in ponden van veer-

tig groten Vlaams. Bedragen uit de Leidse stadsrekeningen in ponden van dertig groten Vlaams zijn omgerekend, tenzij anders vermeld.

Allereerst zullen in het onderstaande de financiële problemen van Haarlem en Leiden aan de orde gesteld worden tot aan 1505. Waarom ging het in Haarlem en Leiden mis en wat voor tijdelijke oplossingen werden gevonden om aan de problemen het hoofd te bieden? Daarna wordt kort de politiek-fiscale situatie in de eerste twee decennia van de zestiende eeuw geschetst. Onder druk van de Gelderse oorlogen kwam Holland in een fiscale crisis terecht. Daarmee zijn de achtergronden geschetst voor een vergelijking van de financiële relaties tussen de steden Haarlem en Leiden en de landsheerlijkheid. Die zal eerst kwantitatief worden aangepakt: hoeveel waren de beide steden eigenlijk kwijt aan hun landsheer? Daarbij wordt duidelijk dat Haarlem beter dan Leiden in staat was de middelenstroom naar de landsheer te beperken. Met dat gegeven in het achterhoofd zal ten slotte geprobeerd worden daar op basis van kwalitatief onderzoek een verklaring voor te vinden.

Financiële problemen in Haarlem en Leiden aan het einde van de vijftiende eeuw

Aan het begin van de zestiende eeuw leefde ongeveer 45 procent van de Hollanders in de ongeveer 35 plaatsen die we in die periode als steden aanmerken. Haarlem en Leiden behoorden binnen het Hollandse stedelijke landschap tot de grootste met ongeveer 12.000 tot 13.000 niet-geestelijke inwoners.⁸ Beide steden waren zowel economisch als politiek in hechte regionale en supraregionale netwerken opgenomen. Op export gespecialiseerde productie, die een goede infrastructuur veronderstelt en een grote regionale en lokale economische differentiatie in de hand werkt, was voor de beide steden zeer belangrijk.⁹ In Haarlem legde men zich toe op de bierbrouwerij, de textielindustrie en de scheepsbouw.¹⁰ Hoe belangrijk die industrieën waren voor die stad mag blijken uit gegevens voor de grootste van die drie, de bierbrouwerij. Maar liefst 60 procent van de totale graanimport was bestemd voor de brouwerij en van de totale bierproductie werd 90 procent geëxporteerd. In het kielzog van de brouwindustrie floreerden allerhande ambachten als de maalterij, kuiperij en mandenmakerij.¹¹ De Leidse exportindustrie was boven alles gericht op zware, maar betaalbare kwaliteitslakens ('voorwollen')

van Engelse wol, die via de stapel van Calais geïmporteerd werd. Daarin lag de kracht van het Leidse laken, maar ook meteen de zwakte. Op het moment dat de import van Engelse wol om wat voor reden ook stakte of veel meer ging kosten, zat men in Leiden met een probleem.¹² Beide steden leunden sterk op hun exportindustrieën en zodra de import van grondstoffen en export van eindproducten onder druk kwam te staan, had dat grote gevolgen voor de stedelijke economie.

In de Staten van Holland, het representatieve lichaam waarin onderdanen met de vorst en zijn ambtenaren politiek bedreven, hadden zowel Haarlem als Leiden een stem, naast vier andere steden en de ridderschap.¹³ De steden hadden dus een groot overwicht in de Staten, maar zij waren niet zo machtig als bijvoorbeeld hun Vlaamse evenknieën. Individueel kon geen van de grote steden, misschien met uitzondering van Dordrecht, echt een vuist maken tegen het landsheerlijke bestuur. In de terminologie van Wim Blockmans kunnen we de Hollandse steden en Staten misschien het beste duiden als een '*smaller bargaining network*'.¹⁴

Tekenend voor het verschil tussen Vlaanderen en Holland is dat Holland, ondanks een veel minder grote economische productie, in de vijftiende eeuw veel meer aan de landsheerlijke beden afdroeg dan Vlaanderen.¹⁵ Die beden moeten we zien als de directe belastingen van de landsheer in Holland. Vanaf de vijftiende eeuw vormden zij de belangrijkste bron van landsheerlijke inkomsten in Holland.¹⁶ De beden, die we tegenkomen als zogenaamde ordinariis en extra-ordinariis beden, moesten door de vorst en zijn ambtenaren elke keer opnieuw officieel aangevraagd worden in de Staten van Holland, die er hun officiële toestemming (consent) aan moesten geven. In het geval van de ordinariis beden, die dienden voor wat we de 'huishoudelijke' kosten van de graaf kunnen noemen, was dat laatste normaliter geen probleem. Over de extra-ordinariis beden, meestal gebruikt voor de betaling van oorlogskosten, ontstond echter vaak langdurige discussie tussen landsheer en onderdanen.¹⁷ In de hier bestudeerde periode werden bovendien veelvuldig zogenaamde gemeenlandsomslagen, dat zijn in principe door de Staten zelf voorgestelde belastingen voor de financiering van de eigen kosten van de Staten, ingezet voor de landsverdediging. Zij zijn dan maar moeilijk van de extra-ordinariis beden te onderscheiden.¹⁸

Economisch en politiek waren Haarlem en Leiden dus hecht geïntegreerd

in het graafschap Holland en de Habsburgse Nederlanden. Daaraan hadden ze hun vooraanstaande positie te danken, maar aan het einde van de vijftiende eeuw keerde die hechte integratie zich tegen de steden. Op politiek vlak waren de decennia vóór 1500 weinig stabiel, wat grote economische en fiscale repercussies had. De Bourgondische hertog Karel de Stoute (1467-1477) voerde een ambitieus beleid waarvoor bijzonder veel middelen vereist waren. In de kleine tien jaar van zijn regering wist hij evenveel beden los te krijgen als zijn vader Filips de Goede in bijna een halve eeuw.¹⁹ De Leidse afdrachten aan de landsheer verdubbelden in de periode 1463-1477 dan ook.²⁰ Tijdens het regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1482-1494) kwam het in de Nederlandse gewesten bovendien tot ingrijpende binnenlandse oorlogen. In Vlaanderen vonden grootschalige opstanden plaats en in Holland bijvoorbeeld de Jonker Fransenoorlog (1488-1492) en het Kaas- en Broodspel in West-Friesland (1491-1492), waarin trouwens ook Haarlem direct betrokken raakte. Omdat de Staten van Holland steeds trouw bleven aan Maximiliaan, moesten zij meedelen in de kosten voor het hooghouden van het vorstelijke gezag. Beden werden slechts onregelmatig geheven in deze periode, maar als ze geheven werden, drukten ze net zo zwaar op de Leidse schatkist als tijdens de regering van Karel de Stoute.²¹ Het nominale belastingniveau wisselde in Holland dus sterk van jaar tot jaar, maar als we het regentschap van Maximiliaan als geheel afzetten tegen de regering van Karel de Stoute, dan moeten we spreken van een daling. Over de relatieve belastingdruk kunnen we trouwens bij gebrek aan betrouwbare gegevens over de precieze ontwikkeling van de Hollandse economische productie in deze periode geen uitspraken doen.²² Dat de economie onder de politieke onrust te lijden had is echter wel duidelijk.²³

Deze moeilijke politieke situatie deed zich in Haarlem en Leiden op verschillende wijze gevoelen, maar leidde wel tot hetzelfde resultaat. Haarlem ging in de jaren 1470 en 1480 over tot bijna jaarlijkse rente-emissies om aan de vorstelijke belastingeisen te kunnen voldoen. De stad zou voor deze renteverkopen gecompenseerd worden met landsheerlijke domeininkomsten. Op deze wijze opereerde de stad dus in feite als uitvoerder én garantie in een vorstelijke kredietoperatie.²⁴ Rond 1490 was dit systeem tot een maximum doorgevoerd. Als gevolg van het hiervoor genoemde Kaas- en Broodspel maaide het landsheerlijke gezag toen echter alle grond onder het Haarlemse

financiële systeem vandaan. Een deel van de Haarlemmers had zich bij de opstandelingen aangesloten, waarna de stad in mei 1492 door Albrecht van Saksen, stadhoudergeneraal van de Nederlanden namens Maximiliaan, onderworpen werd. Haarlem kreeg een boete opgelegd van 24.000 pond en vele stedelijke privileges werden opgeschort. Daaronder waren ook de toekenningen van de inkomsten uit de vorstelijke domeinen op Texel en Vroonergeest (in West-Friesland), die juist ingezet werden om aan een groot deel van de stedelijke renteverplichtingen te kunnen voldoen. De stad kon haar lasten niet langer voldoen en veel burgers verlieten de stad vanwege de miserabele financiële situatie, waarvoor zij als poorter verantwoordelijk gehouden konden worden. Landsheerlijke *powerplay* bracht de stad dus in ernstige problemen.²⁵

De Leidse financiële problemen hadden een andere oorzaak. Vanwege de kaperoorlog die de Vlaamse opstandelingen rond 1490 tegen Hollandse handelaars voerden, durfden individuele kooplui nauwelijks nog op de wolstapel van Calais te varen. Vanaf 1491 besloot het Leidse stadsbestuur daarom zelf wol in te kopen in Calais en deze onder de stedelijke drapeniers te verhandelen. Het stadsbestuur greep dus actief in om de stedelijke textielsector draaiende te houden. Daarbij werden enorme bedragen ingezet: in 1491 kocht de stad voor 7.000 pond sterling aan wol, omgerekend 56.250 pond van veertig groten Vlaams of 2,6 maal het normale jaarinkomen van de stad.²⁶ In de navolgende jaren liepen de schulden van de stad op de stapel snel op. Blijkbaar kon men de geïnvesteerde gelden niet bij de drapeniers recapituleren. Die hadden trouwens zelf ook al grote schulden uitstaan op de wolstapel. Al snel was de stapelschuld de grootste schuld van de stad, met 105.000 pond in 1494. Vanwege het enorme economische belang van de textielindustrie voor de stad werd aan deze schuld voorrang gegeven en bleven voor betaling van de stedelijke renten onvoldoende middelen over.²⁷

Zowel Haarlem als Leiden kon na 1490 niet langer aan de renteverplichtingen voldoen, wat uiteraard voor nieuwe problemen zorgde. Volgens de middeleeuwse rechtsopvatting konden burgers van steden namelijk aansprakelijk gehouden worden voor de schulden van hun stad. Renteniërs die hun uitkering niet kregen, zochten hun recht bij hun eigen lokale overheid, die als gevolg daarvan poorters van de in gebreke blijvende steden kon gijzelen en

eventueel goederen kon confisqueren. Renteniërs konden ook hun renten doorverkopen aan machtige kerkelijke instellingen, die via kerkelijke rechtspraak steden konden dwingen tot betaling. Het gevolg was dat kooplieden die poorter waren van de betreffende steden uit angst voor represailles hun zaken opschoorsten, met alle nadelige gevolgen voor de stedelijke economie – en daarmee schatkist – van dien.

Om het hoofd te bieden aan deze problemen, zocht men bescherming bij de landsheer. Haarlem verkreeg op 4 oktober 1492 al rechtmatig uitstel van de betaling van al haar renteschulden.²⁸ In 1494 volgden Dordrecht, Leiden en Amsterdam. In Haarlem en Leiden treffen we dergelijke uitstelregelingen, of *surseances*, tot ver in de zestiende eeuw aan, terwijl Amsterdam en Dordrecht al snel zonder een dergelijke regeling konden.²⁹ Het betalingsuitstel werd geregeld in de eerder genoemde 'staat en atterminatie', vaak kortweg als 'staat'³⁰ aangeduid, een rechtsdocument met precieze bepalingen omtrent bijvoorbeeld de uitgaven waarvoor uitstel verleend werd, op welke voorwaarden dat gebeurde en hoe het toezicht op naleving geregeld werd. De precieze bepalingen verschilden per stad en periode. Aan de ene kant van het spectrum stonden de 'losse' staten, waarin enkel werd bepaald welke (rente)uitgaven de steden voorlopig niet hoefden te voldoen; aan de andere kant vinden we heel strikte regelingen, waarin landsheerlijke ambtenaren het financiële bewind van de stad formeel in handen kregen en de jure ook belangrijke politieke en rechterlijke macht konden uitoefenen. De eerste regeling betekende vooral een behoud van de status quo, waarin de bestaande stedelijke orde én de bede-inkomsten van de vorst werden veiliggesteld ten koste van de schuldeisers. In het tweede geval werd de stad formeel gedwongen een belangrijk deel van haar autonomie in handen van de landsheer te geven.

De eerste staten van Haarlem en Leiden (uit 1492 en 1494) waren nog niet erg strikt. Omdat de steden niet in staat bleken hun financiën in de gestelde termijn op orde te krijgen, werd het uitstel verlengd in 1497. Het uitstel van de betaling van de renteschulden bleef centraal staan. De Haarlemse staat werd daarna weer voor vier jaar verlengd in 1501. Hier is evenwel sprake van een duidelijke breuk: de bepalingen waren veel strikter dan die uit de eerdere staten. Filips Wielant en Jean Roussel, twee Vlaamse juristen die werkzaam waren bij de Grote Raad van Mechelen, werden aan-

gesteld als toezichthoudende commissarissen met vergaande bevoegdheden op politiek vlak. Zij mochten burgemeesters, schepenen, tesoriers en zelfs vroedschappen benoemen en konden naar goeddunken wetten uitvaardigen.³¹ De stedelijke accijnzen werden verpacht aan acht rijke poorters, waaruit bovendien twee tesoriers verkozen werden. Op deze wijze werd de economische elite gebonden aan de financiën van de stad.³² Anderzijds werd de financiële armslag van de stad vergroot door niet alleen de achterstallige renten in surseance te geven, maar ook de lopende renten indien men die niet kon betalen. Interessant is bovendien dat de stad de helft gratie (vrijstelling) verkreeg in de landsheerlijke bede.³³

Voor Leiden kennen we na 1497 pas weer een verlenging uit 1504. Het stadsbestuur werd toen zelf in belangrijke mate verantwoordelijk gesteld voor de grote problemen en de landsheer besloot in te grijpen:

... aensiende ende merckende, dat sonder goede regel, oirden ende provisie te stellen up tregement ende policie van onser voirseyder stede van Leyden, dieselve stede gescepen es in corten tyde geheel ende al te vervallen ende te vergaen ...³⁴

Er werd een 'superintendent ende overhoeft' aangesteld voor een periode van vier jaar: Floris Oem van Wijngaerden, raad in het Hof van Holland en al eerder belast met onderzoek naar de Leidse financiën. Hij kreeg ongeveer dezelfde bevoegdheden als de Haarlemse commissarissen waardoor de stedelijke bestuurlijke autonomie in ieder geval de jure zwaar aangetast werd. Het aantal burgemeesters werd teruggebracht van vier tot twee en het aantal tesoriers van drie tot twee.³⁵

De economische positie van Haarlem en Leiden hing in de late middeleeuwen dus in belangrijke mate samen met de nauwe integratie in handelsnetwerken en belangrijke plaats in de Hollandse politieke structuren van beide steden. Rond 1500 waren zij echter financieel in zwaar weer gekomen, waardoor voor het behoud van stedelijke handelscontacten bescherming van de landsheer tegen schuldeisers noodzakelijk was. Op het eerste gezicht lijkt de vorst daarvan te hebben kunnen profiteren door de stedelijke autonomie in te perken en een stevige vinger in de Haarlemse en Leidse pap te duwen. In het navolgende zal naar voren komen dat dat in de praktijk meeviel. Dat zal gebeuren in het kader van een vergelijking tussen de Haarlemse en Leidse omgang met de financiële problemen.

De fiscal imperative aan het begin van de zestiende eeuw:
daadwerkelijke middenstroom van Haarlem en Leiden
naar de landsheer

Om hun financiële problemen op te lossen, moesten Haarlem en Leiden in de eerste plaats zien dat ze hun inkomsten vergrootten en hun uitgaven verkleinden. Aan de maximalisatie van de inkomsten zat echter een limiet, waarvan we aan mogen nemen dat beide steden er in de eerste decennia van de zestiende eeuw dicht tegen aan zaten. De stedelijke accijnzen konden immers niet eindeloos worden verhoogd, omdat het stadsbestuur dan met steeds grotere weerstand van de armere bevolkingsgroepen te maken kreeg. Omdat het politieke bestuur in belangrijke mate in handen was van de economische elite, werden directe vermogensbelastingen maar weinig toegepast.³⁶ Dit verklaart meteen waarom in de laatste decennia van de vijftiende eeuw zo massaal naar het middel van de renteverkoop gegrepen werd. In de staten en atterminatie werden nieuwe renteverkopen echter meestal verboden.³⁷ De steden waren daarom eerder aangewezen op het verminderen van de uitgaven.

In tabel 1 zijn de uitgaven van Haarlem en Leiden in de jaren 1505-1518 opgenomen. Het eerste dat bij vergelijking van de uitgaven van beide steden opvalt, is dat de Leidse uitgaven groter waren dan de Haarlemse, namelijk 1,32 keer zo groot. Omdat we geen nauwkeurige gegevens hebben over de stedelijke productie, is de belastingdruk voor beide steden onmogelijk te bepalen, laat staan te vergelijken.³⁸ Wel kunnen we bekijken hoe beide steden hun uitgaven verdeelden. In beide steden waren de rente-uitkeringen de grootste kostenposten. Zij vertegenwoordigden opvallend genoeg in allebei de steden rond de 45 procent van de uitgaven. Daarbij moeten we bedenken dat het hier niet om alle stedelijke renten ging; een groot gedeelte was middels de staten en atterminatie rechtmatig opgeschort. De verschillen zitten hem in de verdeling tussen de andere twee categorieën. De Leidse uitgaven hellen iets over in de richting van de landsheerlijke lasten, terwijl in Haarlem meer geld overbleef voor wat ik hier 'overige' heb genoemd. Het betreft daarbij in hoofdzaak stedelijk-huishoudelijke kosten als bijvoorbeeld de salarissen van stedelijke ambtenaren en reiskostenvergoedingen. Haarlem was beter in staat zijn afdrachten aan de landsheer te beperken dan Leiden en

Tabel 1: Haarlemse en Leidse uitgaven

Haarlem							Leiden							
Rek.jaar	Landsheer		Renten		Overige		Totaal	Landsheer		Renten		Overige		Totaal
	pond	%	pond	%	pond	%	pond	pond	%	pond	%	pond	%	pond
1505	6706	27,6	13264	54,5	4369	18,0	24339	11870	38,1	12932	41,5	6374	20,4	31177
1506	6374	21,8	15728	53,8	7125	24,4	29227	8584	32,0	13303	49,6	4952	18,4	26839
1507	7406	40,5	3092	16,9	7790	42,6	18288	10337	37,5	12317	44,7	4880	17,7	27534
1508	14966	49,4	4002	13,2	11313	37,4	30281	34458	60,5	13197	23,2	9324	16,4	56980
1509	5738	46,6	0	0,0	6588	53,4	12326	7420	28,0	12714	48,1	6322	23,9	26457
1510	5229	24,0	9516	43,6	7056	32,4	21801	—	—	—	—	—	—	—
1511	9801	32,1	9881	32,4	10824	35,5	30506	14084	38,6	15117	41,5	7241	19,9	36442
1512	11387	35,3	15725	48,8	5144	15,9	32256	14719	44,4	14981	45,2	3471	10,5	33171
1513	11769	29,0	14876	36,7	13911	34,3	40556	15564	39,4	14884	37,7	9070	23,0	39518
1514	4963	21,7	15028	65,7	2881	12,6	22872	12846	27,8	14681	31,8	18679	40,4	46206
1515	9540	32,7	14638	50,2	4974	17,1	29152	10214	33,1	14402	46,7	6205	20,1	30822
1516	5904	22,6	14200	54,3	6057	23,2	26161	10222	28,0	15598	42,7	10672	29,2	36491
1517	6736	25,1	13640	50,8	6462	24,1	26838	—	—	—	—	—	—	—
1518	9562	32,2	13413	45,1	6754	22,7	29729	2375	7,1	23092	69,0	7978	23,9	33444
Gemiddeld	8488*	30,0*	12077*	44,0*	7282*	26,0*	26738	12724	34,5	14768	43,5	7931	22,0	35424

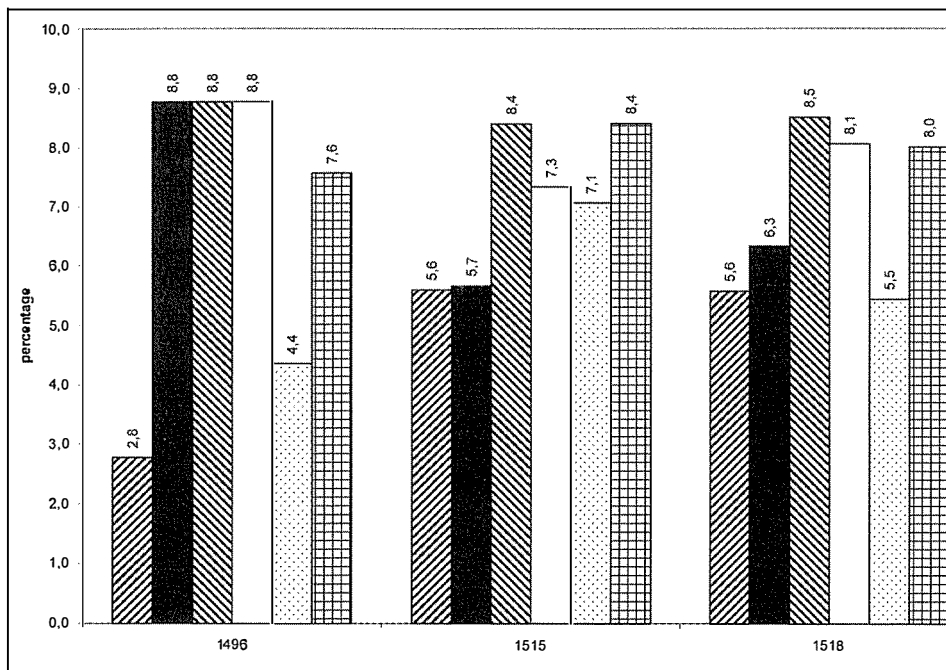
* Omdat voor 1509 geen gegevens bekend zijn over de rente-uitgaven van Haarlem, waarschijnlijk wegens het ontbreken van een rekening, tellen de gegevens van dat jaar niet mee in de berekening van de gemiddelden. Zie bijlage 1 voor een verantwoording.

Bron: Noord-Hollands Archief, Stad Haarlem, inv.nrs. 387-400, 465-468, 472; Regionaal Archief Leiden, Archief der secretarie van de stad Leiden I (1252) 1290-1575, inv.nrs. 585-597 (bijlage 1).

dus een groter percentage van de uitgaven te besteden aan zaken met een direct effect op de situatie binnen de stad. In absolute zin droeg Leiden zelfs 1,47 maal zoveel af! Dat is nogal opmerkelijk als men bedenkt dat beide steden tot 1515 in de schiltalen, de verdeelsleutel voor de landsheerlijke beden, op exact hetzelfde niveau waren aangeslagen.

Het ontbrak in de periode 1505-1518 bepaald niet aan initiatieven van de vorst om de beden- en omslageninkomsten in Holland te maximaliseren. In het kader van de Gelderse bedreiging van Holland was de *fiscal imperative* zeer hoog.³⁹ De Staten van Holland verwachtten daarbij van hun vorst bescherming, terwijl die vorst vond dat niet hij of de andere Nederlandse gewesten, maar vooral de Hollanders zelf op moesten draaien voor de kosten die in Holland gemaakt werden. Met name in 1508, 1509 en 1511-1513 zien we hoge pieken in het belastingniveau, iets wat in de literatuur zo niet eerder opgemerkt is.⁴⁰ Onderhandelingen over nieuwe belastingen werden in de Staten echter eindeloos getraineed door de steden, anticipaties (vooruitbetalingen) van de beden werden na 1509 eigenlijk niet meer toegestaan en de rentmeester van de beden had te kampen met endemische inningsproblemen. Al in 1508 werden vier grote steden, waaronder Haarlem en Leiden, beschuldigd van majesteitsschennis wegens het organiseren van illegale dagvaarten om onder een 'groten onredelicken ommeslach' uit te komen. De problemen waren zo groot, dat we hier met recht van een fiscale crisis kunnen spreken.⁴¹ Daarmee kunnen we vaststellen dat de druk op de steden Haarlem en Leiden om zoveel mogelijk middelen naar de landsheer te sluizen in de hier bestudeerde periode bijzonder hoog was. Daarnaast waren de steden blijkbaar in staat een nogal eigengereide politiek te voeren tegenover het landsheerlijke bestuur. Dat is moeilijk verenigbaar met de veronderstelde 'ondercuratelestelling' van beide steden door diezelfde landsheer middels de staten en atterminatie met hun vermeend almachtige commissarissen. Op dit laatste punt wordt in de volgende paragraaf dieper ingegaan.

De indruk die we krijgen uit het overzicht van de stadsrekeningen, namelijk dat Haarlem beter dan Leiden in staat was haar afdrachten aan de landsheer te beperken, wordt versterkt door twee andere factoren. De eerste daarvan is de herziening van de schiltalen. De schiltalen, gebaseerd op een in de veertiende eeuw in onbruik geraakte gouden munt, het (Wilhelmus-) schild, vormden een abstracte verdeelsleutel voor de beden en omslagen. De

Grafiek 1: Procentuele bijdragen van de zes grote steden in Holland in de schiltalen bij de zettingen van 1496, 1515 en 1518.

Bron: Fruin, *Zettingen en omslagen van 1496, 1515 en 1518. Bijvoegsel op de uitgaven van Informatie van 1514 en der Enquete van 1496, vanwege de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (Leiden 1877) 8-16. Het percentage voor Dordrecht in 1496 is berekend op basis van Fruin, *Informatie*, xiv.

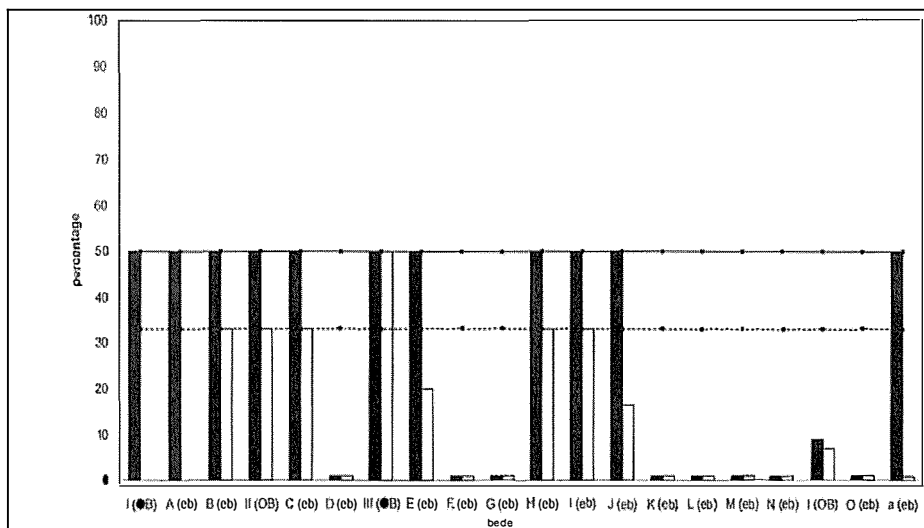
beden en omslagen werden op die wijze verdeeld over de belastbare eenheden, in dit geval de dorpen en steden.⁴² Het gebruik van een dergelijke verdeelsleutel an sich stond nooit ter discussie in de Staten van Holland. Er was echter wel veel discussie over de verdeling van de lasten over de contribuanten, vooral over het aandeel van Dordrecht. Daaruit wordt duidelijk dat het bij de verdeling van de schiltalen om meer ging dan alleen economische draagkracht.⁴³ In 1494 had de laatste herziening van deze schiltalen plaatsgevonden, op basis van een grootschalig landsheerlijk onderzoek, de zogenaam-

de *Enquete*.⁴⁴ Deze verdeelsleutel werd tot 1515 gebruikt, toen de schiltalen bijgesteld werden. In de jaren daarvoor was de ontevredenheid tegen de bestaande schiltalen bij de grote steden Haarlem, Delft, Leiden en Amsterdam echter sterk gegroeid. In 1514 werd daarom een nieuw landsheerlijk onderzoek gedaan naar de draagkracht van de Hollandse steden en dorpen, de al vaak genoemde *Informacie*.⁴⁵ Omdat tegen de vernieuwing van de schiltalen in 1515 met name vanuit Dordtse hoek nieuwe protesten opkwamen, werden de schiltalen in 1518 nogmaals aangepast, ditmaal zonder dat daar een groot onderzoek aan vooraf ging. In grafiek 1 zijn de veranderingen in de verdeling van de lasten van de zes grote steden weergegeven.⁴⁶

Voor onze vergelijking tussen Haarlem en Leiden is van belang dat beide steden in 1515 een forse vermindering van hun lasten wisten te bewerkstelligen. Haarlem ging van 8,8 procent naar 5,7 procent en Leiden van dezelfde 8,8 procent naar 7,1 procent. De aanpassing van 1518 pakte in het nadeel van beide steden uit, maar Leiden ging er meer op achteruit dan Haarlem. De verhoudingen kwamen nu op 6,3 procent voor Haarlem en 8,1 procent voor Leiden te staan. Haarlem kreeg dus een duidelijk grotere reductie van haar aandeel in de schiltalen.

De reële verdeling van de beden was echter niet uitsluitend gebaseerd op de schiltalen. Met name de zes grote steden kregen immers aanzienlijke gratiën. Die gratiën waren een middel voor het landsheerlijke gezag om de in principe starre lastenverdeling via de schiltalen in individuele gevallen aan te passen aan heersende omstandigheden. Delft kreeg na de verwoestende stadsbrand van 1536 bijvoorbeeld gedurende twintig jaar vrijstelling van alle bedebetalen.⁴⁷ De verlening van de gratiebrieven gebeurde door de Raad van Financiën te Mechelen of Brussel. De criteria voor gratieverlening waren echter nauwelijks afgebakend. Zo hadden de stemgerechtigde steden in de periode 1523-1551 een enorm overwicht in de verleende gratiën.⁴⁸

De originele brieven van gratie zijn slechts fragmentarisch overgeleverd. De rekeningen van de gewestelijke rentmeester van de beden bieden echter uitkomst. In grafiek 2 zijn de gratiën van Haarlem en Leiden in de twintig ordinarij en extra-ordinarij beden die in deze periode geheven zijn op een rijtje gezet. J. Wards indruk, dat Haarlem meestal de helft en Leiden een derde gratie kreeg, klopt grotendeels.⁴⁹ Bij een aantal beden was geen sprake van gratiën, omdat het bijvoorbeeld om formele verrekeningen ging van

Grafiek 2: Gratiën van Haarlem en Leiden in de ordinari (OB) en extra-ordinari bedden in Holland, 1505-1518.

Bron: Nationaal Archief, Grafelijkheidsrekenkamer, rekeningen, (1305) 1446-1447 inv.nrs. 3404-3419. Zie bijlage 2 voor een overzicht van de betreffende bedden.

gelden die al 'geanticiepeerd' waren door de Staten, dus in geval van nood reeds betaald vóór de officiële betalingstermijn.

Een doel van de herziening van de schiltalen was om de weinig transparante gratiepraktijken overboord te kunnen zetten. Indien er in de schiltalen juist getaxeerd was, waren de gratiën immers niet meer nodig ter correctie. In de gratieverleningen aan Leiden komen we bijvoorbeeld meermaals de voorwaarde tegen dat de stad na herziening van de schiltalen haar volle bedeportie zou moeten gaan betalen.⁵⁰ In de praktijk bleek dit al snel wishful thinking. Haarlem slaagde er wel sneller dan Leiden in weer haar gebruikelijke gratie te verkrijgen. Dat verschil is tekenend voor de periode die daarna volgt. Tracy heeft laten zien dat Haarlem in de jaren 1520 liefst 64 procent gratie kreeg in de ordinari bede tegenover een magere 17 procent voor

Leiden. In de jaren 1530 wist ook Leiden haar gratiepercentage echter snel op het niveau van Haarlem te krijgen.⁵¹ Leiden had dus vóór de herziening van de schiltalen in 1515 al een forse achterstand op Haarlem in de gratiën. Na 1515 had de Sleutelstad moeite om op het oude gratieniveau te komen, in tegenstelling tot Haarlem. Die stad wist in de navolgende jaren zelfs nog meer gratie los te krijgen.

Resumerend moeten we vaststellen dat de grote steden van Holland in zekere zin functioneerden als middelengenerators voor hun vorst. Ongeveer een derde van de Haarlemse en Leidse uitgaven bestond in de periode 1505-1518 uit afdrachten aan de landsheer. De uitgaven aan renten waren bovendien ook in belangrijke mate een gevolg van de landsheerlijke heffingen in vroeger jaren. Beide steden verkeerden echter in financieel zwaar weer en waren gebaat bij minimalisering van de kosten, zeker als het geld ook nog uit de stedelijke economie vloeide. De druk op de steden om juist wel zoveel mogelijk middelen richting de landsheer te schuiven was echter groot door de oorlog(sdreiging) met Gelre. In deze omstandigheden wist Haarlem haar uitgaven buiten de stad beter te minimaliseren dan Leiden. Structureel lukte dat bij de herziening van de schiltalen in 1515 en opnieuw in 1518, waarin de stad lager aangeslagen werd dan Leiden. Ook in het verkrijgen van gratiën op de bede was de Spaarnestad succesvoller dan Leiden.

Bargaining cities: onderhandelingen over de middenstroom

De vraag is hoe we dat verschil moeten verklaren. Daarbij zouden we in de eerste plaats kunnen denken aan verschillen in de economische en financiële ontwikkeling van beide steden. Waren de economische problemen in Haarlem misschien groter dan in Leiden? Waren de financiën in Leiden misschien toch meer op orde dan in Haarlem? Hiervoor heb ik er al op gewezen dat de productiecijfers van beide steden onmogelijk vast te stellen zijn. Wel kunnen we uit de *Enquete* en *Informacie* vaststellen hoe groot de problemen voor het landsheerlijke bestuur leken.⁵² Het best te vergelijken zijn daarbij de achterstallige renteschulden van beide steden. De renteschuld van Haarlem staat in de *Enquete* van 1494 niet vermeld, omdat het stadsbestuur deze in een aparte memorie overlegde. Die van Leiden bedroeg 64.800 pond, ongeveer 3,5 maal het jaarlijkse inkomen van de stad.⁵³ Ten tijde van de *Informacie*

was de betalingsachterstand in de renten van de Spaarnestad nog 69.876 pond, in Leiden maar liefst 123.176 pond.⁵⁴ De andere schulden van de steden vielen daarbij in het niet. Leiden lijkt er financieel dus veel slechter voorgestaan te hebben dan Haarlem. Het economisch-financiële argument kunnen we daarmee terzijde schuiven.

Dat brengt ons op een andere factor, namelijk de contacten die beide steden er op na hielden met het landsheerlijke bestuur, vooral op het gebied van financiële zaken. Een belangrijk en structureel element van de Bourgondische en de opvolgende Habsburgse staat was de rol die informele netwerken speelden in het politieke leven.⁵⁵ De Hollandse steden maakten op grote schaal gebruik van informele contacten met en beïnvloeding van functionarissen van de landsheer op gewestelijk en centraal niveau. Dit gold des te sterker voor de zes grote steden. Zij leverden een belangrijk deel van de landsheerlijke ambtenaren, vooral op gewestelijk niveau, en andersom traden landsheerlijke ambtenaren geregeld in dienst van de stad als bijvoorbeeld pensionaris.⁵⁶ Rondom de vergaderingen van de Staten van Holland en Staten Generaal konden zij bovendien gemakkelijk in contact komen met landsheerlijke functionarissen.⁵⁷ Onderzoek naar wijschenkingen van beide steden in de late middeleeuwen suggereert alvast dat een benadering vanuit de individueel-stedelijke onderhandelingsstrategieën zinvol zou kunnen zijn. Stedelijke wijschenkingen waren in het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne publieke leven van overgroot belang voor de bestending van allerhande informele relaties en niet vrijblijvend. Terwijl de wijngiften in Haarlem aan het begin van de zestiende eeuw op een hoog niveau bleven, lijkt in Leiden een terugloop in de investeringen in dit sociale bindmiddel waar te nemen.⁵⁸

In de collectiefstedelijke onderhandelingen over de beden en omslagen in de Staten van Holland stelden Haarlem en Leiden zich ongeveer gelijk op. Tegen de extra-ordinaris beden en vooral de opgelegde omslagen was vaak enorme weerstand van de kant van de steden. Onderdanen en vorst stonden dikwijls recht tegenover elkaar. Zoals reeds aangegeven, werd Haarlem en Leiden met Delft en Amsterdam in 1508 zelfs majesteitsschennis ten laste gelegd, een zeer zware beschuldiging die alleen door acute militaire dreiging van Gelderse kant werd afgewend. Ward beschreef deze conflicten terecht als een vicieuze cirkel: vanuit het vorstelijke kamp werd een belasting voor oorkostkosten opgelegd aan de onderdanen, die vervolgens weigerden te betalen,

waarna stedelijke ambtenaren werden gegijzeld door de rentmeester van de beden tot zich nieuwe problemen aandienden waarvoor geld nodig was. Uiteindelijk kwamen de steden dan meestal alsnog over de brug, doorgaans in ruil voor flinke kortingen op hun aandeel (Haarlem de helft, Leiden een derde), waarna het hele spel weer opnieuw begon. Beide kampen liepen in zekere zin steeds achter de feiten aan en het wederzijdse wantrouwen was groot.⁵⁹ In deze setting moesten de steden proberen tot zo gunstig mogelijke financiële afspraken te komen met het landsheerlijke bestuur.

Haarlem en Leiden, en vanwege zijn belastinginkomsten de vorst net zo goed, konden niet zonder staten en atterminatie. De landsheerlijke commissarissen die middels die staten aangesteld werden, kenden de jure een grote macht in stedelijke zaken. De facto lag de zaak echter veel genuanceerder. Voor Haarlem wees J.A. Fruin al op de 'bezadigdheid en gematigdheid' waarmee Wielant en Roussel hun taken als commissaris waarnamen.⁶⁰ Latere onderzoekers hebben dit wel bevestigd.⁶¹ Anders dan is aangenomen, lagen de zaken in Leiden niet veel anders. Superintendent Floris Oem van Wijngaerden kwam bijna uitsluitend naar Leiden voor de jaarlijkse controle van de rekeningen. Met een de facto beheer van de financiën, laat staan van politieke zaken, heeft dat niet zo veel van doen. De herbenoeming van de schepenen, de enige leden van het gerecht die niet middels de staat voor vier jaar benoemd waren, werd vooral gedaan door andere leden van het Hof van Holland.⁶² Soms reisden de burgemeesters, tesoriers en pensionaris voor advies of overleg naar Oem van Wijngaerden in Den Haag. De vroedschap, als belangrijkste beslisorgaan in politieke zaken, was in deze jaren misschien wel minder actief, maar werd niet formeel afgeschaft. De bronnen zijn hierover echter weinig informatief.⁶³ Dat beide steden ondanks hun dwingende karakter steeds nieuwe staten en atterminatie aan bleven vragen, valt in dit licht misschien makkelijker te begrijpen. In de navolgende paragraaf wordt de verlenging van de staten van eerst Haarlem en daarna Leiden gevolgd.⁶⁴

Voor Haarlem verliep het proces van verlenging steeds volgens ongeveer hetzelfde patroon. In 1505 lijkt een aanvraag via de commissarissen Filips Wielant en Jean Roussel gelopen te hebben. Zij werden in ieder geval belast met het onderzoek naar de financiële situatie.⁶⁵ In dat kader vroegen zij de vroedschap herhaaldelijk om de noodzakelijkheid van een nieuwe staat, waarop men antwoordde: 'dat nyemant eenige raidt daer toe [de financiële

problemen van de stad] en weet, biddende den commissarissen dat zij der stede eenen staet wilden maicken, zulcx als zij bevinden zouden dat de zelve stede verdragen zoude mogen'.⁶⁶ Op advies van Wielant en Roussel werd de staat en atterminatie verlengd. Ten opzichte van 1501 veranderde er inhoudelijk nauwelijks iets.

In 1509 liep de staat van 1505 af. Tot de verlening van een nieuwe staat, redde men zich waarschijnlijk met twee tijdelijke staten met een looptijd van een half jaar, waarschijnlijk door tussenkomst van Wielant en Roussel verkregen.⁶⁷ Het stadsbestuur was erg tevreden over de commissarissen, want op de vraag van Wielant en Roussel of er misschien andere toezichthouders aangesteld moesten worden antwoordde zij: 'dat zij mijn heeren bedanckten van dat zij gedaen hadden ende en begeerden geen anderen, mer dat zij voirtaen 't beste doen wilden'.⁶⁸ In Brussel stelden de commissarissen een nieuwe staat op, die overigens inhoudelijk weer erg weinig afweek van die van 1505.⁶⁹

Deze staat liep af in 1515. Over de verlenging van de regeling zwijgen de vroedschapsresoluties en stadsrekeningen, waardoor we het moeten doen met de tekst van de staat zelf.⁷⁰ Wielant en Roussel hadden weer onderzoek gedaan naar de financiële situatie van de stad en waren tot de conclusie gekomen dat die sterk verbeterd was in de afgelopen vijf jaar. De staat zelf was een stuk losser: tesorier, schepenen en burgemeesters werden voortaan niet meer aangesteld door landsheerlijke commissarissen, maar hoefden nog slechts de eed af te leggen aan de schout (een lokale landsheerlijke ambtenaar). Daarmee kwam een einde aan de innige contacten tussen Haarlem en zijn commissarissen Wielant en Roussel. De totstandkoming van de staten van 1505, 1510 en 1515 toont echter grote gelijkenis: steeds weer kon Haarlem door de bemiddeling van Wielant en Roussel vrij gemakkelijk verlenging van de staat verwerven.

In Leiden lag dat anders. De staat van 1504 liep in 1508 af, juist toen de stad uit de gratie geraakt was bij substituut-stadhouder Floris van Egmond en landvoogdes Margaretha van Oostenrijk. Voor het verkrijgen van een nieuwe staat en atterminatie maakte men echter handig gebruik van de (verlate) blijde intrede van Maximiliaan van Oostenrijk als voogd van Karel V en ruwaard in Holland. Op een door Maximiliaan voorgezeten dagvaart van de Staten van Holland te Dordrecht diende de stad een 'requeste, daer die lasten van der stede in 't lange in verhaelt waeren' in en op de daarop volgende dag-

vaart.⁷¹ Al meteen rond de volgende dagvaart in Gouda verkreeg de stad zijn nieuwe staat, zoals blijkt uit het officiële document.⁷² Leiden speelde in 1508 dus in op de aanwezigheid van Maximiliaan in Holland en verkreeg een nieuwe staat zonder uitvoerige landsheerlijke onderzoeken. De inhoud van de staat bleef ongewijzigd ten opzichte van 1504.

In 1510 veranderde die inhoud wel. Door het ontbreken van de stadsrekening over dat jaar zijn we helaas niet zo goed geïnformeerd over de manier waarop de verlenging tot stand kwam. Duidelijk is in ieder geval dat Leiden een verzoekschrift heeft ingediend, waarna de landsheerlijke ambtenaren Claude Carondelet, lid van de Geheime Raad, en Nicolaas Everaerts, president van het Hof van Holland, een onderzoek instelden. Daarop verlengde de Geheime Raad de staat, die alleen nog maar voorzag in de atterminatie van de renteschulden.⁷³ Doordat Leiden middels een ander charter, tevens gedateerd op 19 oktober 1510, het benoemingsrecht van de burgemeesters en tesoriers terugkreeg, werd de stedelijke autonomie ook de jure hersteld.⁷⁴

De Leidse staat was in 1510 voor drie jaar verleend en liep dus af in 1513. Op advies van het Hof van Holland werd de staat eerst voor een half jaar verlengd, zodat onderzoek kon worden gedaan naar de financiële situatie.⁷⁵ Daartoe werden vanuit Brussel Jan van Duivenvoorde, raad in het Hof van Holland, en Tielman van Dullekem, rekenmeester in de Haagse Rekenkamer, naar Leiden gestuurd. Na een vier dagen durend onderzoek ter plaatse adviseerden zij met het Hof van Holland om de Leidse staat niet te verlengen. Het inleidende citaat bij dit artikel stamt uit dat advies. De schuld van de stad was weliswaar nog enorm, maar Leiden viel al twintig jaar onder een staat.⁷⁶ Om een negatieve uitkomst te voorkomen, gaf de Leidse vroedschap toestemming aan de gedelegeerden ter dagvaart om te 'gheven eenige ghoede heeren die de stede behulpich sullen wesen in 't vercrigen van die respijte van den afterstallen, ende dat tot redelicheyt als men minste mach ende dat tot een somme toe ten hoichsten omtrent 100 R[ijnse] gulden'.⁷⁷ Waarschijnlijk onder invloed van tesorier-generaal Roeland le Fèvre, een 'vriend' van de stad, verkreeg Leiden op 6 oktober 1514 een nieuwe staat voor zes jaar.⁷⁸ Ook het benoemingsrecht voor burgemeesters en tesoriers werd verlengd.⁷⁹ Met enige moeite wist Leiden dus het negatieve advies van het Hof van Holland te omzeilen.

Ook het verkrijgen van gratie vereiste goede contacten met de landsheerlijkheid. Volgens Tracy zou Haarlem bovendien vóór 1518 een geheime overeenkomst gemaakt hebben met stadhouder Hendrik van Nassau (1515-1522). De stad zou haar hoge gratie krijgen als zij zich hield aan 'de sententie oft contract van de Hertoge van Sassen dat als twee van der grote steden aan een bede-aanvraag consenteerden wij de derde souden moeten wesen'.⁸⁰ De verwijzing naar de overeenkomst van Haarlem met hertog Albrecht van Saksen slaat op na het Kaas- en Broodspel aan de stad opgelegde verplichtingen in 1492, waarbij Haarlem ook beboet werd en haar domeininkomsten verloren zag gaan.⁸¹ Er werd dus verwezen naar een onder landsheerlijke dwang opgelegd charter, waarin van gratie helemaal geen sprake is. Hendrik van Nassau probeerde in 1519 alleen voor de betreffende bede het consent van de stad te verkrijgen in ruil voor de gratiewensen van de stad. Deze deal was eenmalig; niets wijst verder op een vaste afspraak tussen de stad en de landsheerlijke regering. In het onderstaande wordt ingegaan op de wijze waarop Haarlem en Leiden gratie in de beden en soms ook omslagen kregen.⁸²

Van 1501 tot en met 1509 had Haarlem volgens haar staat en atterminatie recht op de helft gratie in de vorstelijke beden.⁸³ Na het aflopen van de staat van 1505 en tot de nieuwe verlenging in 1510 kreeg de stad de helft gratie op basis van dit eerdere voorrecht.⁸⁴ Op basis van de bepaling in de staten en atterminatie probeerde Haarlem ook gratie te krijgen in de omslagen. Dat lukte maar zelden, behalve voor de omslag die in 1508 geheven werd voor het beleg van Weesp en Muiden. In 1509 kreeg men de helft vrijstelling, 'bij hulpe van sekeren heeren ende vrunden etc.'. ⁸⁵ Volgens de staat van 1510 had Haarlem nog slechts recht op een derde gratie in de beden die gedurende de staat werden geconsenteerd door de Staten van Holland.⁸⁶ In de onderhandelingen zette de stad zich echter schrap voor het behoud van de eerdere verhoudingen. En met succes: door de helft gratie als voorwaarde voor een stedelijk consent te stellen, inschakeling van 'vrienden' van de stad, geheim overleg met landsheerlijke ambtenaren buiten de Staten van Holland en ellenlange training van omslagen kon men de afdrachten aan de landsheer tot een politiek haalbaar minimum beperken.⁸⁷ Van de extra-ordinaris bede van 82.500 pond die in twee termijnen op St. Jan (24 juni) 1514 en Kerst (25 december) 1515 werd geheven, werd de eerste termijn middels de

oude en de tweede termijn middels de nieuwe schiltalen verdeeld over de contribuanten. Gratiebepalingen bevatten stevast de voorwaarde dat men bij invoering van de nieuwe schiltalen gewoon het volle pond zou moeten bijdragen. Haarlem ontsnapte hier echter aan door tussenkomst van Floris van Egmond en Roeland le Fèvre, waardoor de stad ook in de tweede termijn de helft gratie kreeg.⁸⁸ Omdat de *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten* niet verder reiken, is de gratieverlening hierna niet verder bestudeerd.

In de Leidse staten en atterminatie was nooit sprake van gratie op de beden. Het stadsbestuur moest dus steeds door afzonderlijke onderhandelingen met de landsheerlijke regering zien of de stad gratie verkreeg. Tot 1511 kunnen we nauwelijks achterhalen hoe dat in zijn werk ging. Duidelijk is in ieder geval dat de onderhandelingen over gratieverlening niet aan de bedesonderhandelingen gekoppeld waren.⁸⁹ Net als Haarlem probeerde ook Leiden voor de omslagen van 1507 en 1508 gratie te krijgen. Ruim een jaar later dan de Spaarnestad lukte dat: een derde van de heffingen uit 1507 en 1508 werd in 1510 kwijtgescholden, mits het resterende deel betaald werd.⁹⁰ In de ordinariis bede die inging op Kerst 1511 kreeg de stad uiteindelijk de helft gratie. Dit succesje was een aanmoediging voor de stad om in de eerste maanden van 1512 vaker de helft gratie na te streven in de geëiste heffingen. Het gewenste resultaat bleef echter uit.⁹¹ Tot de introductie van de nieuwe schiltalen kreeg de stad meestal een derde gratie in de landsheerlijke heffingen.⁹² Anders dan Haarlem kreeg Leiden conform de afspraken op de tweede termijn van de hierboven genoemde extra-ordinariis bede – die middels de nieuwe schiltalen omgeslagen werd – geen gratie.

Uit de kwalitatieve vergelijking van de verlening van de staten en atterminatie en brieven van gratie blijkt dat Haarlem gemakkelijker financiële voordelen kon verwerven dan Leiden. In het geval van de staten lijkt het bureaucratische proces meer gladgestreken te zijn door de persoonlijke interventie van de centrale ambtenaren Wielant en Roussel. Het gewestelijke niveau kon daardoor normaliter overgeslagen worden. Leiden had daarentegen meestal te maken met het Hof van Holland, dat, zoals in 1513-1514 bleek, niet perse op de hand van de stad was. In de staten en atterminatie van Haarlem was tot 1510 bovendien het recht op de helft gratie in de landsheerlijke beden opgenomen. Daarmee had de Spaarnestad een voorsprong op Leiden. Het blijft vooralsnog onduidelijk in hoeverre die voorsprong al vóór 1501, het

eerste gratierecht in een Haarlemse staat, opgebouwd was. Voor Leiden was het derdedeel gratie een min of meer ongeschreven regel. Haarlem was verder in staat om na de instelling van de nieuwe schiltalen en het verlies van een expliciet gratierecht in haar staat toch al snel weer de helft gratie te bemachtigen. Bovendien wist Haarlem meestal eerder gratie te verkrijgen dan Leiden.⁹³

Conclusie

Haarlem en Leiden kwamen aan het einde van de vijftiende eeuw in ernstige financiële problemen. De steden hadden op grote schaal los- en lijfrenten uitgeschreven en konden door nieuwe financiële uitdagingen de jaarlijkse rente-uitkeringen niet langer voldoen. Zij klopten daarom aan bij de landsheer, die ze in de eerste helft van de jaren 1490 voorzag van zogenaamde 'staten en atterminatie', een rechtmatig uitstel van betaling. Omdat dat onvoldoende leek te helpen, werden rond 1500 nieuwe afspraken gemaakt met de steden. Het betalingsuitstel bleef intact, maar daarnaast werd het toezicht geïntensiveerd. De landsheerlijke ambtenaren die daarmee belast waren, kregen bovendien een belangrijke beslismacht in financiële en, naar in de literatuur aangenomen is, ook in politieke zaken. De bestuurlijke autonomie van zowel Haarlem als Leiden zou daardoor flink zijn aangetast.

De staten en atterminatie waren onderdeel van een complex aan financiële relaties tussen de steden en de vorst. Door ze in dat licht te zien, en niet als uitingen van toenemende centralisatie in een staatsvormingsproces, krijgen we een veel completer beeld van de situatie. De steden waren middelengenerators voor de vorst, die bovenal van de beden moest rondkomen. Om aan die beden te kunnen voldoen, zagen de steden zich in de vijftiende eeuw genooddaakt om op grote schaal renten te verkopen. Eén van de landsheerlijke motieven om de steden respijt te geven voor hun renteverplichtingen lag dan ook in de bescherming van die middenstroom. Over de toekenning van de beden werd meestal langdurig onderhandeld in de Staten van Holland. Haarlem en Leiden behoorden daar tot de vaste oppositie tegen nieuwe beden. In de hier bestudeerde periode 1505-1518 nam die oppositie harde vormen aan, waardoor steden en vorst regelmatig met elkaar in conflict kwamen. De problemen waren zo groot, dat we met recht kunnen spreken van

een fiscale crisis. Alleen al in dit licht moeten we de steden een veel autonomere positie toedichten dan in de literatuur tot nu toe gedaan is. In de praktijk waren de landsheerlijke commissarissen maar zeer sporadisch in Haarlem en Leiden te vinden en hun zeldzame optreden kenmerkte zich dan nog vooral door samenwerking in overleg met de stedelijke bestuurlijke elites.

In dit artikel is daarnaast geprobeerd om te vergelijken hoe succesvol beide steden waren in het manipuleren van hun financiële relaties. Hun doel was in het kader van hun problemen in de eerste plaats beperking van de uitgaven. De inkomsten waren al zover gemaximaliseerd als sociaal wenselijk was. Daarbij moest vastgesteld worden dat Haarlem een kleiner percentage van haar totale inkomsten afdroeg dan Leiden. Dat wordt verder bewezen door de meer verbeterde positie van Haarlem bij de vaststelling van nieuwe schiltalen en het grotere succes van Haarlem in het verkrijgen van graties op de beden.

Dit verschil kunnen we niet toeschrijven aan de financieel-economische situatie in beide steden, want die lijkt in Leiden ongunstiger geweest te zijn dan in Haarlem. De betere gratiepositie van Haarlem was deels een gevolg van de bepalingen daaromtrent in de staten en atterminatie van de stad. Toch lijkt de stad ook na het schrappen van die bepalingen makkelijker en meer gratie verkregen te hebben dan Leiden. De Spaarnestad verkreeg ook eenvoudiger nieuwe staten en atterminatie. In dit artikel wordt de verklaring van die verschillen gezocht in de vormgeving van de contacten van beide steden met het landsheerlijke gezag. De Vlaamse commissarissen die in Haarlem het bewind over de staat voerden, hadden eenvoudig toegang tot de centrale instituties waar ze zelf deel van uitmaakten. Op die manier konden ze makkelijk zaken doen voor de stad en ze lijken daar ook toe bereid te zijn geweest. In Leiden was de Hollandse raadsheer Floris Oem van Wijngaerden aangesteld. Buiten de formele controle van de rekeningen, heeft hij zich echter nauwelijks met de stad bemoeid. Dat wijst ons wel op een keerzijde: misschien was de speelruimte van de Leidse magistraat in het politieke netwerk wel groter dan die van Haarlem. In klinkende munt leverde dat echter maar bar weinig op.

Noten

- 1 Regionaal Archief Leiden (verder: RAL), Archief der secretarie van de stad Leiden I (1252) 1290-1575 (verder: SA 1), inv.nr. 489, advies van het Hof van Holland aan Margaretha van Oostenrijk omtrent verlenging van de Leidse staat en atterminatie, 1514.
- 2 Door het kerkelijke verbod op woeker waren interestdragende geldleningen zoals wij die kennen problematisch.
- 3 Dat is breder dan de toepassing bij M. van der Heijden, *Geldschietters van de stad. Financiële relaties tussen steden, overheden en burgers, 1550-1650* (Amsterdam 2006), die zich toespitst op stedelijke renteverkopen.
- 4 Voor dit punt in het algemeen zie: S. Gunn, D. Grummitt en H. Cools, *War, state, and society in England and the Netherlands 1477-1559* (Oxford 2007).
- 5 M. Gerrits, *Fiscale omslag? Financiële relaties tussen de steden Haarlem en Leiden en het landsheerlijke gezag, 1505-1518* (Master-thesis *Medieval and Early Modern European history*, Universiteit Leiden 2008, uitgegeven op <http://www.ethesis.net/fiscale%20omslag/fiscale%20omslag.pdf>).
- 6 J.D. Tracy, 'The taxation system of the county of Holland during the reigns of Charles V and Philip II, 1519-1566', *Economisch- sociaal-historisch jaarboek* 45 (1985) 71-117.
- 7 J.W.J. Burgers, J.P. Ward en J.G. Smit (red.), *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de Staten en steden van Holland voor 1544*, deel 6: 1506-1515 (Den Haag 2006).
- 8 J. de Vries en A. van der Wouden, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 2005) 84. Voor Leiden zie: R.C.J. van Maanen, 'De Leidse bevolkingsaantallen in de 16de en 17de eeuw. Enkele kanttekeningen', in: *Jaarboekje voor de geschiedenis van Leiden en omstreken* 101 (2009) 41-70, aldaar 46. Van Maanen geeft een bevolking van 14.000, inclusief 800 tot 900 geestelijken. De geestelijkheid was normaliter vrijgesteld van de betaling van stedelijke belastingen en wordt daarom niet meegeteld.
- 9 C. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca.1550-ca.1630* (Hilversum 2001) 23-31, 46-50.

- 10 J.C. van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie vóór 1600* (Amsterdam 1950); H. Kaptein, 'De Haarlemse lakennijverheid tot ca. 1575', in: H. Rombouts e.a. (red.), *Haarlem ging op wollen zolen. Opkomst, bloei en ondergang van de textielnijverheid aan het Spaarne* (Haarlem 1995) 11-52; A.F.J. Niemeijer, *Van accijnsbrief tot Zuidam. Scheepsbouw in Haarlem van 1274 tot heden* (Haarlem 1990); J.W. Marsilje, 'Een ontluikende stad: economie en sociaal leven in het middeleeuwse Haarlem', in: G.F. van der Ree-Scholtens e.a. (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995* (Hilversum 1995) 46-62, aldaar 47-57.
- 11 Van Loenen, *Haarlemse brouwindustrie*, 120-123.
- 12 J.W. Marsilje, 'Het economische leven', in: J.W. Marsilje en R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad* (Leiden 2002) 95-112; H. Kaptein, *De Hollandse textielnijverheid 1350-1600. Conjunctruur en continuïteit* (Hilversum 1998) 57, 89, 105-106.
- 13 De andere stedelijke stemmen waren voor Dordrecht, Delft, Amsterdam en Gouda. Over de Staten zie: H. Kokken, *Steden en staten: dagvaarten van steden en Staten van Holland onder Maria van Bourgondie en het eerste regentschap van Maximiliaan van Oostenrijk (1477-1494)* (Den Haag 1991); J. Ward, *The cities and States of Holland (1506-1515). A participative system of government under strain* (ongepubliceerd proefschrift Universiteit Leiden 2001); J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisaties in de periode 1544-1588* (Den Haag 1990).
- 14 W. Blockmans, 'Voracious states and obstructing cities: an aspect of state formation in preindustrial Europe', in: C. Tilly en W. Blockmans (red.), *Cities and the rise of states in Europe, a.d. 1000-1800* (Boulder 1994) 218-250, aldaar 234-237.
- 15 M. Damen, 'Taxation for prince and officers. The council of Holland and the *aides* in the Burgundian period', in: R. Stein (red.), *Powerbrokers in the late Middle Ages* (Turnhout 2000) 27-46, aldaar 29.
- 16 J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum 1993) 42, 211-212; W. Blockmans, 'The Low Countries in the Middle Ages', in: R. Bonney (red.), *The rise of the fiscal state in Europe, c. 1200-1815* (Oxford 1999) 281-308, aldaar 296-297.
- 17 J.D. Tracy, 'Taxation system', 72.
- 18 Gerrits, *Fiscale omslag*, 14-15, 22-24; P.A. Meilink (H.J.P.G. Kaajan red.), *Inventaris van de archieven van de Staten van Holland vóór 1572* (Den Haag 1993) XVIII. Vergelijk: Ward, *Cities and States*, 147.
- 19 A.G. Jongkees, 'Vorming van de Bourgondische staat' in: A.G. Jongkees (E.O. van der Werff, C.A.A. Linssen en B. Ebels-Hoving red.), *Burgundica et varia. Keuze uit de verspreide opstellen van prof. dr. A.G. Jongkees* (Hilversum 1990) 212-237, aldaar 233.
- 20 J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van de stad Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, +/- 1390-1477* (Hilversum 1985) 304-309. Om de ergste pieken (1472) en dalen (1467-1468) weg te filteren is gebruikgemaakt van een voort-

- schrijdend gemiddelde met een looptijd van vijf jaar.
- 21 Basisgegevens over bedden en omslagen bij Kokken, *Steden en staten*, 217-223, 227-232, met name 221; vergelijking op basis van de Leidse afdrachten aan de landsheer, zoals gevonden bij Marsilje, *Het financiële beleid*, 304-309 en K. Bakker, *Leiden en de lasten. Een onderzoek naar de Leidse stadsfinanciën en renteverkopen tussen 1477 en 1494* (doctoraalscriptie middeleeuwse geschiedenis, Universiteit Leiden 2007) 21. Voor de doctoraalscriptie kon slechts gebruikgemaakt worden van stadsrekeningen voor de jaren 1477, 1484-1488, 1491 en 1493.
 - 22 Vergelijk J.W. Marsilje, 'Les modes d'imposition en Hollande (1477-1515)', *Publications du centre Européen d'études Bourguignonnes (XIVe-XVie s.)* 28 (1988) 159-171, aldaar 104: 'Sous Maximilien et ses successeurs, la charge fiscale connut un alourdissement sans précédent.'
 - 23 R. van Uytven, 'Crisis als cesuur 1482-1494', in: D.P. Blok en anderen (red.), *[nieuwe] Algemene geschiedenis der Nederlanden*, deel 5: *Nieuwe tijd* (Bussum 1980) 420-435; Kokken, *Steden en Staten*, 232; P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570', in: E. Beukers en T. de Nijs (red.), *Geschiedenis van Holland*, deel 1: *tot 1572* (Hilversum 2002) 103-148, aldaar 143-144.
 - 24 E. Sewalt, *Atterminatie ende staet. De rol van het landsheerlijke gezag bij de ondercuratelestelling van de stad Haarlem in de late middeleeuwen* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Leiden 1994, raadpleegbaar in Noord-Hollands Archief) 107, passim; Marsilje, 'Les modes', 106.
 - 25 Sewalt, *Staet*, 54-63, Marsilje, 'Les modes', 105.
 - 26 Renteverkopen en incidentele inkomstenbronnen worden niet meegeteld. Het gaat in hoofdzaak om de inkomsten uit de stedelijke accijnzen.
 - 27 Bakker, *Leiden en de lasten*, 23-29.
 - 28 Sewalt, *Staet*, 63; J.W. Marsilje, 'De geografische, institutionele en politieke ontwikkelingen', in: Van der Ree-Scholtens, *Deugd boven geweld*, 19-45, aldaar 37.
 - 29 I. Prins, *Het faillissement der Hollandsche steden: Amsterdam, Dordrecht, Leiden en Haarlem in het jaar 1494* (Amsterdam 1922). Prins dacht nog dat Haarlem in 1494 voor het eerst uitstel van betaling kreeg, Sewalt vond voor 1492 al een betalingsuitstel.
 - 30 Meervoud staten, niet te verwarren met Staten (van Holland).
 - 31 J.A. Fruin, *Instructie, voor de stad Haarlem ontworpen door Philips Wielant* (heruitgave uit: *Nieuwe bijdragen voor rechtsgeleerdheid en wetgeving*, nieuwe reeks, deel 1 en 2 (1873-1874); Amsterdam 1874) 18-19 (editie van de staat van 1 september 1501: p. 59-70).
 - 32 Sewalt, *Staet*, 79-80; Fruin, *Instructie*, 17.
 - 33 Fruin, *Instructie*, 62.
 - 34 Hamaker, 'De stad Leiden', 192 (editie van de staat van 22 oktober 1504).
 - 35 Ibidem.

- 36 Haarlem 1505-1518: honderdste penningen in 1512 (opbrengst 4.439 pond of 15 procent van de totale inkomsten) en 1513 (4.320 pond of 12 procent). Deze honderdste penningen werden op 22 april 1513 omgezet in losrenten, waarschijnlijk vanwege grote weerstand van de rijke burgers. Noord-Hollands Archief (verder: N-HA), Stadsbestuur van Haarlem, 1245-1572 (verder: SH), inv.nr. 289Y en inv.nr. 395, fol. 14v. In de Leidse staat en atterminatie van 1504 werden directe vermogensbelastingen verboden (Hamaker, 'De stad Leiden', 198-199, artikel 18 van de staat van 1504). Wel moesten in 1508 de rijke burgers verplicht geld lenen aan de stad en werd in 1508 twintig weken lang elke week een belasting geheven (Marsilje, 'Les modes', 107, RAL, SA I, inv.nr. 587, fol. 22v-30).
- 37 Haarlem: de hoofdsommen van de in losrenten omgezette honderdste penningen van 1512 en 1513 en een niet in de rekeningen verantwoorde renteverkoop uit 1508 werden in de jaren 1514-1517 verhoogd, wat in totaal 2.603 pond opleverde (Marsilje, 'Les modes', 109; N-HA, SH, inv.nr. 396, fol. 12v-17v; idem, inv.nr. 397, fol. 13-21v; idem, inv.nr. 398, fol. 14v-15; idem, inv.nr. 13-13v).
- 38 De haardstedentellingen in de *Informacie* doen misschien vermoeden dat Leiden meer inwoners en daarom een grotere economische productie dan Haarlem had, maar de Leidse haardstedentelling ging terug op die van 1496. Als we de Leidse *Informacie* mogen geloven ging de stedelijke economie er daarna nog flink op achteruit en kende de stad in 1509 een grote sterfte die aan in ieder geval 2.500 mensen het leven kostte. Vergelijk Gerrits, *Fiscale omslag*, 8-9 en Van Maanen, 'De Leidse bevolkingsaantallen', 46-47.
- 39 Voor de term: R.J. Bonney, *The limits of absolutism in ancien régime France* (Aldershot 1995) ix; geciteerd bij: W.M. Omrod en R.J. Bonney, 'Crises, revolutions and self-sustained growth: towards a conceptual model of change in fiscal history', in: W.M. Omrod, M.M. Bonney en R.J. Bonney (red.), *Crises, revolutions and self-sustained growth. Essays in European fiscal history, c. 1130-1830* (Stamford 1999) 1-21, aldaar 2.
- 40 Gerrits, *Fiscale omslag*, 22-31, 64; vergelijk Blockmans, 'The Low Countries', 303.
- 41 Gerrits, *Fiscale omslag*, 4-5, 46-52, 64; 'groten onredelicken ommeslach' bij Ward, *Cities and States*, 43, noot 79.
- 42 Tracy, 'Taxation system', 72-73.
- 43 Dordrecht weigerde op basis van vijftiende-eeuwse privileges met 'Zuid-Holland', een gebied van veertig dorpen met de stad Geertruidenberg, meer dan $\frac{1}{12}$ bij te dragen in de beden. Binnen Zuid-Holland droeg Dordrecht ook slechts $\frac{1}{3}$ van de kosten, waardoor de stad slechts $\frac{1}{36}$ of 2,8 procent van de Hollandse bedenlast droeg. Haarlem, Leiden en Delft stonden vóór 1515 elk op bijna $\frac{1}{11}$ of 8,8 procent in de schiltalen. R. Fruin, *Informacie up den staet, faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltalee, gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden 1866) xi-xv.
- 44 Uitgegeven als R. Fruin, *Enqueste ende informatie upt stuck van reductie ende reformatie van den schiltalee ... over landen van Hollant ende Vrieslant gedaen in den jaere 1494*

- (Leiden 1876).
- 45 Fruin, *Informacie*.
 - 46 Die zes grote steden namen op alle drie de meetmomenten ongeveer 42 procent van de schiltalen voor hun rekening.
 - 47 J.D. Tracy, *A financial revolution in the Habsburg Netherlands. Renten and renteniers in the county of Holland, 1515-1565* (Berkeley 1985) 54.
 - 48 Tracy, 'Taxation system', 80. De grote steden vertegenwoordigden 42 procent van de schiltalen, maar kregen van de gratiën op de ordinaris beden 66-80 procent en op de extra-ordinaris beden zelfs 77-100 procent.
 - 49 Ward, *Cities and States*, 146.
 - 50 NA, GRK, inv.nr. 3410, fol. 12 en inv.nr. 3414, fol. 25v.
 - 51 Tracy, 'Taxation system', 79.
 - 52 Vergelijk Tracy, *Financial revolution*, 48.
 - 53 Fruin, *Enquete*, 65-68 (Haarlem), 167-169 (Leiden). Leiden was bovendien nog 105.000 pond schuldig op de wolstapel te Calais.
 - 54 Fruin, *Informacie*, 10, 241.
 - 55 W. Blockmans, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 11 (1985) 231-247.
 - 56 A. van Steensel, 'De middeleeuwse stadspensionarissen van Haarlem en Leiden, circa 1447-1572', *Holland* 38 (2006) 76-96, aldaar 90-91; S. ter Braake, 'In the service of sovereign and subjects. Conflicting loyalties of Holland officials at the end of the Middle Ages (1480-1550)', in: R. Suntrup en J.R. Veenstra (red.), *Konstruktion der Gegenwart und der Zukunft (= Shaping the present and the future)* (Frankfurt am Main 2008) 209-220; idem, S. ter Braake, *Met recht en rekenschap. De ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse Tijd (1483-1558)* (Hilversum 2007) 133-135.
 - 57 Ter Braake, *Met recht en rekenschap*, 180-221.
 - 58 M. Damen, 'Giving by pouring: the function of gifts of wine in the city of Leiden (14th-16th centuries)', in: J. van Leeuwen (red.), *Symbolic communication in late medieval towns* (Leuven 2006) 83-100, aldaar 87-89; A. van Steensel, 'Giften aan vrienden en invloedrijken. Schenkgewoonten van de stad Haarlem tijdens de Bourgondische en Habsburgse tijd', *Holland* 37 (2005) 1-22, aldaar 8. Omdat beide auteurs met nogal grove steekproeven werken is het de vraag hoe betrouwbaar het geschetste beeld is. Nader onderzoek is hier gewenst.
 - 59 Ward, *Cities and States*, 296-297; Gerrits, *Fiscale omslag*, 46-52.
 - 60 Fruin, *Instructie*, 22.
 - 61 Sewalt, *Staet*, 80, 88 en ook Marsilje, 'De geografische, institutionele en politieke ontwikkeling', 39.
 - 62 In 1506 herbenoemde Floris Oem van Wijngaerden de schepenen middels een gesloten brief, maar niet in persoon (RAL, SA 1, inv.nr. 585, fol. 43), in 1507 werd de

- herbenoeming door Jan Boudijnsz. en Jacob Ruisch gedaan (idem, inv.nr. 586, fol. 49) en in 1508 door Floris Wijngaerdszoon en Reinier de Jonge (idem, inv.nr. 587, fol. 67v).
- 63 Gerrits, *Fiscale omslag*, 53.
- 64 Voor een gedetailleerder overzicht: Ibidem, 54-57.
- 65 N-HA, SH, inv.nr. 173c: Staat van 1505, fol. 1v; idem, inv.nr. 2: vroedschapsresoluties 1501-1516, fol. 24v-25 (vergadering 17 juli 1505).
- 66 Idem, inv.nr. 2, fol. 26 (vergadering 7 augustus 1505).
- 67 Gerrits, *Fiscale omslag*, 55.
- 68 N-HA, SH, inv.nr. 2, fol. 52-53v.
- 69 Idem, inv.nr. 392, fol. 30-31v; idem, inv.nr. 174 (staat van 1510).
- 70 *Handvesten, privilegiën, octroyen, vry- en gerechtigheden, aan de stad Haarlem en haare burgers verleend (...)* (z.a.; Haarlem 1751) 196-203 (afschrift staat 1515).
- 71 Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 98, 117-119, aldaar 119.
- 72 RAL, SA I, inv.nr. 483 (staat en atterminatie 1508); Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 99, 119-120. Het officiële document moest worden uitgewerkt in Brussel. Tot die tijd verkreeg Leiden een tijdelijke staat van het Hof van Holland; idem, inv.nr. 484 (tijdelijke staat 1508).
- 73 RAL, SA I, inv.nr. 485 (staat 1510).
- 74 Het gaat om het recht van de Veertigen, een college dat het gerecht koos. Brand, *Over macht en overwicht*, 70, noemt de teruggaaf aan de stad een compromis, omdat de landsheer het college, dat sinds 1504 grotendeels verstorven was, op het moment van verlening wel nog aanvulde naar eigen inzicht. RAL, SA I, inv.nr. 40.
- 75 RAL, SA I, inv.nr. 487, verlenging staat voor een half jaar 1513 bij 'd' advuys van mijnen heer den gouverneur president ende luyden van den Raide in Hollant'; Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 300, 430-431, aldaar 431.
- 76 RAL, SA I, inv.nr. 593, fol. 65v; idem, inv.nr. 488 (onderzoek commissarissen 1513, gedateerd 1 april 1514)
- 77 Burgers, Ward en Smit, nr. 316, 445.
- 78 Gerrits, *Fiscale omslag*, 56; zie ook: Damen, 'Giving by pouring', 91-92.
- 79 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandse stad*, deel 2: *Een stad onder de Bourgondisch-Habsburgsche heerschappij* (Den Haag 1910) 113-114.
- 80 Tracy, 'Taxation system', 79-80 (citaat) en idem, *Holland under Habsburg rule 1506-1566. The formation of a body politic* (Berkeley 1990) 81-82.
- 81 Gedrukt in: W.G. Lams, *Het groot privilegie en hantvest boeck van Kennemerlandt en Kennemer-gevolgh ...* (Amsterdam 1664) 74.
- 82 Dit overzicht is niet uitputtend. Zie voor meer details: Gerrits, *Fiscale omslag*, 57-61.
- 83 Fruin, *Instructie*, 62; NH-A, SH, inv.nr. 173c, fol. 3.
- 84 Nationaal Archief, Grafelijkheidsrekenkamer (verder: NA GRK), inv.nr. 3406, fol. 38v: 'twee opene brieven van mijnen genadigen heer dairbij hueren gracie gecontinueert is hangende tijt van hueren voirs. staten'; idem, inv.nr. 3408, fol. 30v; idem, inv.nr.

3410, fol. 19.

- 85 Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 77, 96-99, aldaar 99; nr. 79, 101-102, aldaar 101; nr. 82, 103-104, aldaar 103 (citaat 1) en nr. 107, 129-131, aldaar 130 (citaat).
- 86 N-HA, SA, inv.nr. 173c, fol. 3v.
- 87 Gerrits, *Fiscale omslag*, 59-60.
- 88 NA, GRK, inv.nr. 3414, ingevouwen stuk.
- 89 Gerrits, *Fiscale omslag*, 59.
- 90 Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 159, 191-195, aldaar 191-193 (afschrift gratie-charter Leiden 1510).
- 91 Ibidem, nr. 229, 284-287, aldaar 284-285, nrs. 232-233, 289-297, aldaar 290 en 293.
- 92 Dus ook over de zwaar bevochten omslagen, zij het dan achteraf. Bijvoorbeeld de omslag van 45.000 pond in oktober 1512: Burgers, Ward en Smit, *Bronnen*, nr. 276, 381.
- 93 Op basis van de data in de gratiebepalingen uit de bedenrekeningen wist Haarlem acht keer als eerste gratie te verkrijgen en Leiden drie maal.

ANTOINETTE FRIJNS

De buskruitramp en het Koninklijk Gesticht van Lodewijk Napoleon, 1807-1810*

Inleiding

DE buskruitramp op 12 januari 1807 te Leiden bracht de stad grote schade en veel leed. Het schip ontplofte aan het Steenschuur in het verlengde van het Rapenburg, 's middags rond kwart over vier. De directe omgeving veranderde in een ruïne. De Ramp trof veel gezinnen. Ouders verloren kinderen en kinderen verloren één of beide ouders. Gezinnen die de Ramp hadden overleefd, verloren hun bezit en ouders waren vaak niet meer in staat hun kinderen te verzorgen. Lodewijk Napoleon, op 5 juni 1806 tot koning van Holland aangesteld, spoedde zich vanuit Den Haag naar Leiden om de gevolgen van de ontploffing in ogenschouw te nemen. Hij arriveerde nog op de avond van de Ramp, omstreeks negen uur. De koning trok zich het lot van de slachtoffers zeer aan. Hij reserveerde f 100.000 uit de staatskas voor de wederopbouw van het verwoeste stadsdeel, schreef een nationale geldinzameling uit, zegde de stad Leiden uit eigen portemonnee f 40.000 toe en stelde voor de getroffen Leidse kinderen, jongens en meisjes, op persoonlijke titel het Koninklijk Gesticht in, een soort van weeshuis.¹

De nationale geldinzameling was zeer succesvol. Uit het hele land kwamen donaties binnen. Hierbij afgebeeld is een prent van het logement 'de Jonge Bataaf' in de Amsterdamse Kalverstraat. De prent, voorzien van de tekst 'sou[v]enir d'une petite promenade occasione par la malheureuse catastrophe a Leide 5e week; Kalverstraat', is gemaakt ter gelegenheid van deze landelijke geldinzamelingsactie. De in het logement samenkomende Handel Sociëteit

* Met dank aan Peter Otgaar en Paul van Oosterom.

Tekening door Christiaan Andriessen van de geldinzameling te Amsterdam voor de slachtoffers van de Ramp, januari 1807. Collectie Arie van den Berg (Stadsarchief Amsterdam).

‘Avondbeurs’ haalde voor de slachtoffers van de buskruitramp het hoge bedrag van f 6.615 op.²

Het door de koning voor de getroffen kinderen ingestelde Koninklijk Gesticht, in het oprichtingsbesluit genoemd *Maison des orphelins de Leyde* (hierna te noemen: het Sticht), is het onderwerp van deze studie. De kosten ervan kwamen ten laste van de civiele lijst van koning Lodewijk Napoleon. Deze lijst betrof een nationale begrotingspost, te vergelijken met de post Koninklijk Huis op de huidige rijksbegroting, en was als een bijzondere rekening ondergebracht bij de posterijen. Bij zijn aantreden als koning van Holland was het bedrag van de post vastgesteld op f 1.500.000.³

Ter onderstreping van de betrokkenheid van de koning bij het wel en wee van zijn onderdanen vermeld ik de volgende anekdote. Bij een bezoek aan Edam later in het jaar 1807 sprak de koning de hoop uit dat de Nederlanders op een dag zouden zijn vergeten dat hij niet in dit land was geboren. Een toehoorder riep toen uit: ‘Sinds Leiden zijn we dat al vergeten.’⁴

Oprichting en bestuur

De koning handelde voortvarend. Hij zond op 14 januari Lodewijk van Toulon (1767-1840), die lid was van de Algemene Armencommissie van het Departement Holland en de stedelijke raad van 's-Gravenhage en bij de posterijen werkzaam was geweest, naar Leiden om ervoor te zorgen dat de gezinnen die nu dakloos waren, onderdak kregen en de ouderloze kinderen behoorlijke verzorging. De heer Badon, lid van de Raad van Financiën van het Koninkrijk Holland, stelde op 16 januari aan het Leidse stadsbestuur voor om kinderen te verdelen over weeshuizen in het land. Het bestuur deed hem mee dat het bijvoorbeeld met de regenten van het Rooms-Catholijk Wees- en Oudeliedenhuis al een regeling had getroffen voor opname van kinderen in hun weeshuis. Die dag werd ook begonnen met het opstellen van een zo nauwkeurig mogelijke lijst van personen die bij de Ramp waren omgekomen en van kinderen die ouderloos waren geworden.⁵

Het Koninklijk Gesticht, *Maison des orphelins de Leyde*, voor jongens en meisjes werd op 18 januari 1807 opgericht. De jongens zouden de noodzakelijke opleiding krijgen zodat zij op de leeftijd van zestien jaar in militaire dienst konden treden of in een door henzelf gekozen ambacht zouden kunnen worden geplaatst (artikel 5). De meisjes zouden worden opgeleid tot naaister en aan hen zouden de kneepjes van het huishouden worden bijgebracht zodat zij goede werksters zouden worden (artikel 6). De meisjes zouden op hun vijftiende jaar mogen kiezen welk beroep het beste bij hen paste. In het besluit van oprichting was bepaald dat het weeshuis naar gelang een geschikte ruimte werd gevonden, kon worden opgericht in Den Haag, Leiden of Delft (artikel 3). Het bestuur van het Sticht was in afwachting van het vinden van een geschikte locatie verantwoordelijk voor de zorg en huisvesting van de kinderen die door de Ramp wees zijn geworden en die bij particulieren in Leiden, Den Haag of in de omgeving worden aangetroffen (artikel 18).

Eind januari werd te Leiden aan de Oude Singel, toentertijd vaak Oude Vest geheten, een locatie gevonden waar de kinderen die er het ergste aan toe waren, tijdelijk konden worden opgenomen. Op 2 april 1807 is voor het Sticht een complex met twee huizen en erven aan de Oude Singel, met de huidige nummers 240-242, aangekocht en op 9 april 1808 een groter pand

Portret van mr. Gerardus Andreas Martinus van Bommel (1770-1832), onder meer wethouder van Leiden en vertrouwenspersoon voor het Koninklijk Sticht. Schilderij door Ch.H. Hodges (Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden).

in de Kloksteeg. In het besluit was bepaald dat het bestuur zou bestaan uit de grootmeester van het Koninklijk Huis, een directeur en een directrice, een aalmoezenier van de koning, een predikant van de gereformeerde godsdienst en een secretaris-penningmeester (artikel 4). De eerste taak van het bestuur zou zijn het opstellen van een reglement voor het Sticht; dit moest vóór 1 juni 1807 zijn gedaan (artikel 17).

Grootmeester De Sénegra was belast met de uitvoering van het oprichtingsbesluit en als toezichthouder aangesteld. In het besluit zelf is in artikel 19 bij het bestuur enkel de naam vermeld van Pierre Christophe Lamblardie (1740-1808), de oudste van de twee aalmoezeniers van de koning. Tot bestuursleden werden later benoemd: Jean Frédéric Faure van der Wilt (1799-1809), Hubert Nicou (1743-1818), Cornelia Maria Petronella van der

Portret van Cornelia Maria Petronella van der Kun (1784-1832), echtgenote van G.A.M. van Bommel, regentes van het Koninklijk Sticht. Schilderij door Ch.H. Hodges (Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden).

Kun (1784-1832), gehuwd met Gerardus Andreas Martinus van Bommel (1770-1832), en Johanna van Nispen (1771-1854), echtgenote van de al genoemde Lodewijk van Toulon. Faure van der Wilt trad op als secretaris van het bestuur. Uit latere besluiten van de koning blijkt dat Lamblardie belast was met de financiële administratie.⁶ Lamblardie, die de bestuursleden had aangezocht, had bij de samenstelling ervan de verworvenheid van godsdienst-vrijheid in het oog gehouden. Zo was Faure van der Wilt waals-hervormd, waren Nicou en Van der Kun rooms-katholiek en Van Nispen luthers. Bij hun benoeming staat ook vermeld dat zij de vrijheid van godsdienst hoog in het vaandel hebben staan. Het bestuur beoordeelde samen met het stadsbestuur van Leiden of een kind voor plaatsing in aanmerking kwam.

Lamblardie overleed op 15 juli 1808 te Utrecht. Kort voor diens dood

stelde de koning, bij Koninklijk Besluit van 10 juni 1808, als zijn vervanger het bestuurslid Hubert Nicou aan. De jongere aalmoezenier van de koning, Paul Joseph Bertrand, is tijdens de ziekte van Lamblardie waarschijnlijk in zijn plaats bij het bestuur betrokken. Na het overlijden van Lamblardie kreeg Bertrand samen met Nicou de eindverantwoordelijkheid voor het beheer en de financiën van het Sticht.⁷

Huisvesting en dagelijkse leiding

Op 2 april 1807 kocht Gerardus Andreas Martinus van Bommel, wethouder van Leiden, in opdracht van Lamblardie voor het Sticht een gebouwencomplex aan om de kinderen goed te kunnen huisvesten en verzorgen. Dit complex, bestaande uit twee huizen met erven, werd aangekocht van Karel Blansjaar voor f 775 in contanten. Het lag aan de Oude Singel nabij de Zoutkeet, de zoutziederij bij de Houtmarkt, tussen de huidige Klokpoort en de Koolstraat. Na de verbouwing was het complex groot genoeg voor het opnemen van twaalf kinderen. De huizen hadden beneden- en bovenkamers. Er was een keuken, een kelder en een grote ommuurde tuin met fruitbomen. De tuin grensde aan de Koolgracht. Het Sticht had in- en uitgangen aan de Oude Singel en in de Koolstraat.⁸ In 1814 grensde het huis op de Oude Singel aan de ene zijde aan Willem Oudenaarden en aan de andere zijde aan Johannes de Leu, en in de Koolstraat aan de ene zijde aan Jan Hendrik Sonders en aan de andere zijde aan de Binnenvestgracht (lees: Koolgracht) en was toen genummerd Wijk 5 nummer 518.

Op 23 februari 1808 werden twaalf kinderen in het complex aan de Oude Singel opgenomen. Hiervan was in elk geval een deel al geplaatst in de tijdelijke locatie. Ouders van kinderen die wel voor opname in het Sticht in aanmerking kwamen maar (nog) niet konden worden geplaatst, ontvingen voor de verzorging van elk kind f 100 per jaar.⁹

Toen het Sticht dit eigen complex had betrokken, verzocht de minister van Binnenlandse Zaken Mollerus de burgemeester op 6 maart 1808 om afschriften van 'alle Decreten, Besluiten, Decisien en verdere stukken, welke ten aanzien van het door Zijne Majesteit alhier opgericht Institut ter kennis mogte zijn gekomen, een volledig bericht omtrent den oorsprong, inrigting, fondsen en actuelen staat van het zelve Institut in te zenden'. Op het stadhuis bleken

geen documenten over het Sticht aanwezig. De secretaris van het bestuur, Faure van der Wilt, berichtte de burgemeester toen dat aalmoezenier Bertrand het verzoek verder zou afhandelen. Of Bertrand ook stukken aan de minister heeft doen toekomen, is niet bekend.¹⁰

Kort na de start in het aangekochte complex, op 28 februari 1808, verordonneerde de koning dat het Sticht voor de exploitatie – de alimentatie van de kinderen, de salarissen van het personeel en het onderhoud van het gebouw – vanaf 1 maart ten laste van de civiele lijst *f* 1.000 per maand zou ontvangen. Tevens bepaalde hij toen dat bovenop de gelden die de commissie van onderstand voor de maanden januari en februari voor de kinderen had ontvangen, nog een bedrag van *f* 2.000 werd gereserveerd voor het Sticht en dat de commissie van onderstand per 1 maart nog maar *f* 2.500 per maand zou krijgen. Bij besluit van de koning van 30 juni 1810 bleef het bedrag voor het Sticht gehandhaafd op *f* 1.000 per maand; Bertrand zou dit bedrag maandelijks ontvangen en moest van de besteding verantwoording afleggen aan de Directeur-Generaal van de Rekestes.¹¹

Koning Lodewijk Napoleon had intussen ook bepaald dat in het Sticht niet meer dan 26 kinderen mochten worden opgenomen.¹² Daar het complex aan de Oude Singel niet groot genoeg was om die 26 kinderen te huisvesten, zocht het bestuur naarstig naar een groter gebouw. Dit werd korte tijd later gevonden in een huis waarin de op 31 januari 1808 overleden J. van Bemmelen een Franse kostschool had geëxploiteerd. Het stond in de Kloksteeg aan het Pieterskerkhof en grensde in de Kloksteeg aan één kant aan het Jean Pesijnshofje. Het betreft onder meer het pand waarin thans het restaurant 'Het Prentenkabinet' is gevestigd.¹³

Het huis met erf werd namens de koning op 9 april 1808 op een openbare veiling aangekocht van de erven Van Bemmelen. De koopprijs bedroeg *f* 11.900, waarvan de koning op 24 juli 1808 de helft in contanten betaalde. De andere helft moest met een rente van 5,5 procent per jaar worden voldaan in twee termijnen, de eerste termijn op 15 juni 1809 en de tweede op 15 juni 1810.

Het pand in de Kloksteeg had een groot aantal boven- en benedenkamers, een grote zaal, een ruime kookkeuken en kelders en zolders. Achter het huis lag een grote binnenplaats, een tuin met bijzondere vruchtbomen, een een-denverblijf en een volière. Op 1 april 1809 kon het worden betrokken. Vanaf

die dag was dus een pand beschikbaar waarin het vastgestelde aantal van 26 kinderen kon worden geplaatst. Na het vertrek van het Sticht naar de Kloksteeg bleef het complex aan de Oude Singel leegstaan.¹⁴

Voor de opvang van de kinderen op de voorlopige locatie was als tijdelijk toezichthouder de joodse schoolmeester David Hagens aangesteld. Hagens had bij de Ramp zijn vrouw en vier van zijn zeven kinderen verloren. Zijn school met woning op de Langebrug oostzijde vlakbij de Steenshuur was verwoest. Hij woonde met zijn gezin boven de school. Enige van zijn schoolkinderen waren onder het puin terechtgekomen; hij had nog enkele kinderen kunnen redden. Voor de redding van deze kinderen ontving hij van het stadsbestuur f 36. Omdat zijn eigen woning gedeeltelijk vernield was, is Hagens waarschijnlijk met zijn drie nog in leven zijnde kinderen op de voorlopige locatie gaan wonen. Voor elk van de drie kinderen ontving hij voor de verzorging kostgeld.¹⁵

Bij decreet van 18 februari 1808 benoemde Lodewijk Napoleon de Fransman Jean Leon Denis Cavalier (1749-na 1831) tot directeur van het weeshuis. Cavalier was tijdens de Franse Revolutie zijn vaderland ontvlucht en had al 52 jaar in het openbaar en bijzonder onderwijs gewerkt, zowel in Frankrijk en Duitsland als in Holland. Hij had een slechte gezondheid maar wilde de benoeming niet weigeren omdat hij vreesde anders uit de gratie van de koning te geraken. Lodewijk Napoleon had hem eind 1806 een baan als inspecteur van de Franse scholen beloofd.¹⁶

Met de aanstelling van Cavalier tot directeur, binnenvader, was er geen werk meer voor David Hagens. Het bestuur bood hem geen nieuwe baan aan, maar schonk hem wel voor zijn levensonderhoud f 16 per maand tot 1 juli 1808. Hagens was het met deze gang van zaken niet eens en verzocht om een nieuwe post of om zijn toelage te verhogen. Het bestuur van het Sticht antwoordde hierop dat het geen klachten had over hoe hij als toezichthouder had gefunctioneerd, maar dat het niet bevoegd was zijn toelage te verhogen.

Toen de burgemeester het antwoord van het bestuur had vernomen, stelde hij, om Hagens te helpen, een onderzoek in naar diens capaciteiten – zijn kennis van de talen zou minder zijn dan hij voorgaf. Hagens bleek toen echter Leiden te hebben verlaten. Hij had van de commissie tot de zaken van schadevergoeding, die alle eigenaren van percelen in het ruïne-gebied uit-

kocht, f 450 schadevergoeding ontvangen. Zijn drie kinderen die de Ramp hadden overleefd, zijn in het Sticht opgenomen en daar tot de opheffing gebleven.¹⁷

Er vielen nog meer ontslagen. In het Nationaal Archief is aangetroffen een brief in dichtvorm van E.S.A. Heitfeldt, geadresseerd aan bestuurslid Johanna van Nispen en gedateerd 1808. In deze brief geeft Heitfeldt een beschouwing van haar lot en deelt ze mee dat ze is ontslagen als directrice van het Koninklijk Sticht te Leiden. Waarschijnlijk had Heitfeldt de meisjes in de tijdelijke opvang onder haar hoede en is zij gelijk met Hagens ontslagen.¹⁸

Ondanks zijn slechte gezondheid heeft Cavalier de functie van binnen-vader vervuld tot de opheffing van het Sticht in september 1810. Hij had naast zich een directrice, de binnenmoeder, die het toezicht had over de meisjes, huishouding en suppoosten. Tezamen hadden zij de dagelijkse leiding. Cavalier en de directrice woonden, zoals gebruikelijk bij weeshuizen, in het Sticht.

De lees-, schrijf- en rekenmeester, eveneens inwonend, was naast het geven van onderwijs belast met de opvoeding van de jongens. In dienst en inwonend waren ook een wasvrouw en een naaister, waarvan de een katholiek en de ander gereformeerd was. In artikel 20 van het oprichtingsbesluit had de koning bepaald dat de artsen en chirurgijns die aan het Koninklijk Huis waren verbonden, hun diensten in afspraak met het bestuur ook zouden aanbieden aan het Sticht. Aan het Sticht waren voorts verbonden een apotheker, diverse leveranciers en werklieden. Voor de binnenmoeder en de meester stelde Cavalier een reglement op. De jongens en de meisjes waren zoals gebruikelijk in weeshuizen strikt van elkaar gescheiden.¹⁹

Opnamebeleid

Het oprichtingsbesluit bepaalde dat het bestuur een register zou aanleggen waarin de naam en de kenmerken van elk kind afzonderlijk moesten worden opgetekend met in de marge rapport van zijn gedrag en kennis (artikel 14) en een register waarin van de kinderen die de instelling hadden verlaten aantekening zou worden gehouden van onder andere hun middelen van bestaan (artikel 15). Deze voorgeschreven lijsten zijn niet in de archieven gevonden. Lijsten die wel zijn aangetroffen, betreffen de situatie kort na de opheffing

van het Sticht. Het gaat hierbij om de *Lijst der Door Zijne Majesteit den Keijzer, gepensioneerden Weeskinderen binnen de Stad Leijden, over 't Jaar 1811* (bijlage I) en om lijsten waarin is vermeld waar de kinderen naartoe gingen, de hoogte en duur van de toelage, de uitzet en de boeken die ze meekregen.²⁰ Opname in het Sticht betekende huisvesting, voedsel, kleding en ook onderwijs voor de kinderen. In het op 2 april 1807 aangekochte gebouwencomplex aan de Oude Singel en tot weeshuis verbouwde pand konden maar twaalf kinderen worden geplaatst. In verband hiermee bepaalde het comité dat bij de opname voorrang hadden kinderen die wees waren geworden, kinderen die ernstig letsel hadden opgelopen en kinderen die als gevolg van de Ramp door hun ouders niet meer konden worden verzorgd.²¹

Tot de laatste categorie behoorde de negenjarige Franciscus Topee. Zijn ouders hadden hun vijftienjarige zoon Johannes Paulus bij de Ramp verloren. Deze was op de fatale dag levend onder het puin van 't School van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen op de hoek van de Steenschuur en de Langebrug vandaan gehaald, maar kort daarna in het ouderlijk huis alsnog aan zijn verwondingen overleden. De ouders waren hierdoor zo aangedaan dat zij de zorg voor Franciscus niet meer aankonden. Hij werd opgenomen in het Sticht.²²

De naam van de twaalfjarige Maria le Clercq, die ook onder het puin van 't School van 't Nut was bedolven en was gered met vreselijke wonden waardoor ze bijna niet meer herkenbaar was, is niet vermeld op de lijst van de bij opheffing van het Sticht ontslagen weeskinderen. Nadat Maria goed en wel was hersteld, overleden haar moeder op 4 november 1807 en haar vader op 7 december 1807. De ouders hadden haar weinig nagelaten. Nog dezelfde maand verzochten haar voogden de koning om Maria in het Sticht op te nemen met de volgende woorden:

In deze toestand vernamen ondergetekenden met geene geringe blijchap dat het uwe majesteit behaagd had een instituut op te richten voor zulke kinderen welke door het gebeurde onheil bijzonder geleden hadden, daar zij zich vermeenden te mogen vleien dat de voornoemde Maria le Clercq wellicht als een geschikt voorwerp voor deze heilzame inrichting zou kunnen worden beschouwd.

Zoals vermeld was het complex op de Oude Singel op 23 februari 1808 in gebruik genomen. Secretaris Faure van der Wilt antwoordde bij brief van 5 maart 1808 dat er nu geen plaats was en dat het bestuur zonder toestem-

ming van de koning geen extra kinderen mocht toelaten. Hij adviseerde haar voogden zich rechtstreeks tot de koning te wenden met het verzoek om Maria boventallig toe te laten of haar voorrang te verlenen bij de eerstkomende plaats die vrij zou komen. Mogelijk hebben de voogden op korte termijn een ander onderkomen voor Maria kunnen regelen.²³

Na de ingebruikneming van het complex in de Kloksteeg kon het door de koning vastgestelde aantal van 26 kinderen worden geplaatst. Kort voor de troonsafstand van koning Lodewijk Napoleon werd in het Sticht nog geplaatst de tweeling Geertrui en Antonia Luikel. Hun moeder, de dochter van een kapitein van de infanterie die in Engelse krijgsgevangenschap zat, was door haar man verlaten en met haar twee dochtertjes aan haar lot overgelaten. Zij had verzocht haar beide kinderen in een protestants weeshuis te plaatsen en om een ondersteuning voor zichzelf totdat ze weer voor zichzelf kon zorgen. De koning besloot na rapportage van de minister van Binnenlandse Zaken de kindertjes in het Sticht te laten opnemen en de rekestmeester-generaal de hoogte van de ondersteuning te laten bepalen.²⁴

Voor de kinderen die nog niet konden worden geplaatst, werd er soms een tussenoplossing gevonden. Zoals vermeld had het stadsbestuur met de regenten van het Roomsch-Catholijk Wees- en Oudeliedenhuis een regeling getroffen voor opname van kinderen in hun weeshuis. Op verzoek van de koning namen de regenten van dit weeshuis op 26 januari 1807 de weesjongens Jacobus en Gerardus Hannaart, die beiden rooms gedoopt waren, voorlopig op. Hun moeder, de weduwe Cornelia Baptist, was bij de Ramp omgekomen. Zodra ze in het Sticht konden worden geplaatst, gingen zij daar naar toe, Gerardus al op 28 oktober 1807. Toen de huizen aan de Oude Singel klaar waren, gingen ook Jacobus Hannaart en de op 14 mei 1807 tijdelijk in het roomse weeshuis opgenomen Mietje Bulpap naar het Sticht.²⁵

De zorg van de koning was dat de door de Ramp getroffen kinderen niet onverzorgd zouden achterblijven. Daarom was bepaald dat de verzorgende ouders, familieleden of voogden van de kinderen die wel voor opname in het Sticht in aanmerking kwamen maar nog niet konden worden geplaatst, voor de verzorging van de kinderen kostgeld zouden krijgen. Het daarvoor vastgestelde bedrag was f 100 per kind per jaar.

De ouders van Apollonia van den Brink, katholiek, ontvingen voor hun dochter die toelage. De joodse koopman Samuel van Lier, die door de Ramp

twee kinderen en zijn huis op het Levendaal had verloren, ontving eveneens *f* 100 voor de opvoeding van zijn zoon Samuel. Beide kinderen zijn bij hun ouders gebleven.²⁶

Cornelis Pikaar, van beroep zilversmidsknecht, vroeg op 29 februari 1808 – kort nadat de huizen aan de Oude Singel waren betrokken – om twee van zijn zes kinderen in het Sticht op te nemen of, als er geen plaats was, hen voor de eerstvolgende vrijkomende plaatsen in aanmerking te laten komen. Hij schreef dat hij en zijn gezin weliswaar de Ramp hadden overleefd, maar dat zijn huis in de Raamsteeg geheel was vernield, hij al zijn huisraad was kwijtgeraakt en dat hij nu met zijn gezin in bekrompen omstandigheden bij zijn vader inwoonde en nog niet in staat was een nieuw bestaan op te bouwen. Met name het levensonderhoud en de opvoeding van zijn zoon van tien jaar en dochter van acht jaar vielen hem zwaar. Hij moest een verklaring van goed gedrag overleggen. De twee kinderen zijn niet geplaatst.²⁷

Levy Salomon Cohen verzocht een maand na de Ramp de koning om zijn oudste zoon van zestien jaar in het Sticht op te nemen. Het bestuur wees zijn verzoek af omdat onderzoek bij de commissie van de dagelijkse hulpverschaffing aan hulpbehoevende Leidenaren had uitgewezen dat het gezin Cohen niet onder de Ramp had geleden.²⁸

Niet iedere verzorger legde zich zonder meer neer bij de afwijzing tot opname. Het verzoek van de vader van de elfjarige Christina Bischoff, die ‘zwaar gewond en van hare vermogens beroofd’ was, werd afgewezen. Wel kreeg hij voor de tijd dat zijn dochter niet kon worden geplaatst, voor haar verzorging de toelage toegezegd. De vader was het hier niet mee eens en beschuldigde het comité ervan dat kinderen van een bepaalde godsdienst (hij zinspeelde op het aantal rooms-katholieke kinderen dat was geplaatst) voorrang kregen. Het bestuur antwoordde hem dat alle bestuursleden ‘geen personen zijn die ondanks de verklaring van vrijheid van godsdienst, hun eigen geloofsovertuiging zullen laten domineren’. Christina is later, toen er plaats was, alsnog in het Sticht opgenomen.²⁹

In het oprichtingsbesluit is ook vermeld de leeftijd waarop een kind het Sticht verlaat: de jongens als ze achttien jaar zijn en de meisjes als ze veertien jaar zijn (artikel 8). De voorwaarden hiervoor waren voor de jongens dat het bestuur hun de noodzakelijke middelen zou verstrekken zodat zij in hun levensonderhoud konden voorzien (artikel 9) en voor de meisjes dat de

binnenvader ervoor zou zorgen dat het meisje in een goed dienstje werd geplaatst of dat ze met een ambachtsman trouwde die voor haar kon zorgen (artikel 11). De kinderen die het Sticht verlieten, ontvingen een officieel document met hun persoonlijke gegevens, de tegenspoed die hun ouders had getroffen en een verslag van hun gedrag tijdens hun verblijf (artikel 13). De kinderen die het Sticht hadden verlaten, bleven onder het toezicht en de bescherming van het bestuur (artikel 12). Het kind moest minstens eenmaal per jaar verslag komen doen van zijn welbevinden, waarvan aantekening in een register werd gemaakt. Het instellingsbesluit bepaalde dat als zo'n kind zich in de maatschappij slecht zou gedragen of als het binnen vijf jaar niets van zich liet horen, uit het register zou worden geschrapt (artikel 16).³⁰

Godsdienst, opvoeding en onderwijs

Het Decreet van de Nationale Vergadering van augustus 1796 bepaalde dat er geen bevoorrechte of heersende kerk meer geduld kan en zal worden. Godsdienstvrijheid was een belangrijke verworvenheid van de Franse Revolutie. Het Decreet was geen aanleiding voor de weeshuizen in Holland, gegrond op een godsdienstige richting, hun opnamebeleid wijzigden. Uit onderzoek is gebleken dat de regenten ook na het Decreet voor hun weeshuizen nog steeds alleen kinderen van de eigen godsdienst aannamen.³¹

Zo namen de regenten van het Heilige Geest of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden (hierna Heilige Geest Weeshuis genoemd) na de Ramp nog steeds alleen kinderen van de gereformeerde godsdienst op. Op 12 juli 1808 werden twee van de drie kinderen van het door de Ramp getroffen lutherse gezin Gutberlet opgenomen in het Luthers weeshuis; het oudste kind, geboren in 1796, ging naar het Sticht. Het bestuur van het Sticht nam overeenkomstig het oprichtingsbesluit, waarin was bepaald dat elk kind zal worden opgevoed in de godsdienst van zijn ouders, kinderen van alle kerkelijke denominaties op (artikel 7).³²

Bij de opheffing waren van de 27 kinderen die toen in het Sticht verbleven, zes jongens en drie meisjes gereformeerd, zeven jongens en vijf meisjes rooms-katholiek, drie jongens luthers en twee jongens en een meisje joods. Ieder kind ging naar zijn eigen kerk voor het bijwonen van de dienst en het godsdienstonderwijs.³³

Titelblad van een leerboek, geschreven
door de Leidse onderwijzer en kost-
schoolhouder Jan van Bemmelen, dat
ook gebruikt werd bij de lessen in het
Koninklijk Sticht, gevestigd in zijn
vroegere school (RAL).

HET
NIEUW VERMAKELIJK
NEDERDUITSCH
SPEL- EN LEE'S-BOEK,

DOOR
J. VAN BEMMELEN,
KOST-SCHOOLHOUDER TE LEYDEN.

ACHTSTE EN VEEL VERMEERDERDE DRUK.

TE LEYDEN,
Bij A. en J. HONKOOP.

1805

De Staat bepaalde hoe het onderwijs moest worden ingericht. De definitieve Onderwijswet was in 1806 uitgevaardigd en verplichtte alle lagere scholen het onderwijs zo in te richten 'dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen (worden) ontwikkeld, en zij zelven opgeleid (worden) tot alle maatschappelijke en christelijke deugden'.³⁴

Directeur Cavalier stelde een reglement op, waarin hij de plichten van de kinderen, gebaseerd op de christelijke en maatschappelijke deugden, vaststelde. Hij vond dat de opvoeding vormend en praktisch gericht moest zijn. De kinderen van het Sticht moesten een ambacht leren overeenkomstig hun aanleg en interesse. Bij het verlaten van het Sticht moesten ze als zelfstandige, nuttige en eerzame burgers hun intrede in de maatschappij doen. Hij zag er streng op toe dat in het huis orde heerste en de kinderen de regels naleefden. In het eerste half jaar van zijn aantreden bemoeide hij zich persoonlijk met de opvoeding van elk kind. Met name de kleine kinderen kregen bijzondere aandacht; ze waren slecht opgevoed. Hij verlangde van de kinderen dat zij respect, gehoorzaamheid, liefde en trouw hadden voor hun weldoener, koning Lodewijk Napoleon.³⁵

Op 13 mei 1809 kwam Lambert Waarsenburg bij Cavalier. Hij wilde zijn zoon Pieter, die in het Sticht was opgenomen, meenemen voor een uitstapje naar de kermis. De huisregels verboden dat de kinderen die dag uitgingen. Cavalier zei vader Waarsenburg dat Pieter niet mocht uitgaan, dat hij zijn zoon kon komen opzoeken als de kinderen vrij waren en Pieter dan goede lessen kon geven in gehoorzaamheid en eerlijkheid, want in de stad en op de kermis rondlopen zou hem alleen maar op slechte gedachten brengen. Vader Waarsenburg antwoordde de directeur dat hij als vader het recht had om zijn kind te allen tijde mee te nemen, maar vertrok toen wel zonder Pieter. Enige dagen later liep Pieter weg, ongetwijfeld op advies van zijn vader, want die was nog een keer langs gekomen. Waarsenburg en Cavalier beklagden zich daarop beiden bij de magistraten over onheuse bejegeningen wederzijds. Voor Pieter liep het incident goed af, want hij mocht terugkeren in het Sticht.³⁶

De betalingen aan Cavalier liepen niet steeds vlot. Zo is er een besluit van Lodewijk Napoleon van 18 oktober 1809 waarin deze toestaat dat de directeur van het Sticht uit de kas van het Sticht *f* 300 neemt voor het tekort in zijn persoonlijke kas en hem ook een gratificatie verleent van *f* 300.

Aalmoezenier Bertrand moest dit besluit uitvoeren; de Rekestmeester-Generaal berichtte hem dat hij die bedragen moest nemen uit het maandelijks bedrag van f 1.000.³⁷ De binnenvader zag erop toe dat de kinderen volgens de Onderwijswet van 1806 voldoende kennis en vaardigheden opdeden.³⁸ De inwonende lees-, schrijf- en rekenmeester gaf de kinderen onderwijs. Het onderwijs werd in het Sticht gegeven en zoals gebruikelijk in die tijd kregen de kinderen hoofdelijk onderwijs. De leerlingen van alle leeftijden zaten bij elkaar in één lokaal. De lesboekjes waren van verschillend niveau. De kinderen kwamen beurtelings bij de meester om zich te laten overhoren of om hun schriftelijk werk te laten nakijken. Omdat de meester niet of nauwelijks aan uitleggen toekwam, moesten de kinderen veel uit het hoofd leren.³⁹

De in het Sticht gebruikte spel- en leesboeken waren het *Nieuw Spel- of leesboekje* van Anslin en *Het nieuw vermakelijk Nederduitsch Spel- en Leesboek* van Van Bemmelen. Een leerling die kon lezen, waagde zich aan godsdienstige en zedenkundige leesboeken. Godsdienstige leesboeken bevatten verhalen over bijbelse figuren. Zulke boeken waren bijvoorbeeld *De Geschiedenis van Jozef*; *De Belijdenis van de Heilige Augustinus* en de door Thomas a Kempis geschreven *De Navolging van Christus*. Zedenkundige leesboeken bevatten fabels en andere vertellingen en waren bedoeld de kinderen ethische begrippen aan te leren. Deze boeken hadden titels als *Zedekundig Leesboekje voor kleine kinderen in aangename vertellingen en kleine versjes*. Ook *De Fabels* van La Fontaine met platen verlucht was zo'n zedenkundig leesboek.

De kinderen van het Sticht moesten ook Frans leren. Daarvoor waren boekjes aanwezig als de *Beginnels der Franse Spraakkunst* van Sazerac, de *Eerste Beginselen der Franse taal* en de *Gemeenzame Spreekwijzen*. Voor de gevorderde leerlingen waren er *De Franse Chrestomathie of voorbeelden van allerlei schrijfstijl in proza en poëzie* en diverse lees- en leerboeken in het Frans over geschiedenis en aardrijkskunde.

De meester onderwees de kinderen voorts in het schrijven en rekenen. Bij het rekenen maakte hij gebruik van de boekjes van Brunt, *Eerste Beginselen der Rekenkunde, voorgesteld in vragen en antwoorden*, en van Bartjens, *Rekenkunde*. Deze rekenboekjes kenmerkten zich door een tamelijk ingewikkelde uitleg van rekenvraagstukken en waren gericht op veel uit het hoofd leren van regels.

De kinderen kregen ook les in de vakken aardrijkskunde, geschiedenis en natuurkennis, vakken waarvan het nut minder direct aantoonbaar was maar die algemeen vormend waren. Voor deze vakken werd gebruikgemaakt van onder andere de boeken *Allereerste aardrijkskunde* van Scheerder, *Vaderlandsche Geschiedenis in vragen en antwoorden* van Wester, *Spectakel der natuur* in vier delen en *Museum der merkwaardige uitvindingen met platen*. Het Sticht had een eigen bibliotheekje. Hierin stonden boeken met titels als *Vermakelijk Onderhoud voor Kinderen*, *Leesboek voor de Nederlandsche Jeugd* en *Magazijn van Afbeeldingen voor de Jeugd*. De kinderen konden deze boeken in hun vrije tijd lezen.⁴⁰

In de bronnen zijn geen gegevens over de dagindeling en de voeding aangetroffen. Ook het door Cavalier opgestelde reglement waarin hij de plichten van de kinderen vaststelde, is niet aangetroffen. Aangenomen kan worden dat, evenals in weeshuizen, de dagindeling aan regelmaat was gebonden en de voeding eentonig was.

Kleding

De kinderen van weeshuizen droegen opvallende kleding. Aan hun kleding kon de burger zien uit welk weeshuis de kinderen afkomstig waren. In 1808 verordonneerde Lodewijk Napoleon:

Er moet voor gezorgd worden, dat geene nieuwe klederen voor arme Wezen worden gemaakt van roode kleur of veelkleurige, maar zodra deze versleten zijn, klederen aan hun worden gegeven, die geen ostensiebel [in 't oog vallend] teeken met zich voeren van hunnen stand. Ware mildadigheid zoekt nimmer door dergelijke uiterlijke kentekenen te schitteren.

Door hun kleding vielen de kinderen volgens Lodewijk Napoleon te veel op als herkenbare wezen en dat was in strijd met het gelijkheidsidee van de Franse Revolutie.⁴¹ De weeshuizen kregen hierop van overheidswege een aanpakwijzing om de kleding van de kinderen, als die aan vervanging toe was, te vervangen door kleding in neutrale kleur. De regentessen van het Heilige Geest Weeshuis gaven de voorkeur aan donker olijfgroen. Op zondag 9 juli 1809 droegen de wezen van dat weeshuis voor het eerst hun nieuwe kleding naar de kerk. De rode en zwarte kleren droegen ze door de week af.

De kinderen in het Sticht hadden uniforme kleding die gemaakt was van zware degelijke wollen stoffen als laken en karsaai. Voor door de week hadden ze doordeweekse en voor de zondag zondagse kleding.⁴²

Gezien voornoemde verordening van Lodewijk Napoleon mag ervan worden uitgegaan dat de kinderen van het Sticht geen opvallende kleding hebben gedragen. Ze zullen kleding in een onopvallende kleur blauw hebben gedragen, want na de opheffing van het Sticht op 24 september 1810 lagen er nog enkele ellen niet-verwerkt blauw karsaai op de planken.⁴³

De kinderen in het Sticht zullen ook geen onderscheidingstekens op hun kleding hebben gehad, zoals gebruikelijk was in veel weeshuizen. De regenten van het Heilige Geest Weeshuis bepaalden dat hun wezen op de nieuwe kledij, om gemakkelijk herkenbaar te blijven voor de burgerij, wel zo'n kenmerk moesten hebben. Ze hadden op de nieuwe kleding op de rechterarm twee rode sleutels op een wit veld en op de linkerarm op een wit veld hun nummer in het zwart.⁴⁴ De kleding van de weeskinderen volgde over het algemeen het modebeeld. De kledij van de kinderen van het Sticht zal hierin niet hebben afgeweken. De meisjes in het Sticht droegen een tweedelig kostuum bestaande uit een rok met schort, bont of zwart doordeweeks en wit op zondag, en een jak, de taille door een korset ingesnoerd. Over het lijfje droegen ze een halsdoek geknoopt, al ruim twee eeuwen een vast onderdeel van het wezenkostuum, en op het hoofd een mutsje. De jongens droegen door de week een lange broek, een buis waaronder een gestrikte rode das en op het hoofd een pet. Op zondag droegen ze een broek, een rok met een witte das, een vest en op het hoofd een hoed. Jassen hadden de kinderen niet. In de winter droegen ze warm ondergoed, de meisjes een wollen borst- en onderrok en de jongens een hemdrok. De inwonende naaister maakte en versterkte de kleding van de kinderen. De meisjes breiden kousen.⁴⁵

Opheffing van het Sticht en de afwikkeling

Conflicten met zijn broer keizer Napoleon over het Continentale Stelsel, de dienstplicht en de tiërcering leidden ertoe dat Lodewijk Napoleon op 1 juli 1810 Holland verliet. Ons land werd toen bij Frankrijk ingelijfd en de keizer stelde Charles-Francois Lebrun, duc de Plaisance (1739-1824), aan als stadhouder van Holland.

Foto van de panden Oude Singel 240-242, waar gedurende enige tijd het Koninklijk Sticht gevestigd was (foto Bert van der Veer, 2010).

Op 6 juli 1810, al kort na zijn aankomst, vroeg Lebrun om de staat en gesteldheid van 'zeker weeshuis te Leiden' dat op de begroting van de civiele lijst stond. Het overzicht wees uit dat het Sticht nog een tegoed had van

f 7.500. Van dit bedrag moest worden betaald: f 4.070 voor de vastgestelde toelage van de kinderen, f 555-9-3 voor de lopende rekeningen tot 1 oktober 1810, f 944-10-13 voor levensonderhoud van de directeur en nog f 200 voor levensonderhoud van de directeur tot 31 januari 1811. Over zou dan blijven aan spaargeld f 1.730. Het bedrag van f 944-10-13 voor de directeur gold totdat keizer Napoleon een bedrag had vastgesteld dat overeenkomstig was met zijn verdienste. Ook stuurde hij de heren Amiot en Busche, beiden auditeur bij de Raad van State, naar Leiden om inlichtingen over het Sticht in te winnen. Cavalier liet hun het huis zien waarin de kinderen verbleven, evenals de twee lege huizen aan de Oude Singel. De heren stelden een rapport op waarin zij meldden dat de erven Van Bemmelen de laatste termijn van het aankoopbedrag van het huis in de Kloksteeg nog moesten ontvangen en dat de twee huizen aan de Oude Singel in opdracht van de keizer zouden worden verkocht. Eerder, op 23 juni 1810, had de Franse kerk te Leiden (de Mon Père-kerk) bericht gekregen dat de koning geneigd was de twee huizen aan de Oude Singel aan de kerk te schenken en op 3 juli 1810 had Bertrand aan de pastoor van deze kerk bericht dat de koning het schenkingsbesluit ook had genomen.⁴⁶

Tijdens een audiëntie op 17 september 1810 deelde Lebrun het stadsbestuur van Leiden mee dat het Sticht op korte termijn zou worden gesloten. Volgens hem zouden de jongens wel in een weeshuis of op enige andere wijze kunnen worden geplaatst en zouden de meisjes met een geringe alimentatie wel aan hun familie kunnen worden teruggegeven. Lebrun belaste de burge-meester ermee om dit samen met Cavalier uit te zoeken. Zeven dagen later, op 24 september 1810, kwam het besluit tot opheffing.

Op 14 september 1810 had Cavalier al te horen gekregen dat hij in het huis in de Kloksteeg mocht blijven wonen en dat hij als salaris f 100 per maand zou krijgen. Hij moest in de gebouwen van het Sticht een kostschool voor twintig jongens en een middelbare school gaan oprichten. De twee huizen aan de Oude Singel zouden niet worden verkocht. Het te koop staan van de twee huizen werd ingetrokken.⁴⁷

Op 28 september 1810 werd het Sticht gesloten en verlieten alle kinderen het tehuis. Cavalier sprak de kinderen en hun ouders/verzorgers in de zaal van het huis in de Kloksteeg toe en de ouders/verzorgers 'toonden zich zeer tevreden over de opvoeding die de kinderen hier hadden genoten en gingen

met tranen in de ogen weg'. De kinderen hadden tevoren op het stadhuis van de thesaurier van Leiden, Jacobus de Fremery, een voorschot gekregen op hun alimentatie, te weten de helft van de toelage voor het eerste trimester. De Fremery heeft de kinderen de andere helft van de toelage daarna ook uitbetaald.⁴⁸

De kinderen werden geplaatst in het ambacht waarvoor ze waren opgeleid of werden teruggegeven aan hun familie. Enkele jongens kregen een plek bij de marine of gingen in militaire dienst. Lebrun zelf had vijf kinderen uitgenodigd voor een logeerpartij in zijn paleis te Amsterdam. Hij wilde zich een oordeel vormen over hun gedrag en leerprestaties. Hij schreef Cavalier hierover op 1 oktober 1810: 'Ik heb uw kinderen ontvangen en ben zeer tevreden. Morgen of overmorgen worden zij in een betrekking geplaatst.' Maria Langeveld, die vanuit een dienstje was opgenomen in het Sticht en intussen twintig jaar was, moest weer gaan dienen, de eenentwintigjarige wees Jacobus Hannaart ging het leger in en de veertienjarige weesjongen Isaak de Vink kwam bij de marine. De meesten van de 27 kinderen, met name veel van de meisjes, gingen terug naar hun familie.

De kinderen kregen bij het verlaten van het Sticht hun schoolboeken en kerkboeken en uitzet mee. Ook kreeg elk kind voor een aantal jaren een jaar-toelage toegezegd. Deze toelage was bestemd voor hun verzorging en (verdere) opleiding. De hoogte ervan was afhankelijk van leeftijd en behoefte. De voogden van de veertienjarige wees Jan van Rijn zouden twee jaar lang *f* 40 per jaar ontvangen. Jan wilde metselaar worden. De ouders van de zeventienjarige Alida Abspoel kregen voor hun dochter voor dezelfde duur eenzelfde bedrag toegezegd. David Hagens, de toezichthouder op de voorlopige locatie van het Sticht, kreeg voor zijn jongste zoon, de vijfjarige Joseph, voor vijf jaren *f* 50 per jaar toegewezen 'onder voorwaarde in die vijf jaren voor een ambacht te zorgen, en een nuttig onderdaan te worden'. Over het jaar 1811 is aan pensioengeld voor de kinderen in totaal *f* 1.620 uitbetaald.

Cavalier stelde nadat de kinderen waren vertrokken een inventarislijst van de inboedel van het Sticht op, van kleerkast tot zilveren soeplepel, om te voorkomen dat er spullen zoekraakten of verknoeid werden.⁴⁹

Op 11 oktober 1810 gelastte Lebrun de directeur-generaal van de posten aan Cavalier *f* 1.500 uit te tellen. Cavalier moest hiervan aan lopende rekeningen tot 1 oktober 1810 betalen, te weten de *f* 555-9-3. De rest van

het bedrag, *f* 944-10-13, was voor zijn levensonderhoud. De keizer moest nog steeds de precieze hoogte van zijn salaris bepalen. Dit bedrag van *f* 1.500 gulden zou, evenals de *f* 1.500 gulden die Cavalier al op 23 augustus 1810 had ontvangen en de *f* 202-10-0 die de thesaurier van Leiden als toelage voor de helft van het eerste trimester had uitbetaald aan de vertrekkende kinderen, worden afgeboekt op de civiele lijst.⁵⁰

De wasvrouw en de naaister werden op 1 november 1810 ontslagen. De lees-, schrijf- en rekenmeester mocht nog tot eind december in het huis blijven wonen. Hij bleef voor die periode zijn salaris, kost en bewassing behouden. Zo betaalde Cavalier voor de voeding van de meester aan traiteur Scalk *f* 43-5-0. Na het vertrek van de meester nam Cavalier A. Steyer als huisknecht/portier in dienst voor *f* 1 per dag. Steyer was in paviljoen Welgelegen in Haarlem werkzaam geweest in dienst van Lodewijk Napoleon. Steyer, vader van negen kinderen, was door het vertrek van Lodewijk Napoleon werkloos en dakloos geworden. Hij ging op 17 april 1811 weer terug naar Haarlem, waar hij zijn oude baan had teruggekregen. Na zijn vertrek kwam een poetsvrouw, die tegenover het huis woonde, enkele uren per dag het huis schoonmaken voor 30 stuivers. De poetsvrouw werd op 1 juli 1814 ontslagen. Voor het onderhoud van de tuin zorgde Kleinhorst. Hij kreeg hiervoor in 1811 *f* 1 en in 1812 *f* 5. Kleinhorst leverde ook de turf.⁵¹

Zoals vermeld moest Cavalier in de gebouwen van het Sticht een kostschool voor twintig jongens en een middelbare school oprichten. Cavalier presenteerde zijn plannen hiervoor op 31 december 1810. De kostschool zou in de Kloksteeg moeten komen en de middelbare school in de twee huizen aan de Oude Singel. Timmerman Abraham Koesveld moest hiervoor het nodige meubilair maken en kreeg ook de opdracht voor de verbouwingen. In het huis in de Kloksteeg zouden beneden een eetzaal komen en boven twee slaapzalen met daarin bedden, koffers voor het linnengoed, privaten, kapstokken en verlichting. Verder moest Koesveld op elke slaapzaal een alkoof voor de suppoosten en een bed zonder alkoof voor de meester timmeren. De portier zou een slaapplek krijgen op de gang. De opdracht aan Koesveld voor de inrichting van de eetzaal was: drie tafels, vijf banken, een kansel en in een kast loketten voor het tafelgoed. Ook zouden er een studiezaal, bibliotheek, ziekenzaal en kapel komen. Voor de vestiging van de middelbare school zouden de beide huizen aan de Oude Singel worden vergroot. De

ingang zou komen aan de grachtzijde achter. Hiervoor zou dan nog een stuk grond moeten worden aangekocht. Als hier alles klaar zou zijn, zouden in het oude huis twee vrouwen kunnen wonen, één voor de was en één voor het naai- en verstelwerk.

Op 31 januari 1811 rapporteerde Cavalier aan Lebrun over de onkosten die hij had gemaakt bij de opheffing van het Sticht en de voorbereiding voor de op te richten kostschool en middelbare school. Hij had van 1 oktober 1810 tot 31 januari 1811 voor onderhoud en reparatie en voor de voorbereiding van de beide scholen uitgegeven een bedrag van in totaal *f* 1.583-19-8. Hij deelde mee dat hij dit bedrag betaald had van het geld dat hij voor zijn levensonderhoud had gekregen. Hij hoopte dat Napoleon hem ondanks zijn slechte gezondheid een eervol openbaar ambt zou aanbieden dat paste bij zijn 52-jarige ervaring in het onderwijs. Een toelage van *f* 1.200 per jaar en een secretaris voor de rest van zijn leven om hem te assisteren bij zijn werk, vond hij passend bij zijn status. Lebrun antwoordde hem dat hij geduld moest hebben, zeker zijn geld zou terugkrijgen en beloond zou worden voor wat hij had gedaan.

Toen de minister van Oorlog in april 1812 de bedden, dekens en dergelijke van het voormalige Sticht wilde confisqueren, weigerde Cavalier ook maar iets van de inventaris mee te geven. Alles was bestemd voor de nog op te richten kostschool en middelbare school. Die kostschool en de middelbare zijn er niet gekomen. Na het herstel van het Oranje-bewind verzocht Cavalier op 28 mei 1814 koning Willem I om de hem indertijd toegezegde toelage van *f* 1.200 per jaar met terugwerkende kracht vanaf 1 februari 1811 uit te keren. Hij kon dan naar Frankrijk terugkeren. De koning kende hem toen een pensioen van *f* 500 per jaar toe, ingaande per 1 januari 1814. In de bronnen zijn geen verdere gegevens over het lot van Cavalier aangetroffen.⁵²

De huizen in de Kloksteeg en aan de Oude Singel zijn op 3 september 1814 publiek verkocht. Het besluit tot de verkoop van de huizen werd door koning Willem I genomen op 24 juni 1814. Uit de opbrengst van de verkoop van het huis in de Kloksteeg konden de erven Van Bemmelen worden betaald. Op 15 augustus 1814 claimde de zaakwaarnemer van de erven Van Bemmelen, Gualtherus Soetbrood Piccardt, bij de stadssecretaris een bedrag van in totaal *f* 4.215-16-0 met betrekking tot het huis in de Kloksteeg. De erven Van Bemmelen hadden de laatste termijn van het bedrag waarvoor

Lodewijk Napoleon de locatie in de Kloksteeg op 9 april 1808 had aangekocht, nog niet ontvangen. Dat termijnbedrag was *f* 2.975 gulden en de verschuldigde rente bedroeg *f* 1.240-16-0.

De huizen dienden bij openbare verkoop te worden verkocht 'tegen de hoogst mogelijke prijs'. Notaris J.B. van Gent deed op 3 september 1814 de openbare verkoop. Laurentius Hendricus van Doorenmale Jz., metselaar, wonende op de Oude Rijn, kocht de verheelde twee huizen aan de Oude Singel voor de prijs van *f* 410. De huizen dienden per direct te worden ontruimd en de koopprijs moest worden betaald drie maanden na de koop. Jan Hendrik Nieuwveen, kostschoolhouder, was de koper van het huis in de Kloksteeg. Dit huis moest op 1 oktober 1814 zijn ontruimd. Cavalier, die nog in het huis woonde, moest dus voor die datum het huis hebben verlaten.⁵³

Bijgevoegd is als bijlage II een financieel overzicht van de aan- en verkoop van de huizen van het Sticht. Er is een groot verschil tussen de bedragen die door koning Lodewijk Napoleon voor de aankoop zijn uitgegeven en de bedragen waarvoor de huizen in 1814 zijn verkocht.

Bijlage I

Lijst met namen van kinderen die bij de opheffing op 24 september 1810 in het Sticht zaten

Jongens:

Abspoel, Abraham, 15 jaar	Zal aan zijn ouders teruggegeven worden met <i>f</i> 40 kostgeld per jaar gedurende 2 jaar.
Bertmans, Martinus, 10 jaar	Aan zijn ouders teruggegeven met <i>f</i> 50 kostgeld per jaar gedurende 3 jaar mits zij hem een ambacht laten leren.
Beunje, Jan de, 13 jaar	Aan zijn ouders teruggegeven met <i>f</i> 50 kostgeld per jaar gedurende 2 jaar.
Dijk, Jacob van, 16 jaar	Aan zijn ouders teruggegeven, die voor hem een plaats op een kantoor zullen zoeken, met <i>f</i> 100 gulden gedurende 1 jaar, na welk jaar zijn familie voor hem moeten zorgen.
Gutberlet, Jan, 14 jaar	Gaat bij de marine met toestemming van zijn moeder en voogd met <i>f</i> 40 kostgeld gedurende 1 jaar.
Hagens, Ephraim, 10 jaar	Aan zijn vader teruggegeven, met <i>f</i> 50 kostgeld per jaar gedurende 2 jaar om een ambacht te leren.
Hagens, Joseph, 5 jaar	Aan zijn vader teruggegeven, met <i>f</i> 50 kostgeld per jaar gedurende 5 jaar op voorwaarde om in die 5 jaar voor een ambacht te zorgen en een nuttig onderdaan te worden.
Hannaart, Gerrit, 16 jaar	Wil timmerman worden en zal onder toezicht van zijn oom en voogd gesteld worden, met <i>f</i> 50 kostgeld per jaar gedurende 2 jaar.
Hannaart, Jacobus, 21 jaar	Gaat in militaire dienst met de aanbeveling van Lebrun en ontvangt <i>f</i> 50 kostgeld voor een jaar.
Koesveld, Hendrik, 11 jaar	<i>f</i> 50 kostgeld per jaar gedurende 3 jaar.
Koesveld, Jan, 13 jaar	<i>f</i> 50 kostgeld per jaar gedurende 2 jaar.
Rijn, Jan van, 14 jaar	Wil metselaar worden en zal bij zijn drie ooms, broers van zijn overleden moeder, die metselaar zijn, geplaatst worden met <i>f</i> 40 kostgeld per jaar gedurende 2 jaar.
Topee, Franciscus, 11 jaar	Aan zijn ouders teruggegeven met <i>f</i> 50 kostgeld per jaar

	gedurende 3 jaar op voorwaarde dat zijn ouders zorgen dat hij een ambacht leert en hun plichten vervullen.
Vermeij, Christiaan, 16 jaar	Gaat in militaire dienst met toestemming van zijn vader. Met <i>f</i> 40 kostgeld per jaar gedurende 18 maanden.
Vink, Isaac de, 14 jaar	Gaat bij de marine met toestemming van zijn grootvader J. de Vink en J. Delmeer, die met de zuster van Isaac de Vink gehuwd is, met <i>f</i> 40 kostgeld per jaar gedurende 2 jaar.
Waarsenburg, Pieter, 12 jaar	Aan zijn ouders teruggegeven met <i>f</i> 50 kostgeld per jaar gedurende 3 jaar op voorwaarde dat zijn ouders zorgen dat hij een ambacht leert en hun plichten vervullen.
Wendel, Jacob, 14 jaar	Gaat bij de marine met toestemming van zijn moeder met <i>f</i> 40 kostgeld per jaar gedurende 2 jaar.
Wendel, Jan Coenraad, 10 jaar	Aan zijn moeder teruggegeven met <i>f</i> 40 kostgeld per jaar gedurende 3 jaar.
Meisjes:	
Abspoel, Alida, 17 jaar	Aan haar ouders teruggegeven met <i>f</i> 40 kostgeld per jaar gedurende 2 jaar.
Bertmans, Maria, 13 jaar	Aan haar ouders teruggegeven met <i>f</i> 50 kostgeld per jaar gedurende 4 jaar.
Bisschoff, Christina, 14 jaar	Aan haar ouders teruggegeven met <i>f</i> 50 kostgeld per jaar gedurende 3 jaar.
Bulpap, Mietje	Zal aan een naaste bloedverwant gegeven worden, maar twee hebben reeds geweigerd. Er is nog een zuster van haar moeder, genaamd Van Egmond, in Den Haag met wie de directeur van het Sticht over de toekomst van Mietje zal spreken. Zij krijgt <i>f</i> 50 gulden per jaar gedurende 4 jaar en wordt uiteindelijk aan haar vader teruggegeven. Op 8 januari 1812, haar vader heeft haar verlaten, wordt Mietje op verzoek van genoemde vrouw Van Egmond in het Rooms-Catholijke Wees- en Oudenliedenhuis opgenomen. Op 1 april 1818 gaat zij terug naar haar vader. Omdat haar vader in het Gravensteen gevangen zat, zij is dan 19 jaar oud en ziekelijk, wordt zij op 6 december 1819 opnieuw in het weeshuis opgenomen. Op 28 april 1822 is zij uit het weeshuis ontslagen.
Hagens, Alida, 9 jaar	Aan haar vader teruggegeven met <i>f</i> 50 kostgeld per jaar gedurende 4 jaar.
Langeveld, Maria, 20 jaar	Moet weer gaan dienen met <i>f</i> 50 kostgeld per jaar gedurende 2 jaar.

Luikel, Antonia, 9 jaar	Aan haar moeder teruggegeven met <i>f</i> 50 kostgeld per jaar gedurende 4 jaar.
Luikel, Geertrui, 9 jaar	Aan haar moeder teruggegeven met <i>f</i> 50 kostgeld per jaar gedurende 4 jaar.
Vermeij, Catharina, 13 jaar	Aan haar ouders teruggegeven met <i>f</i> 50 kostgeld per jaar gedurende 3 jaar. ⁵⁴

Bijlage II

Financieel overzicht aan- en verkoop van de huizen van het Sticht

Aankoop in 1807 en 1808:	– complex Oude Singel	<i>f</i> 775	
	– huis Kloksteeg	<i>f</i> 11.900	
			<i>f</i> 12.675
Verkoop in 1814:	– verheelde huizen Oude Singel	<i>f</i> 410	
	– huis Kloksteeg	<i>f</i> 3.100	
	opbrengst		<i>f</i> 3.510
	af: trekgeld*		<i>f</i> 411
	netto opbrengst	<i>f</i> 3.099	
	Claim erven Van Bemmelen		<i>f</i> 4.215-16-0

* trekgeld is pret- of ploggeld dat uitgelooft werd bij publieke verkoop van huizen en land om een hoger bod te trekken.

Noten

- 1 Er vielen tussen de 154 en 165 doden en er waren ruim 2.000 gewonden. Zie voor uitgebreide literatuur over de Ramp: Arti Ponsen, *Het fataal evenement. De buskruitramp in 1807 in Leiden* (Leiden 2007).
- 2 Regionaal Archief Leiden (RAL), Stadsarchief II (SA), inv.nr. 643, bijlage 150, nr. 7, p. 1 en Stadsarchief Amsterdam, catalogus nr. 35. De afgebeelde prent bevindt zich in de Amsterdamse dagboektekeningen 1805-1808 van de Amsterdamse kunstenaar Christiaan Andriessen en is gedateerd 30 januari 1807. Rechts is het logement De Jonge Bataaf, thans Kalverstraat nr. 22, afgebeeld.
- 3 De civiele lijst was de begrotingspost voor huishoudelijke kosten van het staatshoofd en zijn familieleden. RAL, SA II, inv.nr. 647, fol. 272v.-273v.; Nationaal Archief (NA), toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 254. Zie ook: Christina de Munck, *Lodewijk Napoleon, koning van Holland. Een miskende Bonaparte* (Zutphen 1997) 143 en S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813* (z.p. 1989) 565.
- 4 Schama, *Patriotten en bevrijders*, 637.
- 5 RAL, SA II, inv.nr. 642, fol. 39v., 46v.; NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 57. De minister van Binnenlandse Zaken, J.H. Mollerus, belastte op 14 januari 1807 het lid van het Departementale Bestuur van Holland J.D. van Slingeland met het toezicht op de politie en de uitvoering van alle maatregelen die nodig waren voor het herstel van de stad en het ledigen van de noden van de slachtoffers. Zie: Ponsen, *Het fataal evenement*, 173-174.
- 6 NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 36 en inv.nr. 39, fol. 47; RAL, SA II, inv.nr. 645, bijlage 38. Zie ook: J. Moes, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg' in: B. de Vries (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad III: 1795-1896* (Leiden 2004) 87-88. Faure van der Wilt was predikant van de Waals-Hervormde gemeente te Leiden tot zijn dood op 13 april 1809 en Nicou was eerst kapelaan en later pastoor van de statie De Zon (Mon Père-kerk). Op 29 november 1807 werd hij door Lodewijk Napoleon benoemd tot 'son chapelain à la Haye' en bij Koninklijk Besluit van 27 mei 1808 tot 'notre predicateur'. Zie: J.D. Frenay, *Aanteekeningen betreffende de Leydsche pastoors*

sedert "De Hervorming" tot aan "De herstelling", van 1557 tot 1857. Fransche Carmelieten I, 63-66.

- 7 RAL, SA II, inv.nr. 647, fol. 272v.-273v., bijlage 275; Archief van de parochie van O.L.V. Hemelvaart en St. Joseph, inv.nr. 32, en *Nieuw Biografisch Woordenboek I*, 324.
- 8 RAL, SA II, inv.nr. 6630, fol. 31-34, bon Zijloord 64; SA II, inv.nr. 645, bijlage 38; SA II, inv.nr. 598, fol.152; SA II, inv.nr. 6411, en NNA, inv.nr. 140A, fol. 544-546v., akte 92.
- 9 RAL, SA II, inv.nr. 1084, bon Zijloort 64. In 1808 woonden in het Koninklijk Sticht aan de Oude Singel twaalf kinderen, een hoofd en drie dienstboden. SA II, inv.nr. 654, bijlage 333.
- 10 RAL, SA II, inv.nr. 645, fol. 80-80v.; bijlage 53; SA II, inv.nr. 689, nr. 18, en SA II, inv.nr. 701, nr. 36.
- 11 NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nrs. 30 en 39, fol. 45 en fol. 47.
- 12 RAL, SA II, inv.nr. 647, fol. 272v.-273v.; SA II, inv.nr. 689, nr. 18, en SA II, inv.nr. 654, bijlage 333.
- 13 RAL, NNA, inv.nr. 140A, fol. 544-546v., akte 92. Het huis en erf was in de Kloksteeg aan de andere kant begrensd door de eigendom van Cornelis Christiaanse en in de Herensteeg en Commandarijsteeg aan de eigendommen van aan de ene zijde Johanna Cheval en andere zijde David du Mortier.
- 14 RAL, *Leydsche Courant*, 6-4-1808, p. 2; SA II, inv.nr. 654, bijlage 333; SA II, inv.nr. 6411, en NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 254.
- 15 RAL, SA II, inv.nr. 642, fol. 39v.; SA II, inv.nr. 645, bijlage 74; SA II, inv.nr. 647, fol. 272v.-273v.; SA II, inv.nr. 655, fol. 27-27v.; Archief Ramp, inv.nr. 13/2, fol. 35; W.F. van Zegveld, *De joden van Leiden. Joods leven in Leiden. Artikelen en transcripties* (Capelle aan den IJssel 1989) 2A, p. 126-127 en L. Knappert, *De ramp van Leiden - 12 januari 1807 - na honderd jaar herdacht* (Schoonhoven 1906) 88.
- 16 RAL, SA II, inv.nr. 645, bijlage 51; SA II, inv.nr. 6411 en Liste Civique, nr. 671. Als lid van de congregatie van de christelijke leer vervulde Cavalier ook de functie van leraar in kerkelijke zaken. Hij was priester en had onder andere aan het Koninklijk Bourboncollege van de universiteit van Aix humaniora, filosofie en welsprekendheid gedoceerd en was nog steeds lid van dat college.
- 17 RAL, SA II, inv.nr. 645, fol. 74-74v., 79-79v., 89, 94v. en bijlage 42, 63 en 74; SA II, inv.nr. 701, nr. 22 en 41. Volgens een uitgave van de *Registers van naamsaanneming*, waarop indexen zijn gepubliceerd, heeft ene David Haagens in 1811 te Haarlem (akte nr. 4) die naam aangenomen.
- 18 NA, toegangsnummer 2.21.227, inv.nr. 225. De brief is in het archief geclassificeerd als gedicht.
- 19 RAL, SA II, inv.nr. 645, bijlage 51; SA II, inv.nr. 654, bijlage 333; SA II, inv.nr. 6411 en NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 254.
- 20 RAL, SA II, inv.nr. 6412; NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 254 en toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 36.

- 21 RAL, SA II, inv.nr. 645, bijlage 38 en 51.
- 22 RAL, SA II, inv.nr. 6412; F.J.E. Topee, *Een familie geplaatst in de geschiedenis* (Den Haag 1989) 47-48; Ponsen, *Het fataal evenement*, 337; en W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Deventer 1984). Nuts lagere scholen werden door de departementen van de Maatschappij opgericht, de eerste te Leiden in 1792.
- 23 RAL, SA II, inv.nr. 646, fol. 194-194v. en bijlage 194a. Zie bijlage I waarop haar naam niet is vermeld.
- 24 RAL, SA II, inv.nr. 669, fol. 46-47 en NA, toegangsnummer 2.01.01.07, inv.nr. 654.
- 25 RAL, SA II, inv.nr. 642, fol. 46v. en SA II, inv.nr. 643, fol. 18; St. Maarten, inv.nr. 17, fol. 124 en inv.nr. 1171, fol. 163 en LB 28515, *Kroniek van de Stichting 'de Roomsche Catholieke Armen en het Wees- en Oudeliedenhuis' thans genaamd 'Roomsche Katholiek Parochiaal Armbestuur en het R.K. Wees- en Oudelieden Huis' te Leiden 1739-1939*, 25.
- 26 RAL, SA II, inv.nr. 645, bijlage 38 en 51; SA II, inv.nr. 654, bijlage 333; NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 254; Van Zegveld, *De joden van Leiden*. 2A, 128.
- 27 RAL, SA II, inv.nr. 645, fol. 91v., bijlage 70; SA II, inv.nr. 646, bijlage 203; inv.nr. 689, nr. 42. Zie bijlage I waarop de namen van de kinderen Pikaar niet zijn vermeld.
- 28 RAL, SA II, inv.nr. 643, fol. 36-36v. en bijlage 171.
- 29 RAL, Archief Ramp, inv.nr. 13/2, bijlage 9, fol. 172-173; SA II, inv.nr. 645, fol. 36v., 68v.-69, bijlage 20 en 38; SA II, inv.nr. 701, nr. 19; SA II, inv.nr. 654, bijlage 333. Zie bijlage I waarop de naam van Christina Bischoff is vermeld.
- 30 NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 36.
- 31 P.J.J.M. van Wees, *Het Burgerweeshuis van Amersfoort* (Amersfoort 2002) 133.
- 32 NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 36; RAL, SA II, inv.nr. 647, fol. 27v.; Evangelisch Lutherse Gemeente, inv.nr. 65 en HGW, inv.nr. 3391.
- 33 RAL, SA II, inv.nr. 654, bijlage 333.
- 34 N.L. Dodde, *...tot der kinderen selfs proffijt... Een geschiedenis van het onderwijs te Rotterdam* ('s-Gravenhage 1991) 152-153, en Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 21.
- 35 RAL, SA II, inv.nr. 6411, nr. 51 en SA II, inv.nr. 645, bijlage 51.
- 36 RAL, SA II, inv.nr. 689, bijlage 158.
- 37 NA, toegangsnummer 2.01.01.07, inv.nr. 654, nr. 27 en toegangsnummer 2.01.01.07, inv.nr. 654, missive aan Bertrand, 26 oktober 1809.
- 38 RAL, SA II, inv.nr. 6411, nr. 51, en inv.nr. 645, bijlage 51.
- 39 E.P. de Booy, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19de eeuw* (Utrecht 1977) 38.
- 40 NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 254; RAL, LB 50050, 50043 en 71463; Dodde, *...tot der kinderen selfs proffijt...*, 158-160, en E.P. de Booy, *Kweekhoven der wijsheid. Basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw* (Zutphen, z.j.) 55. Anslijn was stadsschoolhouder te Haarlem en Van

Bemmelen was de kostschoolhouder uit de Klokteeg te Leiden die op 31 januari 1808 overleed en in wiens schoolgebouw het Sticht daarna het weeshuis vestigde. Jan Brunt was stadsschoolhouder te Leiden.

- 41 G. van Duinen, *Het Wees- en Armhuis te Heemstede 1796-1861* (Heemstede 1952) 13, en S. Groenveld, J.J.H. Dekkers en Th.R.M. Willemse, *Wezen en boeffes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderhuizen* (Hilversum 1997) 161.
- 42 Karsaai is grof gekeperd laken en goedkoper dan laken.
- 43 RAL, HGW, inv.nr. 200, verg. 19-9-1808, art. 6; verg. 24-10-1808, art. 4; verg. 10-7-1809, art. 8; SA II, inv.nr. 648, fol. 435v. en NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 254.
- 44 RAL, HGW, inv.nr. 200, verg. 26-6-1809, art. 5.
- 45 NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 254, en T.G. Kootte, 'Kleding', in: *Wezen en boeffes*, 159-160. Een hemdrok is een borstrok of overhemd van wollen stof.
- 46 RAL, SA II, inv.nr. 6411; SA II, inv.nr. 654, bijlage 333; Frenay, *Aantekeeningen betreffende de Leydsche pastoors*. Aanhangsel van de statie der Fransche Carmelieten II, 5.
- 47 RAL, SA II, inv.nr. 654, bijlage 333, SA II, inv.nr. 655, fol. 27-27v. en SA II, inv.nr. 6411.
- 48 RAL, SA II, inv.nr. 655, fol. 35-35v. en bijlagen 40-41; SA II, inv.nr. 10444, SA II, inv.nr. 6411 en NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 254.
- 49 RAL, SA II, inv.nr. 655, fol. 27-27v., 35-35v. en bijlage 41; SA II, inv.nr. 6411; SA II, inv.nr. 6412 en NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 254.
- 50 NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 254.
- 51 RAL, SA II, inv.nr. 655, bijlage 41; SA II, inv.nr. 662, fol. 26 en bijlage 42 en SA II, inv.nr. 6411.
- 52 RAL, SA II, inv.nr. 661, fol. 30, 60, 81 en bijlage 66, 143 en 189; SA II, inv.nr. 706, nr. 1085.
- 53 RAL, NNA, inv.nr. 140A, fol. 544-546v., akte 92; SA II, inv.nr. 654, bijlage 349; SA II, inv.nr. 6411 en SA II, inv.nr. 980, fol. 132v.
- 54 St. Maarten, inv.nr. 1171, fol. 163; SA II, inv.nr. 655, bijlage 41; SA II, inv.nr. 6412 en NA, toegangsnummer 2.01.25, inv.nr. 254.

EDWARD SODDERLAND

met medewerking van MARLEEN RIOOL EN ARJAAN WIT

Tot behoud van inwendige rust

LEIDERDORPERS IN HET GEWEER VAN 1813 TOT 1839

Inleiding

Te wapen dan Nederlanders! te wapen om de weerloze slagtoffers te wreken, die onder het moordend zwaard dezer roovers gevallen zijn; – te wapen! om uwe Vrouwen, uwe Kinders en uwe Bezittingen tegen alle mogelijke terugkering dezer plunderende moordenaars voor altijd te waarborgen.¹

ZO klonk de oproep tot ‘volkswapening’ in de proclamatie van Willem I van 6 december 1813. Hiermee vingen de twee oorlogsjaren (1813-1815) aan die het eerste deel van ons onderzoek vormen. De oproep was bedoeld om de bevolking van Nederland op te wekken zich te bewapenen om de Fransen het land uit te jagen, nadat Napoleon in oktober bij Leipzig door de geallieerde legers was verslagen. De oproep zou geen stad of dorp onberoerd laten en ook Leiderdorp zou een bijdrage aan de strijd gaan leveren. Deze, behalve in *Staatsblad*, nummer 6, ook in de kranten gepubliceerde afkondiging, werd gedaan in de nadagen van het Franse keizerrijk. Napoleon had weliswaar een grote veldslag verloren, maar hij zou pas in 1815 bij Waterloo definitief ten onder gaan.

Het tweede deel van ons onderzoek behandelt de jaren van de Belgische Opstand (1830-1839). De Zuidelijke Nederlanden scheidden zich af, wat leidde tot de uitroeping van de onafhankelijke staat België. De oorlogshandelingen zelf waren beperkt, maar de algehele mobilisatie duurde negen jaar en was voor het hele land een zware last. Ook Leiderdorp ondervond de gevolgen van de mobilisatie.

In de volgende paragrafen werken we de periodes 1813-1815 en 1830-1839 uit, die beide vallen binnen de regeringsperiode van koning Willem I en een zekere eenheid vormen. Wat we willen weten is hoe de Leiderdorpers de druk ervaarden van beide mobilisaties in deze oorlogsjaren. Hoe stond het

met de motivatie om dienst te moeten doen en hoe zorgde de overheid er voor dat dienstplichtige mannen ook daadwerkelijk hun dienstplicht vervulden? Hoe greep dit in op het dagelijks leven van de Leiderdorpers?

Voor een antwoord op deze vragen hebben we gezocht in de literatuur over dit onderwerp en in enkele archieven. Naar de schutterij in de vroegmoderne tijd is veel onderzoek gedaan en veel gepubliceerd.² De door ons behandelde jaren na 1813 zijn stiefmoederlijk bedeeld met onderzoek. Voor gegevens over de negentiende eeuwse schutterij, militie en leger is geput uit een aantal dissertaties.³ De schutterij wordt hierin slechts in algemene zin besproken en dan betreft het vooral de stedelijke en niet de plattelandsschutterij. Onderzoek van de Leiderdorpsse bronnen in het Regionaal Archief Leiden (RAL) en het Nationaal Archief (NA) in Den Haag hebben daarentegen veel gegevens opgeleverd. Het zijn vooral de brievenboeken van de burgemeester, de inschrijvings- en keuringsregisters voor de Landstorm en Nationale Militie en diverse akten in het notarieel archief in het RAL, die ons inzicht verschaffen in de last die deze beide perioden voor Leiderdorp opleverden. Verder vonden we enkele gegevens in het archief van het Leiderdorps Museum.

Schutterij en militie begin negentiende eeuw

Willem I had bij zijn terugkeer uit Engeland op 30 november 1813 in Nederland direct een leger nodig om mee te kunnen doen aan de geallieerde veldtochten tegen Napoleon. Het probleem was dat Nederland geen zelfstandig leger meer had. Nederlandse soldaten waren opgenomen en verspreid over de Franse keizerlijke legers of waren in krijgsgevangenschap geraakt. Willem I probeerde zo snel mogelijk een nieuw leger van vrijwilligers te vormen door middel van een algemene oproep tot volkswapening. Het enthousiasme onder de bevolking was echter gering en hij kreeg zijn leger niet op sterkte. Vervolgens ging hij over op een georganiseerde volkswapening door de dienstplicht in te voeren voor Landstorm (schutterij) en Landmilitie, die los stonden van het beroepsleger.⁴ Hij volgde hierin het eerder gegeven voorbeeld van Napoleon, maar vreesde verzet van de bevolking. Hij rechtvaardigde zijn maatregel door te verwijzen naar de groepen burgers die zich al spontaan hadden bewapend en de Franse bezetter aanvielen. Hij formaliseerde hiermee de op gang gekomen spontane volkswapening door middel

van de dienstplicht. Het verwachte verzet tegen de dienstplicht bleek achteraf minimaal te zijn.

De Landstorm (schutterij) werd met behulp van een lotingsysteem gelicht uit alle mannelijke inwoners tussen 17 en 50 jaar. De diensttijd bedroeg vijf jaar, gevolgd door een reservetijd van nog eens vijf jaar. De Landstorm had tot taak de verdediging van de eigen omgeving en het 'behoud van de inwendige rust', dat wil zeggen het handhaven van de lokale orde en rust. In tijd van oorlog moest de Landstorm de vestingen en achterste linies bemannen, zodat het leger de handen vrij kreeg voor het ondernemen van veldtochten. In de jaren 1813-1815 bleef de taak van de Landstorm beperkt tot het handhaven van de rust in het eigen dorp. Tijdens de Belgische Opstand zou de Landstorm breder worden ingezet. Alleen in deze jaren werd de Landstorm van Leiderdorp daadwerkelijk een onderdeel van het reguliere leger.

De Landmilitie, halverwege 1814 de Nationale Militie genoemd, was het dienstplichtig deel van het leger.⁵ De Landmilitie werd aanvankelijk gerekruteerd uit de Landstorm. De Nationale Militie riep rekruten op via een eigen systeem van werving. Bij wet was bepaald dat niet meer dan 1 procent van de bevolking zou dienen bij de Nationale Militie en alleen inzetbaar was binnen de grenzen van Nederland. De last die de bevolking werd opgelegd, werd bewust beperkt omdat de regering veel protest verwachtte. De door Napoleon ingevoerde en alom gehate dienstplicht had immers vele Nederlandse dienstplichtigen op verre slagvelden doen sneuvelen.

Wat de gevolgen hiervan waren voor het leven van de Leiderdorpers wordt in de volgende paragrafen uitgewerkt. We beginnen met de periode 1813-1815 waarin er voor Leiderdorp een daadwerkelijke dreiging van Frans geweld was, maar de inzet van de Landstorm nog beperkt bleef tot het eigen dorp.

Leiderdorp en de oorlogsjaren 1813-1815

In de maanden na november 1813 vertrok een deel van de in Nederland gelegerde Franse troepen naar Frankrijk, terwijl het deel dat achterbleef zich verschanste in enkele vestingen en van daaruit plundertochten ondernam. De Fransen vormden daarmee een grote bedreiging voor de omgeving. Het gevaar voor Leiderdorp was niet denkbeeldig en dat bleek op 24 november

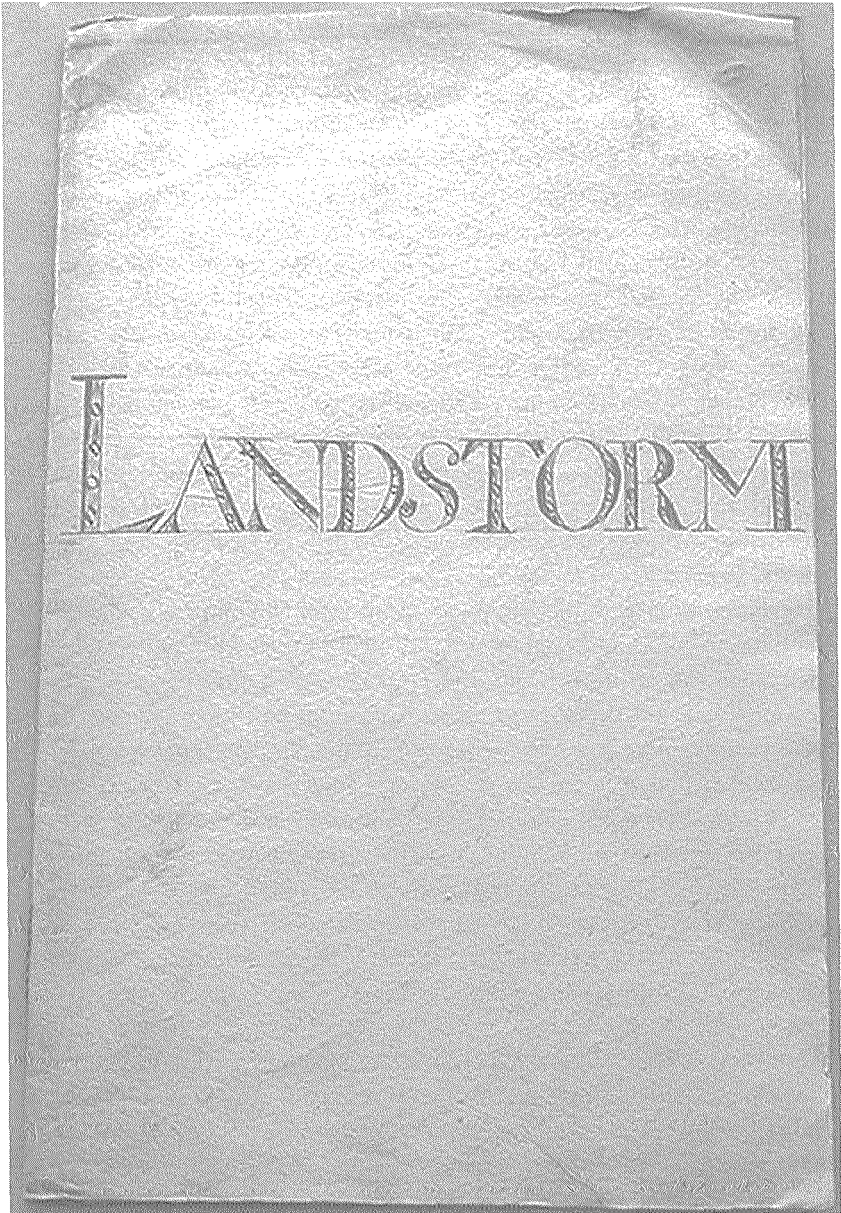
1813 met de Franse overval op Woerden.⁶ Hollandse troepen waren de dag ervoor vanuit Leiden een onbezonnen tocht begonnen naar Woerden om het te bezetten terwijl er een Frans korps van vijfduizend man in Utrecht was gelegerd. Bij de Franse plundering van Woerden werden zesentwintig burgers gedood. Voor de slachtoffers in Woerden werd in Leiderdorp een inzameling gehouden die verderop wordt besproken. Een *Memorie van extra politiekosten* van de burgemeester vertelt ons meer over de gevolgen voor Leiderdorp.⁷ Men zag in de overrompeling van Woerden een ernstig gevaar voor het eigen dorp. Er werd f 10 betaald aan verspieters die 's nachts berichten overbrachten over de bewegingen van de Franse eenheden. Het aantal klapwakers (nachtwachten) werd verdubbeld, waarvoor f 36 werd uitbetaald. Verder werd er een voorlopige gewapende burgerwacht georganiseerd zolang de vijand zich in de nabijheid van het dorp bevond.

Landstorm

Hoe was de Landstorm georganiseerd en bewapend? Hoe werd ze getraind en waarvoor werd ze ingezet? Voor de op te richten Landstorm werden door burgemeester Charles Thomas van Goor den Oosterlingh van Leiderdorp in januari 1814 204 mannen tussen 17 en 50 jaar geregistreerd.⁸ Groter zou het aantal geregistreerde landstormers niet worden. Enkele inschrijvingsregisters van de Landstorm zijn bewaard gebleven en informeren ons over de namen en beroepen van de manschappen.⁹ Begin maart waren de landstormers klaar voor militaire training. Er waren nog 172 landstormers over nadat er een aantal ongeschikt was bevonden. Hiervan waren er 85 bewapend met geweren en de overigen met pieken.¹⁰ Pieken waren lange houten stokken met een puntig uiteinde van ijzer of staal. Onder de laatste groep waren in eerste instantie 50 onvermogen dorpelingen, die zelf geen piek konden aanschaffen. Om de kosten te beperken werd twee weken later dit aantal gereduceerd tot 30 onvermogenen. Deze groep kreeg de pieken op kosten van de gemeente.¹¹

De districtscommissaris (in de Franse tijd de onderprefect) informeerde in zijn correspondentie met de burgemeester herhaaldelijk op dringende wijze naar de voortgang in aanschaf of productie van de pieken.¹² Ze moesten binnen de kortst mogelijke tijd 'ten genoegzame getale' vervaardigd worden.

Omslag van het inschrijvingsregister
van de Landstorm (RAL, archiefnr. 800,
inv.nr. 1367).

Modellen voor de pieken waren zo nodig te zien op het stadhuis van Leiden. In maart 1814 adviseerde hij nog over de keuze van het hout.¹³ De pieken konden zowel van eiken- als essenhout worden gemaakt 'mits men in acht neemt goed gezond hout te bezigen'. Ondanks alle aandrang werden de pieken pas in augustus geleverd door de dorpssmid.¹⁴ In maart 1814 werden de 172 landstormers ingedeeld in twee compagnies van 86 manschappen ieder.¹⁵ Volgens een besluit van de Koning moesten de exercities op zondag tussen de kerkdienst in de ochtend en die in de middag plaatsvinden. Dus zeker niet tijdens kerkdiensten, want dan 'kan het waarnemen van den openbare Godsdienst worden gehinderd'.¹⁶ In mei 1814 was de organisatie van de Landstorm min of meer afgerond. In deze maand hadden de laatste Fransen echter het land verlaten en het verdrijven van de Fransen en het behoud van de lokale inwendige rust waren nu juist de taken geweest voor de Landstorm. Daarmee was voor de Landstorm de directe oorlogsdreiging voorbij. Dit gold nog niet voor de Landmilitie, die immers inzetbaar was binnen het gehele Nederlandse grondgebied en werd ingezet bij de achtervolging van de Franse legers.

De kosten voor het oprichten van de Landstorm zijn terug te vinden op de Leiderdorpse gemeenterekening over 1814.¹⁷ In maart werd er betaald voor de reparatie van een trom, voor onderwijs door de tamboer-majoor aan de twee tamboers van de Landstorm, voor de huur van een exercitieveld en opdracht gegeven voor het leveren van een 'dubbelden drie couleurse vlag'.¹⁸ Voor de feestelijkheden die hiermee gepaard gingen werden uitgaven gedaan voor vlaggen, kaarsen en illuminatieglazen, drijvers en timmerwerk.

Het Departement van Oorlog bepaalde dat landstormers geen uniform zouden dragen.¹⁹ De landstormer zou slechts kenbaar zijn aan een groene tak op zijn hoed! De officieren bij de Landstorm konden zich wel onderscheiden door het dragen van een oranje band met één, twee of drie strepen, afhankelijk van de rang. Vervolgens werd gedetailleerd aangegeven hoe er geëxerceerd moest worden.

Uit het reglement van discipline voor de Landstorm weten we hoe de tucht werd gehandhaafd.²⁰ 'Daar subordinatie en discipline een volstreekte vereischte is bij een gewapend corps, zoo zullen dezelve zeer naauwkeurig moeten in acht genomen worden bij de corpsen der Landstorm.' In het reglement werden de straffen genoemd die stonden op overtreding van de regels. Dit

kon een geldboete, schorsing, of provoostarrest (soldatengevangenis) zijn. In elke gemeente moest een 'loopplaats' worden aangewezen waar men zich zou verzamelen. Aanzeggingen voor verzameling werden gedaan aan de woning van de mannen van de Landstorm of door het luiden van de 'alarmklok' als er geen tijd was voor de gewone aanzegging.

Een order voor het wekelijks piket geeft ons enig zicht op de dagelijkse taken van de Landstorm.²¹ De naam Landstorm was inmiddels veranderd in schutterij, maar in Leiderdorp bleef de oude naam gehandhaafd. De opdracht was 'tapperijen en herbergen nauwkeurig na te zien en alle vreemdelingen aldaar, alsook op publieke wegen welke hem suspect voorkomen, te arresteren en voor de plaatselijke President (burgemeester) doen brengen'.

De Landstorm/schutterij bleef een onderontwikkeld onderdeel van het leger tot de Belgische Opstand. De Koning en zijn conservatieve militairen voelden weinig voor een goed getrainde volkswapening, hetgeen nog steeds een revolutionair imago had.²² Aan bewapening en training werd dan ook weinig gedaan. Het uitbreken van de Belgische Opstand zou de Koning pas noodzaken de schutterij als een volwaardig onderdeel van het leger te beschouwen.

Landmilitie

Naast het organiseren van de Landstorm vanaf december 1813 was het oproepen, organiseren van de lotingen en keuren van de Landmilitie een tweede grote operatie van de overheid. De Landmilitie vormde het dienstplichtig deel van het leger en was bedoeld het leger op de juiste sterkte te brengen. In tegenstelling tot de Landstorm was de Landmilitie in het hele land inzetbaar, maar wel binnen de grenzen van het koninkrijk. Hij moest in nauwe samenwerking met het leger optrekken tegen de vijand. De praktijk was dat eenheden van de Landmilitie wel buiten de landsgrenzen dienst deden, want ze namen deel aan de strijd tegen Napoleon in België en Frankrijk.

Miliciens werden in vreedstijd slechts enkele maanden opgeroepen voor training, maar door de oorlogssituatie konden ze niet met verlof naar huis. Wat de gevolgen hiervan waren voor de achtergebleven gezinnen in de jaren 1813-1815 is ons niet bekend.

Het reglement voor de Landstorm
(RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 1365).

N.^{270.}
79.

PROVISTIONEEL
REGLEMENT van Disci-
pline voor de Landstorm in
het Departement der Mon-
den van de Maas.

Artikel 1.

Daar subordination en discipline een volstrekt vereischte is bij een gewapend corps, zoo zullen dezelve zeer nauwkeurig moeten in acht genomen worden bij de corpsen der Landstorm.

Art. 2.

Ieder man van den Landstorm derhalven, welken rang hij ook bekleedt, is gehouden, in alles wat den wapendienst aangaat, zijne meederen te gehoorzamen.

Art. 3.

Al wat tegen de subordination en discipline van den Landstorm strijdig is, zal gestraft worden.

Art. 4.

Daartoe zal bij elk bataillon Landstorm een Krijgsraad bestaan, zaamgesteld uit de Chef van het bataillon, welke President zijn zal, twee

Ka-

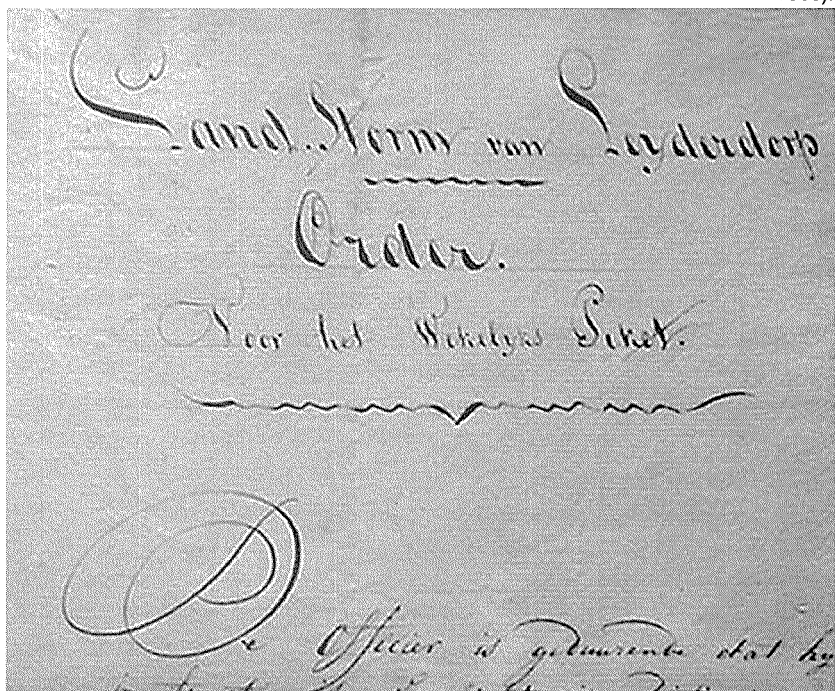
In december 1813 verzocht de regering de stad Leiden zo spoedig mogelijk op te geven hoeveel personen er in het district waren tussen 17 en 45 jaar die moesten loten voor de Landmilitie.²³ Nederland was in kantons opgedeeld en voor het kanton Leiden was een contingent vastgesteld van 585 man, waarvan Leiderdorp er zestien moest leveren.²⁴ In januari 1814 liet de burgemeester van Leiderdorp weten dat er zestien goedgekeurde Landmilitieleden waren, waarvan er acht een goedgekeurde plaatsvervanger hadden gevonden.²⁵ De districtscommissaris schreef in februari 1814 dat de bataljons Landmilitie binnen een week compleet moesten zijn en moesten opkomen in de burcht van Leiden 'onder behoorlijk geleide uit uwer gemeente'.²⁶ Degenen die zich lieten vervangen moesten met hun plaatsvervangers en de nodige bewijzen hiervan tegenwoordig zijn om door de commissaris te worden goedgekeurd. Hij voegde er aan toe dat niet verschijnen 'onaangename gevolgen' voor deze personen zou hebben. Kort daarop moest er worden begonnen met de 'exercitien' op een daartoe geschikte plaats. Als er personen ontbraken moest dat bij de commissaris gemeld worden.

Het inschrijvingsregister van 1815 geeft een overzicht van de 25 opgeroepen miliciens van dat jaar.²⁷ Op deze lijst staan nu ook de geboorteplaatsen vermeld. Wat opvalt is dat slechts zeven van de 25 opgeroepen miliciens (het jaar daarvoor waren het er nog maar zestien) in Leiderdorp waren geboren. Het merendeel was afkomstig uit de omliggende dorpen en enkelen van verder weg. Dit betekent dat jonge mannen uit de regio naar Leiderdorp trokken op zoek naar werk en dus in Leiderdorp werden opgeroepen voor de militie.

Plaatsvervangings

Napoleon creëerde de mogelijkheid van plaatsvervangings als tegemoetkoming aan de burgerij om de gehate dienstplicht te verzachten. Gedurende de negentiende eeuw handhaafde men in Europa de mogelijkheid voor een dienstplichtige om een plaatsvervanger te zoeken.²⁸ Plaatsvervangings hield in dat de dienstplichtige iemand zocht die tegen betaling bereid was zijn plaats in te nemen. De dienstplicht voor de militie was weinig populair en wie het zich kon veroorloven kocht zijn plicht af. Het waren vooral de gegoede klassen die zich deze mogelijkheid konden veroorloven.

Order voor het wekelijks piket van de
Landstorm (RAL, achiefnr. 800, inv.nr.
1365).

Wat komen we te weten over Leiderdorpers die een plaatsvervanger zochten?

Voor de periode 1813-1815 zijn alleen contracten van plaatsvervangingsaangetroffen van lotelingen voor de militie en niet voor de schutterij. De 'schutterlijke' plicht was in deze jaren een geringe belasting omdat schutters alleen in hun eigen dorp dienst deden. Een gevolg van het systeem van plaatsvervangings was dat de militie voor een groot deel uit laag- tot ongeschoolden bestond.²⁹ De meer welgestelden ontlieden hun dienstplicht door het aantrekken van een plaatsvervanger. Op de militaire arbeidsmarkt had dit een zeer nadelig effect. De burger die als vrijwillig soldaat dienst nam in het leger verdiende daarmee een mager inkomen. Hij moest voor zes jaar tekenen en kreeg bij indiensttreding een handgeld van f 10. Dezelfde burger verdiende aanmerkelijk meer als hij zich als plaatsvervanger aanbood, want dat kon hem f 300 tot f 600 opleveren. In veel gevallen na aftrek van de kosten van een

bemiddelaar. Een bedrag van *f* 300 stond nagenoeg gelijk aan een jaarloon van een geschoolde arbeider. Geen slechte vergoeding voor plaatsvervangers die veelal behoorden tot een sociale laag beneden die van geschoolde arbeider. Ter vergelijking, de jaarwedde van de veldwachter in 1814 was slechts *f* 200.³⁰ Het uiteindelijke effect was dat het beroepsleger voortdurend soldaten ontslag zag nemen om vervolgens als plaatsvervanger dienst te nemen bij de Nationale Militie. Pas in 1922 werd de mogelijkheid van plaatsvervanging afgeschaft bij de invoering van de algemene dienstplicht.

Er zijn veel notarieel vastgelegde contracten van plaatsvervanging bewaard gebleven. Al is dit er maar één voor Leiderdorp, in Leiden zijn het er vele. Uit het contract van plaatsvervanging van de Leiderdorpse miliciens Teunis Kerkhoven weten we hoe de regeling officieel werd vastgelegd.³¹ Teunis had zijn broer Theodorus bereid gevonden zijn plaats in de Landmilitie over te nemen voor *f* 300. Theo zou direct na het passeren van de akte *f* 100 contant krijgen en de resterende *f* 200 zou in wekelijkse termijnen van *f* 2 worden uitgekeerd aan zijn vrouw Engeltje de Bruin. Verder zouden Theo en Engeltje na twee jaar *f* 25 ontvangen als Theo zou kunnen bewijzen nog voor Teunis in dienst van het vaderland te zijn. Engeltje moest uitdrukkelijk akkoord gaan met de overeenkomst in januari 1814. Dat was niet voor niets. In de napoleontische tijd was al gebleken dat contracten vaak niet werden nagekomen omdat de partner zich er niet in kon vinden.

De rol van de burgemeester

Voor het staatsapparaat in opbouw, naar Frans model, waren burgemeesters van onschatbaar belang.³² Aan hen was onder andere een sleutelrol toegekend bij het opstellen van betrouwbare lijsten van schutters en miliciens en het organiseren van de lotingen. Willem I volgde hierin de ervaringen van Napoleon met zijn dienstplichtwetgeving. Willem I zorgde ervoor dat hij door middel van door hem benoemde provinciale gouverneurs (de voormalige prefect en later de 'Commissaris des Konings') en districtscommissarissen de burgemeesters een stroom aan instructies kon geven en hen kon controleren. In de paragraaf over deserteurs wordt duidelijk hoe strak de instructies en de controle waren. De burgemeester was de spin in het web waar alle informatie samenkwam.

Wie was de burgemeester van Leiderdorp in deze jaren en wat weten we over hem en zijn functioneren in relatie tot schutters en miliciens? In juli 1813, nog in de Franse tijd, werd Van Goor den Oosterlingh officieel tot burgemeester en secretaris van het plaatselijk bestuur van Leiderdorp benoemd.³³ Deze functies vielen dus samen. Van Goor den Oosterlingh was toen 38 jaar oud en bleef tot zijn overlijden in 1829 in functie. Blijkbaar had hij zich niet zodanig met het Franse bewind gecompromitteerd dat hij na de omwenteling niet langer te handhaven was. Hij was getrouwd met Jeanette Theodore Paris en een notariële akte onthult ons dat het echtpaar woonde op de buitenplaats Voordorp in Leiderdorp.³⁴

Achterblijvers, deserteurs en de rol van de burgemeester

Willem I wist hoeveel weerstand de dienstplicht had gegeven onder de Franse en Nederlandse bevolking in de Franse tijd. Alom was bekend hoeveel Nederlandse mannen er waren meegegaan met de veldtocht naar Rusland en hoe fataal deze was afgelopen. Van de 15.000 mannen was slechts een klein aantal levend teruggekomen. Hoeveel Leiderdorpers daaronder waren is niet bekend.

Wat onthullen de Leiderdorpse bronnen over de onwilligen? De oproeping voor de Landstorm lijkt in Leiderdorp zonder problemen te zijn verlopen. Er zijn in ieder geval geen aanwijzingen dat mannen zich er aan probeerden te onttrekken. Uit de correspondentie van de burgemeester blijkt dat hij per maand moest opgeven of er deserteurs waren aangetroffen.³⁵ De burgemeester meldde iedere keer dat er 'ondanks recherche de afgelopen maand geen deserteurs op Leiderdorpse bodem zijn gearresteerd'. Hij liet wel merken dat hij de nodige inspanningen had verricht, want hij had 'recherche' gedaan. Het laat zien hoe kritisch de lokale bestuurders werden gevolgd. Waren er geen deserteurs uit Leiderdorp? Bij het natrekken van duizenden namen van deserteurs in de jaren 1813-1815 in het Nationaal Archief werd alleen de Leiderdorpse milicien Gerard Kerpestein aangetroffen.³⁶ Hij deserteerde in februari 1815. In het brievenboek van de burgemeester is een briefwisseling te vinden met een militair commandant in Alkmaar over 'korporaal Buijtenweg, welke zich onlangs geruime tijd bij zijn vader heeft opgehouden, dezen avond met een vrouwspersoon is gedeserteerd'.³⁷ Van beide gedeserteerde miliciens vernemen we verder niets meer.

Het dorp begin negentiende eeuw

We hebben nu uitgebreid stilgestaan bij de organisatorische aspecten van schutterij en militie en de centrale rol van de burgemeester hierin. Tegen welke lokale achtergrond vonden deze gebeurtenissen plaats? We onderzoeken de omstandigheden in het dorp aan de hand van gegevens uit 1815. Men moet zich wel realiseren dat gedurende de door ons onderzochte periode de gemeente Leiderdorp qua grondgebied aanmerkelijk groter was dan heden ten dage. De grens van Leiderdorp liep nog tot aan de huidige Zijlsingel, Herensingel en Maresingel. In de door ons onderzochte jaren was Leiderdorp een dunbevolkte gemeente met ruim duizend inwoners. In juli 1815 stuurde het Departement van Oorlog aan alle gemeentebesturen van Nederland een vragenlijst.³⁸ Het betrof vragen 'omtrent het inzamelen van berigten omtrent onderscheidene objecten iedere gemeente betreffende, welke, zoo ik vertrouw, het naauwkeurigst en met de meeste promptitude geleverd kunnen worden door de respectieve plaatselijke regeringen zelve'. De burgemeesters werd gevraagd een gedetailleerde opgave te doen van wat er in elke gemeente aanwezig was om te kunnen gebruiken of vorderen in oorlogsomstandigheden.

Door de vragenlijst weten we dat de bevolking bestond uit 1.002 'zielen'. In het dorp waren 180 huizen, 25 grote boerenwoningen en 47 kleine boeren/daggelders- of arbeiderswoningen geteld. Op de vraag hoeveel manschappen ingekwartierd konden worden, 'gerekend dat de meestvermogenden met zes en de minvermogenden met één man bezwaard worden', gaf men 300 manschappen op. Een pak- en trekschuit voer wekelijks op Amsterdam en kon 30 personen vervoeren.

Vorderingen en opgelegde bijdragen

In deze jaren van internationale oorlogvoering moest iedere gemeente zijn bijdrage leveren aan de strijd tegen Frankrijk. Niet alleen door dienst te doen bij Landstorm en Landmilitie, maar ook door het tijdelijk afstaan van transport- en voedingsmiddelen ten behoeve van het leger. Wat moest Leiderdorp hieraan bijdragen en hoe belastend was dit voor de Leiderdorpers?

Tussen november 1813 en mei 1814 trokken Franse legereenheden zich

terug uit Nederland. Zij werden vanaf november 1813 achtervolgd en soms in de rug aangevallen door geallieerde verkenningseenheden van Kozakken (Russische troepen) en Pruisen.³⁹ In een instructie aan de burgemeesters werd duidelijk gesteld dat aan de geallieerde troepen de nodige goederen geleverd moesten worden tegen de prijzen die op de dichtstbijgelegen markt golden op de dag van levering.⁴⁰ De commissaris noemde dit een wijze voorzorg van de regering om de ingezetenen niet bloot te stellen aan plundering ('militaire executie'). De districtscommissaris gaf de burgemeester ook opdracht wat hij aan haver, hooi en rundvee moest leveren. In december 1813 werden er in het dorp gedurende tien dagen 37 wagens en 74 paarden gevorderd voor de Russische en Pruisische troepen.⁴¹ De in het dorp aanwezige 14 wagens en 28 paarden werden dus in een periode van tien dagen meerdere keren gevorderd. De burgemeester stuurde een declaratie van f 211 naar de districtscommissaris. In 1814 waren dat voor een korte periode van twee tot tien dagen 82 wagens en 164 paarden, in totaal voor een bedrag van f 801.⁴² Niet ieder paard overleefde de vorderingen. In 1814 declareerde de burgemeester bij de districtscommissaris f 325 voor drie gestorven paarden. Vergeleken met de andere dorpen in de regio kwam Leiderdorp er nog goed vanaf. Elders werden veel vaker voedsel en transportmiddelen gevorderd. Er zijn in Zuid-Holland per dorp lange lijsten opgemaakt waardoor we dit kunnen vergelijken.⁴³ In januari 1814 stuurde de burgemeester een opgave van wat er in het dorp aanwezig was aan 'fourage'.⁴⁴ Dat was 'eene partij slagtee van 60 tot 70 stuks, maar bestaat grotendeels uit zware vette ossen en dito vette koeijen, welke tegenwoordig met spoeling op de stallen worden gemest'. Verder was er 150.000 pond hooi in voorraad. We weten dat er Pruisische cavalerie en artillerie in het dorp is geweest, want in april 1814 werd opgave gedaan van aan hen geleverd vlees, brandewijn, brood, hooi en haver.⁴⁵

Dat gevorderde wagens en paarden niet altijd even bereidwillig werden afgestaan blijkt uit de correspondentie van de burgemeester over de ervaringen met enkele Leiderdorpers. Zo had Jan Langeraar zijn 'vrachtwagen' naar Leiden overgebracht en Leendert Tas had geen gehoor gegeven aan het bevel van de burgemeester om een wagen, bespannen met twee paarden, te leveren om goederen van het leger naar Utrecht te vervoeren.⁴⁶ Beide boeren werden door de burgemeester aangesproken op hun gedrag. Vervolgens kozen ze eieren voor hun geld en volgden ze het bevel alsnog op.

In de eerste maanden van 1814 werden voor het in korte tijd opgerichte beroepsleger en Landmilitie financiële bijdragen opgelegd. Ieder district moest een aandeel betalen in de aanschaf van paarden voor de artillerie en de colonne van transportwagens (de trein). Met deze financiële bijdragen werden paarden en wagens gekocht. Op de gemeenterekening van 1814 zijn buitengewone uitgaven terug te vinden voor door het dorp geleverde bijdragen voor paarden, kleding voor de Landmilitie, extra gemaakte politiekosten en kosten voor het drijven van koeien ten behoeve van de geallieerde legers naar Breda.⁴⁷

Over kisten en giften

In Leiderdorp werden naast het heffen van belasting ook inzamelingen gehouden. In december 1813 werden de dorpelingen opgeroepen voor een gift in de offerkist ('de kist') 'tot voorziening in de behoeften voor de algemene Wapening en Verdediging van het Vaderland'.⁴⁸ Bij het verzoek om een gift denken we aan vrijwilligheid, maar deze gift was niet vrijblijvend. De kist werd geplaatst in het Regthuis dat een week lang dagelijks van 10 tot 12 uur open was en er waren bestuursleden bij toerbeurt aanwezig die noteerden hoeveel iedereen 'offerde'. Burgers die niet verschenen werden alsnog opgeroepen. Bij het Regthuis moeten we ons geen statige residentie voorstellen waar de lokale magistraat zetelde. Het Regthuis bestond uit niet meer dan enkele kamers in een herberg bij de Doesbrug waar in vroeger tijden schout en schepenen samenkwamen en in onze tijd het plaatselijk bestuur.⁴⁹ Alleen de burgemeester was gerechtigd de kist te openen. Van de telling van de inhoud werd een proces-verbaal opgemaakt.⁵⁰ De eerste inzameling leverde f 383 op. Direct daarna werd een tweede oproep gedaan. Deze inzameling leverde nog maar zes gulden, twee stuivers en acht penningen op. De districtscommissaris wilde precies weten hoeveel er in de kist was gestort en droeg de burgemeester op hem een wekelijks rapport te sturen over hoeveel penningen er in de kist waren geteld. Tevens wilde hij elke zaterdag, 'zonder verzuim', een rapport over welke bijdragen er iedere week in de kist waren gevonden en hem ook te berichten als er niets was ingebracht. De financiële nood in het land was duidelijk groot. Het laat ook zien hoe gedetailleerd de instructies aan de burgemeester waren en hoe hij zich voortdurend moest verantwoorden.

Naast de kist voor 'stijging van de oorlogskas' stond nog een kist, bestemd voor hulp aan 'Woerdens ongelukkigen', de slachtoffers van de al eerder genoemde Franse overval op Woerden.⁵¹ Hiervoor werd f 128 ingezameld. In 1815 werd er in opdracht van de gouverneur weer een inzameling gehouden, maar deze keer vroeg men om giften voor het fonds van verminkte krijgslieden en weduwen en wezen van gesneuvelden in de afgelopen oorlog.⁵² De Leiderdorpers werden achteraf uitgebreid bedankt:

Het kan de ingezetenen van Leijderdorp niet dan de streeleendste herinnering verschaffen wanneer zij nadenken dat zij ook het hunne bijgebragt hebben tot ondersteuning van de verminkte verdedegders des vaderlands en der nagelaten weduwen en wezen van de gesneuvelden en het is voor mij een aangename plicht hun daarvoor mijn hartelijk genoegen te betuigen

Dit bedankje wekt de indruk dat de Leiderdorpers diep in de buidel hebben getast.

Leiderdorp tijdens de Belgische Opstand 1830-1839

De jaren tussen 1815 en 1830 waren voor Nederland, dat in die periode het Verenigd Koninkrijk zou gaan heten, jaren van vrede. De Noordelijke Nederlanden waren in 1815 samengegaan met de Zuidelijke Nederlanden om een sterke buffer te vormen tegen eventuele hernieuwde expansiedrang van Frankrijk. Het samengaan gaf in de Zuidelijke Nederlanden grote spanningen door de eigenzinnige maatregelen die Willem I buiten het parlement om nam over onder andere economische, fiscale en religieuze zaken. De Julirevolutie in Parijs in 1830 leidde opnieuw tot revolutionaire woelingen in heel Europa en inspireerde ontevreden groeperingen in de Zuidelijke Nederlanden tot verzet.

De afscheiding van België

Op 25 augustus 1830 braken in Brussel rellen en plunderingen uit. Willem I probeerde met het leger orde op zaken te stellen, maar dit leidde tot vele doden en gewonden. Hierop volgde de Belgische eis om afscheiding. Op 5 oktober 1830 riep Willem I de bevolking van de Noordelijke Nederlanden te wapen 'tot behoud van al wat U dierbaar en heilig is' en een week later

werden de dienstdoende en rustende schutterijen gemobiliseerd.⁵³ Het volgende jaar, op 2 augustus 1831, begon hij de Tiendaagse Veldtocht na een voorbereidingstijd van tien maanden.⁵⁴ Deze campagne was succesvol, maar een snel opmarcherend Frans leger dwong het Nederlandse leger zijn opmars te staken. Vervolgens duurde het tot 1839 voordat Willem I akkoord ging met een definitieve vredesregeling, ook wel zijn 'volhardingspolitiek' genoemd. Deze negen jaar durende en kostbare mobilisatie, waarin na augustus 1831 niet meer werd gevochten, behalve in Antwerpen waar op 23 december 1832 generaal Chassé na een verwoestend bombardement van de citadel moest capituleren, drukte zwaar op de economie van Nederland. Tegelijk was er de angst dat België Nederland zou binnenvallen, omdat het vaststellen van nieuwe grenzen voortdurend onenigheid opleverde. Wat de losmaking van België voor Leiderdorp betekende wordt in de volgende paragrafen behandeld.

De volkswapening

Door de Belgische Opstand was veel militair materieel verloren gegaan dat in het zuiden lag opgeslagen.⁵⁵ Door desertie van Zuid-Nederlandse militairen, die de kant van de nieuwe Belgische staat kozen, was het leger van Willem I gekrompen tot een derde van zijn oorspronkelijke sterkte. Om de tekorten snel aan te vullen had de Koning de dienstdoende schutterijen uit de grotere Nederlandse steden en de rustende schutterijen op het platteland 'mobiel' verklaard. Dat betekende dat de lokale schutterijen, in tegenstelling tot de jaren 1813-1815, nu onderdeel van het leger werden gemaakt en dus overal inzetbaar waren. Dit uitgebreide leger werd ingezet om te voorkomen dat Belgische troepen de betwiste grens met Nederland zouden overschrijden. Ongeveer de helft van de infanterie van het veldleger bestond uit schutterij, evenals de bezetting van de grensvestingen. Behalve de schutterij lichtte ook de Nationale Militie ieder jaar een aantal mannen per gemeente.

Het leven van de Leiderdorpse mannen en hun gezinnen werd beïnvloed door de jarenlange mobilisatie en dreiging van mogelijke oorlogvoering. Hoe werden schutterij en militie ingezet voor deze taken? Wat waren de gevolgen voor de Leiderdorpse dienstplichtige mannen en hun gezinnen, wat weten we over hun motivatie en waar waren ze al die jaren gelegerd?

Schutterij

Tot 1830 hadden de Leiderdorpse schutters weinig gemerkt van hun 'schutterlijke plicht'. Deze plicht bestond immers alleen op papier. Door veranderinge wetgeving waren er gedetailleerde regels gekomen voor de oprichting van schutterijen in het gehele land. Alle mannelijke ingezetenen die op 1 januari 25 jaar oud waren moesten zich in hun gemeente inschrijven voor de schutterlijke dienst, waarna de loting plaatsvond. Vervolgens werd de schutterij opgenomen als onderdeel van het leger.

Wat betekende dit voor de Leiderdorpse mannen? Gedurende de negen mobilisatiejaren dienden er zo'n zestig Leiderdorpse schutters bij de mobiel gemaakte rustende schutterij.⁵⁶ Schutters die dus vele jaren niet hun beroep in het dorp konden uitoefenen en hun gezin of familie niet voldoende konden ondersteunen.

Door nieuwe wetgeving kwamen er nu ook voorschriften voor de uniformering van de schutterij.⁵⁷ Op papier was de uniformering nu wel geregeld, maar de praktijk liep daarbij achter. Door het verlies van de voorraadmagazijnen in de zuidelijke provincies in 1830 waren grote hoeveelheden kleding- en uitrustingsstukken verloren gegaan. Dit noodzaakte tot improvisatie op grote schaal. Het uniform moest bestaan uit een donkerblauwe rok en broek, maar door de tekorten werd het een bont allegaartje. Er was een onvoldoende aantal sjako's (hoofddeksels) van het voorgeschreven model beschikbaar. De hoedenfabrikant 'des Konings' kreeg dan ook opdracht 'onverwijld' een sjako te ontwerpen die tegen sabelhouwen en regen bestand was en in korte tijd in grote aantallen geleverd kon worden. Het werd een sjako vervaardigd van zwaar karton met een overtrek van linnen en van binnen voorzien van een ring en kruis van zwaar ijzerdraad. De sjako kreeg al snel de bijnaam 'hoedje van papier' en het bekende kinderliedje is hierop gebaseerd.

Het inzetbaar maken van de schutterijen vergde veel tijd en inspanning en was niet overal even vlot verlopen. Gouda was de verzamelplaats van de plattelandsschutterij van Zuid-Holland. Op deze verzamelplaats, waar dus ook de Leiderdorpse schutters werden 'verzameld', was het een chaotische toestand geweest.

Het wel en wee van de Leiderdorpse schutters zal in de volgende paragrafen worden behandeld. Het zijn weer de brievenboeken van de burgemeester

Instructies in het reglement van de Landstorm over het uniform en de exercities (RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 1367).

N°. 46. **DE COMMISSARIS-GENERAAL** voor het DEPARTEMENT VAN OORLOG in aanneming nemende, dat als nog, ter regeling der exercitie van het Reglement van Algemeene Volks-wapening, vervat in de Publicatie van Zijne Koninklijke Hoogheid van den 20 December 1813, eenige bepalingen zullen dienen te worden gemaakt, zoo omtrent de distinctieve teekenen als de exercitiën van den Landstorm.

Heeft goedgevonden mits deze vast te stellen en te bepalen:

Artikel. 1.

Bij den Landstorm zullen groene uniformen gedragen worden. Een groene tik op den heud zal het teken van den dienst wezen. Echter zal het dragen van Montering, als eene belooning kunnen worden toegestaan aan dienliken die zich in de exercitiën bekwaam gemaakt hebben.

Art. 2.

De Officieren bij den Landstorm zullen door een band (die boven den linker elleboog wordt vastgemaakt) worden onderscheiden, de kleur van dezen band, zal Oranje zijn, en drie duimen breedte hebben, op de volgende manier met goud galen ter breedte van een halven duim omzet.

„Voor een Kapitein met *drie* streepen.”

Een boven om
Een midden om
en Een onder om.

„Voor een 1ste Luitenant met *twee* streepen.”

Een boven om
Een onder om

„Voor een 2de Luitenant met *éene* streep.”

Een om den arm.

De Adjudanten en Kwartiermeesters, zullen zich ingevolge van hunne rangen, hieraan insgelijks conformeren: ten ware dat zij tot de staande Armee behooren.

De Onder-Officieren en Corporaals zullen door Oranje streepen van kemelsbaar van onderhalve duim breedte worden onderscheiden.

Deze zullen op den rechter arm ter wijlde van een quart-duim boven elkander, tusschen den elleboog en den opslag der mouwe, schuin vast genaaid worden.

De Sergeanten zullen *drie*; en de Corporaals *twee*; van deze streepen hebben.

EXERCITIE VOOR DEN LANDSTORM.

Art. 3.

Het eerste dat aan de manschappen geleerd zal worden is:

„1. Het posuur, en staan in het gelid.

„2. Het rigou, regts, links, en op het centrum.

„3. De wentelingen op de plaats, en in den marsch: het regts en links om-keert maken.

„4. Het marcheeren uit de flanken, in de bataille- en flanken-marsch.

„5. Het marcheeren in front.

„6. Alle zwenkingen.

Art. 4.

Wanneer de manschappen genoegzame vordering in deese bewegingen gemaakt hebben; zal hun de behandeling van het geweer onderwezen worden. Het Reglement voor de Exercitiën der staande Armée zal in deze sijpelijk worden achtervolgd.

die ons informeren over wat er zich afspeelde. Tussen de burgemeester en de commandanten van deze garnizoensplaatsen vond een druk postverkeer plaats over de vele bureaucratische procedures, zoals het afgeven van verlofpassen, toestemming voor huwelijken en het al of niet verschijnen op inspecties.

De Leiderdorpse schutters werden behalve in Gouda ook gelegerd in Gorinchem en Brielle. Op deze verzamelplaatsen werden de plattelandsschutters gekleed, bewapend en uitgerust. Vervolgens konden de oefeningen beginnen. Ondanks de grote startproblemen waren de plattelandsschutters bij het begin van de Tiendaagse Veldtocht op 2 augustus 1831 omgevormd tot bruikbare soldaten.⁵⁸ Bij de grote wapenschouwingen die aan de Tiendaagse Veldtocht (2 tot 12 augustus 1831) voorafgingen, maakten de schutterijbataljons een goede indruk. In tien maanden tijd was een redelijk bruikbaar nieuw leger gevormd.

Nationale Militie

Was de schutterij nog een recent toegevoegd deel aan het beroepsleger, de Nationale Militie was al in 1817 een vast onderdeel van het beroepsleger geworden. De wet van 1817 bepaalde hoeveel miliciens er per jaar moesten worden ingelijfd. Het aantal te leveren manschappen werd omgeslagen per provincie en uiteindelijk per gemeente. De gemeenten bepaalden door middel van loting welke mannelijke inwoners er dienst moesten doen. Leiderdorp moest van een totaal aantal van 1.133 miliciens in 1830 voor de provincie Zuid-Holland er per jaar vier leveren.⁵⁹ In 1836 bestond dit totaal uit 1.636 manschappen en moest Leiderdorp er vijf leveren.

Iedere mannelijke Nederlandse ingezetene tussen 19 en 40 jaar moest zich laten inschrijven. Door loting werd bepaald in welke volgorde men dan tot dienstneming verplicht kon worden. De loteling kon zich laten vervangen door een nummervervisselaar (een loteling met een 'kansloos' nummer) of door een plaatsvervanger. Na inlijving begon de eerste oefenperiode en de totale dienstperiode duurde vijf jaar. De Leiderdorpse miliciens werden ingekwartierd bij gezinnen in de legerplaatsen of ondergebracht in barakken. Tijdens de mobilisatieperiode werden circa vijftig dienstplichtige miliciens uit Leiderdorp opgenomen in het leger.⁶⁰

Van inkwartiering in het dorp van miliciens en soldaten uit langstrekkende legereenheden wordt met grote regelmaat melding gemaakt.⁶¹ Soms ging het om enkele manschappen, maar het konden er ook tachtig tot honderd zijn. Als het om bereden eenheden ging moest er eveneens voor grote aantallen paarden worden gezorgd. Overnachting werd altijd enkele dagen van te voren schriftelijk gemeld aan de burgemeester, waarbij iedere keer werd aangegeven hoeveel officieren er ter begeleiding meekwamen. Overnachten betekende inkwartiering bij burgers. Gezien de goed geregelde begeleiding lijkt er geen sprake te zijn geweest van wangedrag van overnachtende manschappen. Nergens komen we aan de weet hoe de Leiderdorpers dit ervoeren. Was het een welkome bron van inkomsten of betaalde het dorp een deel van de lasten? Uit de brievenboeken van de burgemeester is dit niet op te maken. Evenmin weten we hoe het dorp het probleem van de vele opengevallen arbeidsplaatsen oploste.

Leidsche Vrijwillige Jagers

Een andere vorm van volkswapening vormden de studentencorpsen. Het studentencorps, de Leidsche Vrijwillige Jagers van de Leidse universiteit, heeft deelgenomen aan de Tiendaagse Veldtocht. In dit corps diende de Leiderdorper Leendert van Rhijn. Leendert was een zoon van Arnoldus van Rhijn, de lokale vroed- en heelmeeester. Leendert en zijn broer Huijbert waren student in de theologie aan de universiteit van Leiden en lid van de Vrijwillige Jagers. Huijbert heeft niet deel genomen aan de Tiendaagse Veldtocht, aangezien alleen de naam van Leendert voorkomt op de lijst van 227 deelnemers.⁶² De Leidsche Vrijwillige Jagers hebben zich onderscheiden in gevechtshandelingen tijdens de veldtocht, waarbij twee jagers sneuvelden. Hun bijdrage aan de veldtocht is in Leiden lange tijd om de vijf jaar feestelijk herdacht.

Plaatsvervangende

De financieel meer draagkrachtige Leiderdorpers, die ingeloot waren om dienst te doen als schutter of milicien, konden hun plaats laten innemen door een plaatsvervanger. In tegenstelling tot de jaren 1813-1815 was het nu door

een wettelijke regeling niet meer nodig contracten van plaatsvervangings op te laten stellen door een notaris. Wel zijn er onderhandse overeenkomsten bekend. Dat betekende niet dat er geen problemen rond plaatsvervangings ontstonden. In de brievenboeken van de burgemeester komen we vele conflicten over dit onderwerp tegen.

Zo was Frans Ververs in 1833 in eerste instantie afgekeurd voor de Nationale Militie wegens 'zijn zwakke borst', maar weer herkeurd op verzoek van de loteling die de nu vrijgekomen plaats moest invullen.⁶³ Frans werd alsnog geschikt bevonden. Men had de nodige bewijzen dat hij in zijn werk bij een 'voornamen' broodbakkerij bepaald geen last had van een zwakke borst. Zo sjouwde hij daar zonder problemen met zware zakken meel. Men zag dan ook geen reden waarom hij geen dienst kon doen en hij moest zich alsnog melden in zijn legerplaats.

Steenbakker Jan Koning en arbeider Christoffel Spies, beiden wonende in Leiderdorp, sloten in 1834 een plaatsvervangingsovereenkomst per onderhandse akte.⁶⁴ Ze kwamen overeen dat Spies bij 'uittrekken' voor Koning naar de mobiele schutterij f 25 zou ontvangen. De vrouw van Spies, Pietertje Snel, zou wekelijks f 4 krijgen uitgekeerd door Koning en geen huishuur hoeven te betalen. De uitkering zou stoppen als Spies 'den dienst in de Gemeente moet waarnemen', maar 'de vreije huishuur' zou doorlopen. Bij ontslag uit dienst zou Spies nog f 50 ontvangen. Pietertje Snel ging uitdrukkelijk akkoord met de overeenkomst en ondertekende mee. Dit is de enige ons bekend zijnde onderhandse akte.

In 1837 deserteerde milicien Antonie Schippers, de plaatsvervanger van Pieter Snel.⁶⁵ Pieter moest binnen twee maanden voor een andere plaatsvervanger zorgen of anders zelf de dienst op zich nemen. Dat was Pieter kennelijk niet gelukt, want een maand later was hij al gekeurd voor de Nationale Militie. Pieter verzocht de gouverneur van Zuid-Holland vervolgens om een herkeuring vanwege zijn slechte ogen.⁶⁶ De herkeuring werd afgewezen, maar Pieter zag nog een andere mogelijkheid. Nu verzocht hij om vrijstelling wegens kostwinnerschap.⁶⁷ De gouverneur wees ook dit verzoek af, omdat zijn moeder 'slechts' 51 jaar oud was en nog zelf haar brood verdiende. Moeder had behalve twee zoons ook nog vier dochters, die gezamenlijk het huishouden in stand hielden. Pieter moest dan ook gewoon dienst doen. We weten niet hoeveel hij al had uitbetaald aan zijn plaatsvervanger, maar

het was ongetwijfeld een hard gelag om alsnog dienst te moeten doen.

Er waren nog meer problemen met plaatsvervangers. In 1839 bood Nicolaas Giljaar, sjouwer uit Leiden, zich aan Willem Snel aan als plaatsvervanger voor de Nationale Militie.⁶⁸ Snel onderhandelde met Giljaar over de voorwaarden en de prijs van plaatsvervanging. De papieren van Giljaar bleken in orde en ze kwamen overeen dat Snel *f* 2 per week zou uitbetalen aan de vrouw van Giljaar. Omdat Giljaar volgens eigen zeggen vrij was van lichamelijke gebreken, waarvan hij nog een juiste opgave zou doen, kreeg hij alvast *f* 22 uitbetaald. Al spoedig bleek dat Giljaar in Harderwijk had gediend en daar eervol was ontslagen, maar ongeschikt was verklaard voor verdere militaire dienst. Nog grotere verbazing wekte het bericht dat hij ondanks zijn ongeschiktheid ook nog als plaatsvervanger had gediend voor een inwoner van Hoorn. Willem Snel voelde zich 'op schandelijke wijze' door Giljaar misleid.

De zaak Giljaar kreeg nog een vervolg. Giljaar had ook nog een voorlopig contract gesloten met Jan Wassenaar, bouwman (boer) in Leiderdorp, om plaatsvervanger te zijn voor zijn zoon.⁶⁹ Giljaar wilde opeens van dit contract af en beloofde de reeds ontvangen *f* 9 plus *f* 7 kostgeld terug te betalen. Wassenaar heeft het geld nooit teruggezien. Hier bleef het niet bij, want de frustratie zou voor Wassenaar nog verder oplopen. Bij hem meldde zich vervolgens Willem Snijders uit Leiden om als plaatsvervanger dienst te doen.⁷⁰ Ze werden het vlot eens over de prijs en de manier van betaling. Snijders werd door dokter J.P. San geschikt bevonden voor dienst. Snijders en Wassenaar tekenden het contract en Snijders kreeg direct *f* 25 en zou wekelijks *f* 5 krijgen uitbetaald. Al een week later hoorde Wassenaar dat ook Snijders was ontslagen uit militaire dienst wegens ongeschiktheid. Wassenaar was opnieuw opgelicht.

Uit de voorgaande voorbeelden blijkt dat het aantrekken van een plaatsvervanger grote problemen kon opleveren. De fikse bedragen die ermee gemoeid waren werkten frauduleuze praktijken kennelijk in de hand.

De rol van de burgemeester

In 1829 werd Pieter Glaudius Hubrecht (1805-1874) uit Leiden tot burgemeester en secretaris van Leiderdorp benoemd.⁷¹ Hij vervulde deze functies

tot 1867. In de periode voor hij het burgemeestersambt aanvaardde, werkte hij als advocaat in Leiden. Hubrecht vervulde een veelheid aan bestuursfuncties en was onder andere eigenaar van een kalkbranderij in het dorp. Net als Van Goor den Oosterlingh lijkt Hubrecht zijn taken nauwgezet te hebben uitgevoerd en ook hij was de spin in het web waar alle informatie samenkwam. Het takenpakket van burgemeesters was divers. Zo deden burgemeesters zelf onderzoek naar deserteurs, evenals de ondervraging na arrestatie. Hij was ook de verantwoordelijke ambtenaar voor het oproepen van de dienstplichtige schutters en miliciens. Dat de overheid de burgemeester niet altijd vertrouwde, blijkt uit de dringende verzoeken of liever gezegd eisen om opgave van redenen bij ziekte en afwezigheid bij de periodieke inspectie.⁷²

Deserteurs

Er waren ook Leiderdorpers die niets voelden voor de gewapende strijd tegen de Belgen en de jarenlange mobilisatie die hiermee gepaard ging. In februari 1831 was schutter Bertus Bouwmeester niet teruggekeerd van zijn verlof naar zijn eenheid in Gorinchem.⁷³ Bouwmeester was in 1799 geboren, ongehuwd en had een lengte van 1.58 m. Het was de taak van de burgemeester nasporingen te doen naar zijn verblijfplaats. Volgens ingewonnen informatie bevond hij zich op de grens van Rijsaterwoude en Oude Wetering, maar er waren ook berichten dat hij in Hazerswoude was gesignaleerd bij een boer waar hij eerder had gewerkt. Deze boer werd 'een en andermaal zeer ernstig onderhouden'. De burgemeester liet per brief aan de Rustende Schutterij in Gorinchem weten dat het verrichte onderzoek niet tot zijn arrestatie had geleid.

Er was echter een schutter Homan, die tijdens zijn verlof had rondverteld dat hij wist waar Bouwmeester zich bevond.⁷⁴ Bij zijn ondervraging vertelde Homan dat hij Bouwmeester had gezien bij kastelein Van Rooijen aan het Leiderdorpse tolhek, maar dat hij snel was verdwenen toen hij hem aansprak. Ondanks deze aanwijzingen bleef Bouwmeester voortvluchtig. Drieënehalf jaar later, in oktober 1834, werd Bouwmeester gearresteerd toen hij wilde trouwen en ontdekte dat dit door zijn desertie niet mogelijk was.⁷⁵ Hij diende een verzoekschrift in bij de gouverneur van Zuid-Holland en gaf een verklaring waarom en hoe hij uit zijn legerplaats was vertrokken. 'Ik ben

Achthovense molen.

vrolijk vertrokken en aan mijn boerenarbeid gegaan, doch heden mij in den huwelijken staat willende begeven, wordt mij voorgelegd dat ik ben wegge-
lopen en niet te mogen trouwen wanneer zulks door mij was gepleegd.’ Hij verzocht om hem niet de misdaad van weglopen ten laste te leggen. De gouverneur was niet gevoelig voor zijn argumenten, want hij gelastte Bouwmeester naar zijn korps in Gorinchem over te plaatsen om daar te worden gestraft. Zijn straf lijkt van korte duur te zijn geweest, want in maart 1835 was hij ‘weder in de sterkte opgenomen’.⁷⁶ In april bereikte Bouwmeester de leeftijd van 35 jaar, kreeg daarmee ‘finale vrijstelling’ en kon naar huis.⁷⁷

Er bleken zich ook deserteurs uit andere gemeenten in Leiderdorp te bevinden. In januari 1831 was veldwachter Klaas Maagdeleijn geïnformeerd over een onbekende persoon, die gezien was in de Achthovense molen (in de Achthovensepolder).⁷⁸ De veldwachter ging op onderzoek uit en vroeg de molenaar of hij 'iemand in de molen had'. De molenaar ontkende dit. De veldwachter doorzocht vervolgens de molen en trof daar de schutter Gerrit van Rijswijk uit Woubrugge aan, die zich daar sinds een week verborgen hield. 'Ten secretarie' werd proces-verbaal opgemaakt. Veldwachter Maagdeleijn was kort daarvoor de vorige veldwachter, Paulus Marbus, opgevolgd, die was ontslagen wegens 'verregaande brutaliteit en zijn voorkeur voor sterke drank'.⁷⁹ Elf dagen later werd een tweede gedeserteerde schutter uit Woubrugge door de veldwachter opgepakt.⁸⁰ Schutter Cornelis Baks werd overgedragen aan de commandant van het garnizoen in Leiden. Verdere bijzonderheden werden niet vermeld.

In de briefwisseling van de burgemeester met de gouverneur en de districtscommissaris zijn tal van brieven te vinden over schutters en miliciens die niet op tijd terugkwamen van verlof of zich niet hadden gemeld na de oproep voor inschrijving. Zo had de in 1831 in Gouda gelegeerde schutter Joannes van de Kraan niet gereageerd op de oproeping tot periodieke inspectie van 'kleding en wapening'.⁸¹ Men had aanwijzingen dat hij zich bij Pieter van Hugten, 'klederbleker' in Leiderdorp, zou bevinden. De burgemeester werd verzocht hem op te sporen en onder behoorlijk geleide naar Gouda te sturen. Dit had hij kennelijk gedaan, want hij antwoordde dat Van de Kraan 'bereid is alles te vervullen wat van hem geëischt wordt en dus in geen deele onwillig is om aan zijn verplichtingen te voldoen'.

Maarten Leliestijn had zijn zoon Maarten in 1836 niet gemeld voor het lotingsregister van de Nationale Militie.⁸² Er werd een proces-verbaal opgemaakt dat 'ten spoedigsten zal worden gezonden naar de heer officier van de Regtbank van Eersten Aanleg in Leijden'. Maarten meldde zich alsnog en kwam eraf met een boete.

Het aantal echte deserteurs onder schutters en miliciens in Leiderdorp lijkt klein te zijn geweest. Veel vaker moesten onwilligen worden aangespoord hun verplichtingen na te komen. De burgemeester zelf werd weer door zijn superieuren gecontroleerd en aangespoord zich aan de uitgevaardigde regels te houden.

Verzoeken om bemiddeling

Leiderdorpse schutters en miliciens kwamen ook bij burgemeester Hubrecht met het verzoek om hulp bij het verkrijgen van uitstel voor het verschijnen op de periodieke inspectie, voor verlof om naar huis te mogen terugkeren als een van de ouders ernstig ziek was, voor verlof voor een huwelijk of voor het schrijven van een verzoekschrift. Hiervan zijn voorbeelden te over.

Begin december 1830 schreef de burgermeester een brief over schutter Willem de Jong aan de militair commandant van de schutterij in Gouda.⁸³ Willem had bij zijn inschrijving voor de schutterij als geboortjaar 1804 opgegeven en was vervolgens 'opgemarcheerd' naar Gouda. Nu toonde hij de burgemeester aan geboren te zijn in 1805 en uit die jaarklasse hoefde niemand ingelijfd te worden. Hij verzocht dan ook 'naar zijne haardstede' te mogen terugkeren. Willem kreeg vast geen vrijstelling, want in 1834 werd het 'metalen kruis, lint en certificaat' aan hem uitgereikt voor zijn deelname aan de Tiendaagse Veldtocht.⁸⁴ Hij kreeg hiervoor het speciaal ontworpen metalen kruis dat was gemaakt van het brons van omgesmolten Belgische kanonnen. Samen met Willem de Jong (inmiddels bevorderd tot korporaal) werd het metalen kruis ook uitgereikt aan J. Bekooij. Bij de uitreiking werd wel verzocht het metalen kruis na overlijden te retourneren.

Voor Johan Rietbergen, als fuselier gedetacheerd in Woerden, vroeg de burgemeester in 1838 herhaaldelijk aan zijn commandant 'prolongatie van verlof' voor zijn voorgenomen huwelijk.⁸⁵ De toestemming voor verlof bleef om onbekende redenen uit en Johan was genoodzaakt zijn huwelijk uit te stellen. Hier zien we de burgemeester optreden als belangenbehartiger.

Cornelis van der Vlist, dragonder, vroeg in 1839 de burgemeester om hulp om met verlof naar huis te kunnen gaan.⁸⁶ Zijn moeder bevond zich 'in een gevaarvolle toestand'. De burgemeester verzocht de commandant Cornelis naar huis te sturen en stuurde een doktersverklaring (attest) mee, omdat hij zwart op wit moest aantonen wat een arts had vastgesteld.

De al eerder genoemde schutter Christoffel Spies, plaatsvervanger van steenbakker Koning, kon in 1835 niet op de inspectie komen omdat hij, in dienst van zijn baas, met een vaartuig buiten de provincie was.⁸⁷ Door laag water was hij vast komen te zitten. Koning legde de burgemeester de redenen uit van het verzuim van zijn plaatsvervanger. De burgemeester schreef daar-

op een brief aan de officier die met de inspectie belast was. Hij verklaarde dat Spies geheel buiten zijn schuld niet op de inspectie was verschenen en verzocht hem van deze inspectie te ontslaan 'daar zijn kledingstukken in goede orde zijn'. Hier treedt de burgemeester ook nog op als waarnemend inspecteur.

Verder verstrekte de burgemeester verklaringen over huwelijken en verhuizingen, het voldaan hebben aan de schutterlijke verplichting en gaf hij verlofpassen uit. Een paar keer stelde hij voordrachten op voor officiersfuncties bij de schutterij, maar vaker liet hij weten dat er in Leiderdorp geen personen aanwezig waren met voldoende kwaliteiten. Als er sprake was van inkwartiering controleerde hij de betalingen nauwgezet. Schutters die met verlof gingen kregen reisgeld uitbetaald. Het is duidelijk dat de burgemeester de nodige moeite deed om op te komen voor de belangen van zijn burgers.

Achter de vodden zitten

Door ziekte niet terug kunnen komen van verlof en vervolgens een doktersverklaring opsturen bleek niet altijd voldoende. Schutter korporaal Bastiaan 't Hol stuurde een verklaring op van zijn geneesheer over zijn 'voortdurende ongesteldheid'.⁸⁸ De commandant van de eenheid ging hier niet mee akkoord. Iedereen die door ziekte verhinderd was om na afloop van verlof terug te gaan naar zijn korps, diende door het plaatselijk bestuur naar het dichtstbijgelegen hospitaal te worden 'gedirigeerd'. De burgemeester werd verzocht 'genoemden Bastiaan 't Hol dan ook onverwijld derwaarts te doen gaan'.

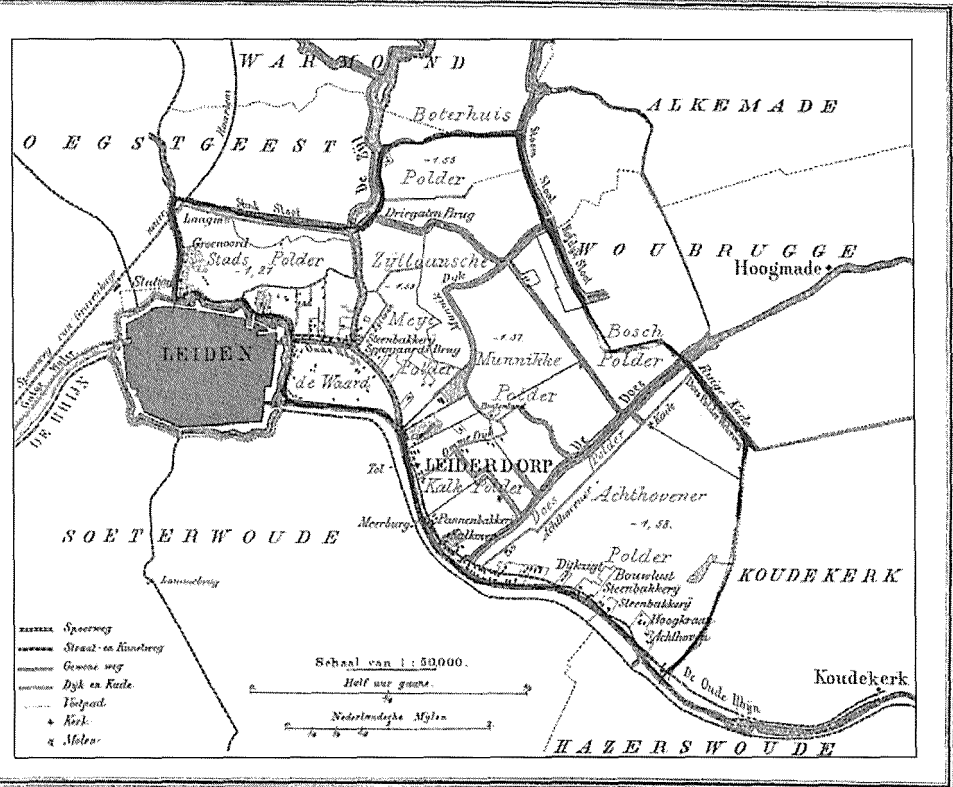
De burgemeester moest ook achter schutters en miliciens aan die verzuimden na ontslag hun geweer en bajonet in te leveren. Milicien Adrianus Taling moest zijn 'wapenen, ledergoed en kleding bij het depot in Alkmaar inleveren'.⁸⁹ In 1833 overleed de infanterist Johannes Liebrecht tijdens zijn verlof in Leiderdorp.⁹⁰ De commandant van zijn eenheid schreef de burgemeester om te onderzoeken of de militaire uitrusting van Johannes wel was teruggestuurd naar het depot in Haarlem. Er werd een precieze opgave gedaan van zijn uitrusting: een geweer met bajonet, patroontas met banjelier, bajonetkoppel met schede alsmede de geweerriem.

Het zal duidelijk zijn dat de burgemeester veel tijd kwijt was aan bemid-

Kaart van Leiderdorp.

PROVINCIE ZUID-HOLLAND.

GEMEENTE LEIDERDORP.

867.

1414-Buunders, 2100 Inwoners.

Uitgave van Hago Suringar te Leeuwarden.

deling en het achter de voden zitten van Leiderdorpers. De burgemeester was de cruciale schakel in de communicatie tussen dorpelingen en de hogere overheden. Hij zal de meeste Leiderdorpers persoonlijk hebben gekend en was zeker geen bestuurder op afstand.

Het dorp in de jaren dertig

Om ons een beeld te kunnen vormen van de omstandigheden waarin de in de vorige paragrafen beschreven verwickelingen plaatsvonden moeten we ons

verdiepen in de situatie van Leiderdorp in de jaren 1830-1839. Een precieze opgave van de situatie in het dorp in deze periode zoals in 1815 ontbreekt. Wel weten we uit het Aardrijkskundig Woordenboek van Van der Aa, uitgegeven in 1846, hoe de lokale situatie was in de voorafgaande jaren.⁹¹ In het dorp waren 330 huizen, die bewoond werden door 347 gezinnen. Er waren dus vanaf 1815 veel huizen bijgebouwd in het dorp. Van de 1.700 inwoners vond het grootste deel zijn bestaan in de melkerij en de kaasmakerij. Verder waren er als vanouds vele warmoeslanden (tuinbouw). Van der Aa noemt ook de lokale industrie, te weten drie steenbakkerijen, een pannembakkerij, een kalkoven, een bierbrouwerij, een lijmkokerij, een traankokerij en een houtzaag- en twee volmolens.

Volgens de 'Staat der rustende schutterij' telde Leiderdorp in 1832 1.310 inwoners.⁹² Dat is nog steeds weinig vergeleken met de omringende dorpen. Zo had Zoeterwoude 1.987, Hazerswoude 2.563, Aarlanderveen 2.510 en Woubrugge 1.289 inwoners. Hoogmade had daarentegen slechts 247 inwoners. In 1834, twee jaar later, was de Leiderdorpse bevolking om nog niet duidelijke oorzaken van 1.310 inwoners teruggelopen naar 1.243 inwoners.⁹³ De eerste uitbraak van cholera ('aziatische braakloop') in 1832 in Nederland zal deze bevolkingsafname in Leiderdorp niet veroorzaakt hebben. Daarentegen overleden er in 1832 in Leiden 1.347 mensen.⁹⁴ Hoeveel dat er in Leiderdorp waren is niet uitgezocht, maar deze nieuwe epidemie eiste vooral veel slachtoffers in de dichtbevolkte buurten van de steden en niet op het platteland. In november 1832 werd bericht dat de epidemie weer was verdwenen uit het dorp.⁹⁵ De bevolkingsafname, door welke oorzaak dan ook, was in 1837 al weer ongedaan gemaakt, want op 1 januari 1837 telde Leiderdorp 1.532 inwoners.

Gezinnen in nood

De langdurige afwezigheid van schutters en miliciens kon het achtergebleven gezin of de familieleden ernstig in problemen brengen. De schutter Matthijs

Lefebber kon door zijn dienst als schutter niet meer de kost verdienen voor zijn bejaarde ouders.⁹⁶ Matthijs werkte in Bleiswijk, maar zijn ouders woonde in Leiderdorp. Toen de ouders om bijstand (onderstand) verzochten,

Besluit over dienstplichtontduiking van
miliciens (RAL, archiefnr. 800, inv.nr.
1339).

De COMMISSARIS-GENERAAL van het departement *DER MONDEN VAN DE MAAS,*

Overwegende, dat, by het eindigen der zittingen van den Militieraad in de onderscheidene districten van dit departement, de registers der goenen, welke als leden der Landmilitie moesten gehouden worden, delinquent zijn vastgesteld;

Overwegende, dat het noodzakelyk is, dat een ieder kunne den stand, waarin hy zich met betrekking tot de Landmilitie geplaatst vindt;

Overwegende, dat velen der goenen, welke in de lotingen zijn begrepen geweest, zich aan de verrechende oproepingen der onderscheidene Autoriteiten hebben onttrokken, en op de dagen en plaatsen, by publicatie te voren kennelyk gemaakt, niet hebben gecompareerd;

Overwegende, dat men aan de edele beginfelen van vele ingezetenen zoude te kort doen, door zoodanig agterblyven aan kerkbare onverschilligheid toetrekken, en het, by velen, niet veel meer daar van te duchten, dan de vermindering van Zyne Koninglyke Hoogheid, op de reclamatie, by de wet toegelaten, goenen aanspraak hebben willen maken;

Overwegende eindelyk, dat de tyd tot reclameren thans zynde verlopen, alle de goenen, welke zyn afwezig gebleven, moeten geacht worden, op geene vrijstelling te hebben aanspraak gemaakt;

Gezien de befallten van Zyne Koninglyke Hoogheid van 20 December 1813 en 16 January 1814;

Gelet op de onderscheidene befallten en publicatieën, ten dezen betrekkekyk;

B E S L U I T:

ART. 1.

Na het eindigen van den Militieraad, ter beoordeeling der reclamatieën, worden de registers van de Landmilitie voor dit departement gehouden voor gesloten.

ART. 2.

Geene reclamatie van eenigen aard, worden na dat tydtyl, meer aangenomen of beoordeeld.

ART. 3.

Alle de goenen, die, by de oproepingen zynde afwezig gebleven, op de registers als leden der Landmilitie gebragt zyn, worden geacht van alle uitzonderingen der wet te hebben afgehand, en zullen alzoo onheroepeelyk aan denzeiven dienst verbonden blyven.

ART. 4.

De Plaatselyke Besturen zullen, ten spoedigsten, op de meestgeschikfte wyze, de namen der goenen, die op de registers der Landmilitie gebragt zyn, met nauwkeurigheit tot kennis der belanghebbenden brengen.

ART. 5.

De Heeren Commissarissen der onderscheidene districten, alle Plaatselyke Besturen en de Commissarissen van Politie, worden respectievely met de surveillance en uitvoering van dit besluit belast.

En zal hetzelfde alomme worden gepubliceerd en geafficeerd waar zulks te doen gebruikelijk is, en in alle de Dagbladen van dit departement gemisereerd.

Gedaan in Rotterdam, den 22 January 1814.

*De Commissaris-Generaal van de Monden
van de Maas,*

VAN TETS VAN GOUDRIAAN.

T E R O T T E R D A M,

ter Drukkerij van BENJAMIN ARRENDERS, in den Oppert,
Wijk F, N° 159 en 166, Anno 1814.

wezen de gemeentebesturen van Leiderdorp en Bleiswijk naar elkaar, met als gevolg dat de ouders verstoken bleven van enige hulp. Johan Lefeber, de vader van Matthijs, schreef in april 1833 een brief aan de Koning.⁹⁷ Hij was van beroep tuinman en woonde buiten de Hoogwoerdsepoort aan de Rijn. De bejaarde vader schreef de Koning over zijn beenwond ('het smartelijk bestaan

der wonde') en dat hij niet in staat was 'alleen kost en inwoning voor zich en deszelfs mede reeds bejaarde vrouw en gebrekkigen zoon te kunnen voortzetten'. Hij verzocht de Koning zijn zoon Matthijs onbepaald verlof toe te staan om de arbeid te hervatten en weer kostwinner te kunnen zijn voor het gezin. Matthijs kreeg inderdaad onbepaald verlof, want er volgde een briefwisseling over zijn inmiddels verkregen verlofpas.⁹⁸ Hierin ging kennelijk wat mis, want in november moest hij onmiddellijk terugkeren naar zijn korps. Was Matthijs niet op tijd teruggekeerd? In ieder geval werd dit hoog opgenomen, want hij werd als vermist beschouwd en 'binnenkort als deserter'.

Twee jaar eerder, in 1831, stuurde de militie-commissaris van Zuid-Holland een schrijven naar alle gemeenten over het uitblijven van ondersteuning aan gezins- en familieleden van 'uitgetrokken' schutters.⁹⁹ Het waren met name hun vrouwen die in nood kwamen te verkeren. De commissaris gaf meteen duidelijke opdrachten aan de plaatselijke besturen. Hij wilde direct bericht worden over de wijze waarop vrouwen en familieleden werden ondersteund. Hij onderstreepte uitdrukkelijk dat gemeenten waarvoor de schutters waren 'uitgetrokken' verplicht waren tot het bieden van bijstand, ook al woonden gezins- en familieleden elders. En hij verwachtte per omgaande post antwoord. In het geval van Matthijs Lefeber had Bleiswijk dus bijstand moeten geven aan zijn ouders in Leiderdorp. In maart 1834 was het probleem rond de bijstand aan de familie Lefeber nog steeds niet opgelost, want nu schreef de inmiddels weduwe geworden moeder van Matthijs, Maria, een brief aan de Koning.¹⁰⁰ Zij legde uit dat Matthijs haar onvoldoende kon ondersteunen zolang hij als schutter dienst deed en dat beide gemeentebesturen haar nog steeds geen bijstand wilden geven. Zij verzocht de Koning haar zoon ontslag te verlenen volgens de vrijstellingen der schutterijen of haar de nodige onderstand uit te keren. Zij besloot met 'ik hoop op uwe bekende vaderlijke goedheid voor weduwen en wezen'. In september werd hij ontslagen omdat hij tien jaar dienst had gedaan.¹⁰¹

Ook de weduwe La Pau schreef in januari 1832 een brief aan de Koning.¹⁰² Haar zoon, Jan Cornelis, was omgekomen bij de ontploffing van het magazijn, toen hij als kanonnier dienst deed bij de Nationale Militie in Bergen op Zoom. De weduwe schreef 'te bitterder valt mij dit vreselijk verlies', nadat ze uit haar kostwoning was gezet. Ze schreef dat Jan Cornelis de achting van al zijn superieuren had verworven en tot zijn dood toe zijn moeder had onder-

steund, die nu als behoeftige weduwe 'in onherstelbare rouw was gedompeld'. Zij verzocht de Koning, 'de hoop van hulpelozen', om een jaarlijks pensioen of gratificatie.

Door deze bewaard gebleven verzoekschriften zijn we op de hoogte van de problemen in twee Leiderdorpse gezinnen. We hebben diverse aanwijzingen dat er door de langdurige mobilisatie in meerdere gezinnen problemen waren ontstaan.

Conclusie

Naar de volkswapening op het platteland in de door ons besproken jaren is tot nu toe weinig onderzoek gedaan. Ons onderzoek naar de impact van de volkswapening op Leiderdorp voorziet dan ook in een lacune in de historiografie. We hebben laten zien dat tijdens de oorlogsjaren 1813-1815 de 'schutterlijke plicht' niet als een grote last werd beleefd. De opgeroepen Landstormers deden dienst in hun eigen dorp en konden hun beroep blijven uitoefenen. Hun gezin of familie konden ze blijven onderhouden. Er werd dan ook nergens gerept over plaatsvervangende of desertie onder schutters. De last voor de dienstplichtige miliciens was aanzienlijk zwaarder dan voor schutters. Zij verlieten huis en haard en waren inzetbaar in het hele land, tot soms over de grens. Het dorp zelf stond in deze jaren wel onder druk door de verplichte levering van voedsel en transportmiddelen en de opgelegde 'giften' en belastingen. De Belgische Opstand daarentegen duurde negen jaar en had meer gevolgen voor het dagelijks leven in Leiderdorp. De schutterij werd nu opgenomen als onderdeel van het leger. De taak was niet meer het behouden van de inwendige rust, er moest nu een bijdrage geleverd worden aan de verdediging van het vaderland. Dit bracht diverse Leiderdorpse gezinnen in de problemen als de financiële ondersteuning door de kostwinner voor langere tijd wegviel. Een aantal Leiderdorpse mannen probeerde dan ook een plaatsvervanger te vinden of deserteerde zelfs. De gevolgen van de op de Leiderdorpers uitgeoefende druk zijn uitgebreid beschreven.

Noten

- 1 *Leydsche Courant*, 13 december 1813.
- 2 P. Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland 1550-1700* (Hilversum 1994); M. Prak, *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak 's-Hertogenbosch 1770-1820* (Nijmegen 1999); J. Jansen, *De deugd van broederschap* (Tilburg 2009).
- 3 Dissertaties met gegevens over schutterij, militie en leger: H. Amersfoort, *Koning en kanton. De Nederlandse staat en het einde van de Zwitserse krijgsmacht hier te lande 1814-1829* (Den Haag 1988); W. Bevaart, *Nederlandse defensie 1839-1875* (Den Haag 1993); W. Klinkert, *Het vaderland verdedigd, plannen en opvattingen over de verdediging van Nederland 1874-1914* (Den Haag 1992); R. van der Wal, *Of geweld zal worden gebruikt: militaire bijstand bij de handhaving en het herstel van de openbare orde 1840-1920* (Utrecht 2002).
- 4 Amersfoort, *Koning en kanton*, 67-68.
- 5 Amersfoort, *Koning en kanton*, 66-80.
- 6 J.C. Overvoorde, 'Leiden in 1813', *Leidsch Jaarboekje 1913*, 191-226.
- 7 Regionaal Archief Leiden (RAL), Inventaris van het archief der gemeente Leiderdorp 1562-1934, archiefnr. 800, inv.nr. 774, april 1814; inv.nr. 9, 27 augustus 1814.
- 8 Ibidem, inv.nr. 9, 3 en 10 maart 1814.
- 9 Ibidem, inv.nr. 1366 en 1337.
- 10 Ibidem, inv.nr. 385, 15 februari en 2 april 1814; inv.nr. 9, 7 oktober 1814.
- 11 Ibidem, inv.nr. 9, maart 1814.
- 12 Ibidem, inv.nr. 384, 29 december 1813; inv.nr. 385, 3 maart 1814.
- 13 Ibidem, inv.nr. 385, 6 maart 1814.
- 14 Ibidem, inv.nr. 774, augustus 1814.
- 15 Ibidem, inv.nr. 385, 15 februari en 25 maart 1814.
- 16 Ibidem, inv.nr. 9, 18 maart 1814.
- 17 Ibidem, inv.nr. 775, april 1814.
- 18 Ibidem, inv.nr. 775, 8 maart 1814.
- 19 Ibidem, inv.nr. 1365.

- 20 Ibidem, inv.nr. 1365, 10 februari 1814; inv.nr. 385, maart 1814.
- 21 Ibidem, inv.nr. 1365, 9 februari 1815.
- 22 Bevaart, *Nederlandse defensie*, 182-192.
- 23 RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 384, 31 december 1813; inv.nr. 9, 1 januari 1814.
- 24 Ibidem, inv.nr. 384, 24 december 1813.
- 25 Ibidem, inv.nr. 385, januari 1814.
- 26 Ibidem, inv.nr. 385, 26 februari 1814.
- 27 Ibidem, inv.nr. 1340.
- 28 Bevaart, *Nederlandse defensie*, 196.
- 29 Ibidem, 197.
- 30 RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 774, november 1813.
- 31 RAL, Nieuw Notarieel Archief, notaris Van Gent 29 januari 1814.
- 32 J. Welten, *In dienst van Napoleons Europese droom. De versterking van de plattelands-samenleving in Weert* (Leuven 2007) 642.
- 33 RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 384, 9 juli 1813.
- 34 Ibidem, Nieuw Notarieel Archief, notaris Benezet 70.
- 35 Ibidem, archiefnr. 800, inv.nr. 9, 6 augustus 1814.
- 36 Nationaal Archief (NA), toegangsnr. 3.02.10.05, inv.nr. 313, Onder-prefect Leiden 1814.
- 37 RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 386, 3 februari 1815.
- 38 Ibidem, inv.nr. 386, april 1815.
- 39 A. Aalders, *Met gevelde lans en losse teugel. Kozakken in Nederland 1813-1814* (Bedum 2002) 54.
- 40 RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 385, 23 januari 1814.
- 41 NA, toegangsnr. 3.02.10.05, inv.nr. 313, Onder-prefect Leiden 1813.
- 42 Ibidem 1814.
- 43 Ibidem 1814.
- 44 Ibidem 1814; RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 9, 26 januari 1814.
- 45 RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 385, april 1814.
- 46 Ibidem, inv.nr. 9, 3 april 1814; inv.nr. 385, 3 april 1814.
- 47 Ibidem, inv.nr. 774, januari 1814.
- 48 Ibidem, inv.nr. 6, 12 december 1813; inv.nr. 384, januari 1814.
- 49 C. Hobo, *Leiderdorp in vroeger dagen* (Hazerswoude 1978) 110.
- 50 RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 385, januari 1814.
- 51 Ibidem, inv.nr. 6, 12 december 1813.
- 52 Ibidem, inv.nr. 9, 20 juli 1815.
- 53 *Leydsche Courant*, 5 oktober 1830.
- 54 A. Kok, 'De mobiele schutterijen in de Tiendaagse Veldtocht', *Armamentaria* 16 (1981/82) 63-81.
- 55 F.G. de Wilde, 'De mannen van 1831', *Armamentaria* 16 (1981/82) 33-62.
- 56 RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 399, 26 november 1830.

- 57 De Wilde, 'De mannen van 1831', 33-62.
58 Ibidem, 33-62.
59 RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 399, 6 maart en 9 november 1830.
60 Ibidem, inv.nrs. 399, 400, 401, 402, 500 (diverse brieven).
61 Ibidem, inv. nr. 399, april 1831 (diverse brieven).
62 J. Bel, *De Leidse Jagers 1830-1831*, 110.
63 RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 499, 29 april 1833.
64 Archief Leiderdorps Museum, inv.nr. A2029.
65 RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 500, 6 februari 1837.
66 Ibidem, inv.nr. 500, 18 april 1838.
67 Ibidem, inv.nr. 402, 1 februari 1837.
68 Ibidem, inv.nr. 500, 14 en 19 februari 1839.
69 Ibidem, inv.nr. 500, 14 februari 1839.
70 Ibidem, inv.nr. 500, 27 februari 1839.
71 Ibidem, archiefnr. 529, inv.nr. 559, 581 en 458, inventaris van het familiearchief Hubrecht.
72 Ibidem, archiefnr. 800, inv.nr. 400, 9 november 1832.
73 Ibidem, inv.nr. 499, 1 en 26 november 1832 en 31 oktober 1834.
74 Ibidem, inv.nr. 399, 2 maart 1831.
75 Ibidem, inv.nr. 400, 22 mei, 16 en 25 september en 29 oktober 1834.
76 Ibidem, inv.nr. 400, 20 maart 1835.
77 Ibidem, inv.nr. 400, 28 april 1835.
78 Ibidem, inv.nr. 499, 18 januari 1833.
79 Ibidem, inv.nr. 399, 10 januari 1831.
80 Ibidem, inv.nr. 499, 29 januari 1833.
81 Ibidem, inv.nr. 399, 20 december 1831.
82 Ibidem, inv.nr. 500, 7 april 1836; inv.nr. 402, 3 februari 1837.
83 Ibidem, inv.nr. 499, 4 december 1830.
84 Ibidem, inv.nr. 499, 21 augustus 1834.
85 Ibidem, inv.nr. 500, 12 mei 1838.
86 Ibidem, inv.nr. 500, 28 januari 1839.
87 Ibidem, inv.nr. 500, 11 november 1835.
88 Ibidem, inv.nr. 399, 12 december 1831.
89 Ibidem, inv.nr. 402, 31 december 1835.
90 Ibidem, inv.nr. 400, 3 maart 1832 en 30 augustus 1833.
91 A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (Gorinchem 1846).
92 RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 400, maart 1832.
93 Ibidem, inv.nr. 400, januari 1834.
94 H.A.M.M. Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter* (Leiden 2005) 86.
95 RAL, archiefnr. 800, inv.nr. 400, 20 december 1832.
96 Ibidem, inv.nr. 400, 22 februari 1832.

- 97 Ibidem, inv.nr. 400, 20 april 1833.
- 98 Ibidem, inv.nr. 400, 9 en 16 oktober 1833.
- 99 Ibidem, inv.nr. 399, 8 maart 1831.
- 100 Ibidem, inv.nr. 400, 18 maart 1834.
- 101 Ibidem, inv.nr. 400, 13 september 1834.
- 102 Ibidem, inv.nr. 400, 9 januari 1832.

De meest ellendige woonomstandigheden trof men in de zogenaamde poorten, zoals hier het Ferd. Wernerhof aan de Middelstegracht (ca. 1890, RAL).

COR SMIT

‘Alsjeblieft geen krotbewoners’

UITSLUITING EN OPVOEDING IN DE SOCIALE WONINGBOUW, 1835-1980

REGLMATIG keert de vraag naar het functioneren van woningcorporaties terug op de maatschappelijke agenda. Vaak draait het dan om schandalen en schandaaltjes over zich verrijkende bestuurders en mislukte projecten. Er worden echter ook fundamentele vragen gesteld, namelijk naar wat nu eigenlijk de voornaamste opdracht is van corporaties. Daarbij wordt met enige regelmaat gesteld dat de corporaties terug zouden moeten keren naar waar ze eigenlijk voor opgericht zouden zijn: zorgen voor huisvesting – goede, betaalbare woningen – voor de zwaksten in de samenleving. Daarnaast verwacht men van de corporaties een bijdrage bij het oplossen van maatschappelijke problemen in ‘de wijken’, en dat niet alleen door huizen te bouwen. Het duidelijkst ziet men dat bij de aanpak van de zogenaamde ‘Prachtwijken’ of ‘Vogelaarwijken’. Daarvan heeft Leiden er overigens geen – het is wat dat betreft goed gegaan met de stad in de afgelopen 25 jaar – maar dat wil niet zeggen dat de Leidse corporaties zich niet op sociaal terrein begeven. Wonen is immers meer dan stenen stapelen en daar is men zich zeker van bewust, ook omdat de sociale samenhang in de wijken en het gedrag van bewoners effect hebben op de verhuurbaarheid en onderhoudskosten van de woningen. Het appèl op de sociale verantwoordelijkheid van de corporaties – blijkbaar nodig sinds de loskoppeling van corporaties en overheid begin jaren negentig – heeft al met al twee aspecten, waarbij het ene deels wordt gefundeerd op een historische verwijzing en het andere als min of meer nieuw naar voren wordt geschoven.

In dit artikel wil ik aan de hand van de Leidse situatie duidelijk maken dat geen van beide historische beelden klopt. De doelgroepen van de woningbouwvereniging waren niet zo zeer de zwaksten in de samenleving, maar een

arbeiderselite van beter geschoolde en beter betaalde arbeiders, employees en kleine beambten. Dat gold met name voor arbeiderszelforganisaties,¹ ook de socialistische. De arbeiderselite probeerde zich (mede) via het bouwen van nieuwe wijken los te maken van de onderste lagen van de arbeiders en van het leven in de oude volkswijken. Bovendien speelden ideeën over volksverheffing en de wens de sociale samenhang binnen de eigen wijk te bevorderen al vroeg een niet onbelangrijke rol in de praktijk van deze zelforganisaties. Normen en waarden werden daarbij in hoge mate ontleend aan de burgerlijke idealen over het gezinsleven.

In zekere zin sluit mijn verhaal aan bij de theorieën over het beschavings-offensief of beschavingsproces, met name zoals Ali de Regt die beschreef in *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*.² Hoewel De Regt stelt dat arbeiders ook zelf de burgerlijke waarden nastreefden, legt zij met betrekking tot het wonen toch de nadruk op externe disciplineren. Mij gaat het hier vooral om het streven vanuit de arbeidersklasse zelf, waarbij de georganiseerde arbeiders-elite afstand neemt, zowel letterlijk als figuurlijk, van de stedelijke onderklasse van ongeschoolde arbeiders, losse werklieden en werklozen. Dit ondanks de beleden solidariteit: het meest prominent in deze ontwikkeling zijn juist de socialistische en progressieve corporaties.

Cruciaal daarbij is dat deze zelforganisaties verenigingen waren, die bouwden voor de eigen leden. De verenigingen – dat wil zeggen de leden en de door hen gekozen bestuurders – bepaalden in het interbellum voor 95 procent zelf aan wie zij de woningen verhuurden.³ Ook verenigingen waar woningzoekenden geen lid van konden worden, wezen zelf naar eigen goeddunken de woningen toe. Dat veranderde pas na de Tweede Wereldoorlog, met de nodige gevolgen van dien.

De eerste initiatieven

Het mag genoegzaam bekend zijn dat de woon- en leefomstandigheden in negentiende-eeuws Leiden abominabel waren.⁴ Er was op zich geen tekort aan woningen, maar wel een tekort aan redelijke woningen. Een groot deel van de bevolking, met name de arbeidersbevolking, maar ook de kleine middenstand, woonde in slechte, kleine huizen. De hoeveelheid krotten was enorm. Deze waren doorgaans in handen van kleine en grote huisjesmelkers.

Met de bevolkingsgroei en de uitbreiding van het fabriekswezen werden de huisvestingsproblemen in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds groter.

Het is ook niet verwonderlijk dat er dan ook steeds meer sprake was van overloop vanuit de stad Leiden naar de landelijke gebieden direct buiten de gemeentegrenzen (tot 1896 de singelring). Deze overloop bestond enerzijds uit meer welgestelden (bijvoorbeeld Vreewijk), anderzijds uit geschoolde arbeiders en leden van de middenklasse. Deze deelden hun nieuwe woongebied vaak met het plattelandsproletariaat dat in de tuinderijen en blekerijen rond de stad werkte, bijvoorbeeld rond de Herenstraat en ten noorden van de Herensingel (het latere Noorderkwartier).⁵

De woonomstandigheden in de traditionele volkswijken in de binnenstad baarden de gezeten burgerij zorgen. Het waren broedplaatsen van besmettelijke ziekten, maar men vreesde evenzeer de kleine criminaliteit en de aantasting van de zedelijkheid. De laatste term had indertijd niet de uitsluitend seksuele connotatie die dit vandaag de dag heeft. Onder zedelijkheid verstond men in de eerste plaats burgerlijke deugden als spaarzaamheid, vlijt, gehoorzaamheid, huiselijkheid en een geregeld gezinsleven. In toenemende mate zien we initiatieven die enerzijds de hygiëne en volksgezondheid moesten verbeteren, anderzijds de arbeiders zedelijk moesten verheffen of waarmee men de 'betere' arbeiders en ambachtslieden voor zedelijk verval wilde behoeden.⁶ In initiatieven rond de volkshuisvesting kwamen deze twee aspecten bij elkaar.

Het eerste initiatief op volkshuisvestingsgebied was de bouw van enige arbeiderswoningen in de Tweede Looierstraat door de Maatschappij voor Weldadigheid in 1835, niet toevallig kort na de eerste cholera-epidemie. Deze woningen waren uitdrukkelijk niet bedoeld voor bedeelden.⁷ Omvangrijker – en duurzamer – was het project van de Hervormde Diaconie, die in 1862-1863 een aanzienlijk aantal arbeiderswoningen liet bouwen in de Ververstraat. Ook de Hervormde Diaconie verklaarde nadrukkelijk dat men deze woningen liet bouwen om te voorkomen dat eerbare arbeiders (alweer: niet de bedeelden) verpauperden.⁸

Voor de Maatschappij van Weldadigheid en de Hervormde Diaconie bleef het bij deze eenmalige projecten. Het eerste structurele initiatief om arbeiderswoningen te bouwen was de oprichting van de NV Leidsche Bouw-

vereniging in 1872. Deze NV zou tot 1900 ruim driehonderd 'goede en geschikte woningen tegen billijken prijs' bouwen voor 'de arbeiders- en lagere burgerklasse hier ter stede'.⁹ De formulering van de doelgroepen maakt al direct duidelijk dat men daarbij niet direct de onderste lagen van de arbeidersklasse op het oog had. De hoogte van de huren maakten de woningen ook niet aantrekkelijk voor de allerarmsten. Daarnaast stelde het huurreglement van de Leidsche Bouwvereniging eisen aan de bewoning, waarmee men duidelijk een breuk probeerde te forceren met wat gebruikelijk was in de traditionele volkswijken. Niet alleen moesten de huurders de woning 'net en zindelijk' bewonen, men mocht geen derden laten inwonen, geen bedrijf in de woning uitoefenen, geen was aan de straat hangen of andere huishoudelijke werkzaamheden op straat of stoep verrichten.¹⁰

Eigen Haard en Werkmanswoningen

In 1891 verscheen de eerste organisatie ten tonele, die door arbeiders zelf was opgericht om woningen te bouwen, Eigen Haard.¹¹ Deze uit de liberale vakbond Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV) afkomstige vereniging streefde ernaar dat de bewoners van de te bouwen woningen daarvan uiteindelijk eigenaar zouden worden. De oprichters waren geschoolde arbeiders en ambachtslieden en zij richtten zich op hun standsgenoten, beter betaalde, 'nette' werklieden, 'personen van goed zedelijk gedrag'. Om dat te waarborgen zou het bestuur kandidaat-leden aan een ballotage onderwerpen.¹² Eigen Haard bouwde woningen in de Gerrit Doustraat, naast de chique woningen van Vreewijk.

Deze arbeiders konden zelf geen financiering krijgen voor hun plannen. Zij kregen medewerking van de hoogleraren H.B. Greven en H.L. Drucker. Een door deze heren gelijktijdig met Eigen Haard opgerichte vereniging, de Vereniging tot bevordering van den bouw van Werkmanswoningen (kort gezegd: Werkmanswoningen) zorgde voor het benodigde kapitaal. Werkmanswoningen ontplooiden zelf ook woningbouwactiviteiten. Zij richtte zich op de krotopruiming.

Ook bij de oprichters van Werkmanswoningen speelden morele motieven vanuit het perspectief van volksverheffing een belangrijke rol. Drucker en Greven waren de belangrijkste auteurs van het rapport dat de Maatschappij

Vroege sociale woningbouw: de woningen die de Hervormde Diaconie in de Ververstraat liet bouwen, de eerste 'flatwoningen' in Leiden (foto ca. 1960, RAL).

tot Nut van 't Algemeen in 1896 uitbracht over de woningkwesitie. Daarin stond onder meer te lezen dat 'een goede woning tot de allereerste vereischten behoort om den werkmanstand te verheffen en voor den arbeider de eerste voorwaarde uitmaakt voor een gelukkig huiselijk leven'.¹³ Dit rapport was een belangrijke aanzet voor de Woningwet van 1901. In 1904 werd Werkmanswoningen – waarbinnen de gemeente via raadsleden ook een vinger in de pap kreeg – een woningbouwvereniging in de zin van deze Woningwet, een 'erkende' bouwvereniging. De Leidsche Bouwvereniging en Eigen Haard kozen daar niet voor.

Anders dan de voorgaande initiatieven wilde Werkmanswoningen wel bouwen voor de armste groepen binnen de arbeidersklasse, die in de volgende decennia steeds vaker werden aangeduid met de term 'krotbewoners'. Voor hen bouwde Werkmanswoningen over het algemeen eenvoudige huizen, waarmee men probeerde de huren laag te houden. Dat zou moeilijk blijken.

Zelfs de relatief lage huren van Werkmanswoningen waren voor velen te hoog.¹⁴

Dat Werkmanswoningen zich op krotbewoners concentreerde, wil niet zeggen dat men iedereen accepteerde. Enerzijds wilde men geen bewoners toelaten van wie te verwachten was dat zij de woningen niet goed zouden bewonen. Anderzijds wilde men ook geen huurders die wel hogere huren konden betalen.¹⁵ De toewijzing van de woningen werd vanaf circa 1920 in handen gelegd van een opzichteres, mejuffrouw C.M.W. Roem. Deze hield ook toezicht op de huurders en probeerde 'de bewoners te doordringen van hun plicht de huizen netjes te bewonen'.¹⁶ Werkmanswoningen was de enige Leidse woningbouwvereniging die vóór de jaren zestig van de twintigste eeuw een dergelijke 'maatschappelijk werkster' in dienst had. Elders in Nederland werden vaker woninginspectrices ingezet om bewoners op te voeden.¹⁷ Dat wil echter niet zeggen dat de andere Leidse corporaties niet aan 'maatschappelijk werk' deden of hun bewoners niet trachtten op te voeden.

Nieuwe woningbouwverenigingen

De goedkope en eenvoudige woningen van Werkmanswoningen waren een doorn in het oog van de nieuwe woningbouwverenigingen die (vooral) door arbeiders en woningzoekenden zelf werden opgericht. Bouwplannen voor goedkope en eenvoudige arbeiderswoningen van Werkmanswoningen of vanuit gemeentelijke initiatieven werden door deze en door hun vertegenwoordigers in de gemeenteraad, doorgaans van sociaaldemocratische signatuur, afgedaan met de stelling dat het hier ging om 'moderne krotten'. Zelf legden zij de lat voor nieuwe arbeiderswoningen veel hoger.

De Woningwet van 1901 maakte het onder meer mogelijk dat woningbouwverenigingen financiële ondersteuning kregen van de overheid. Daardoor kregen zelforganisaties meer mogelijkheden zelf te bouwen. Het duurde in Leiden echter lang eer er nieuwe woningbouwverenigingen werden opgericht. De eerste was De Eendracht in december 1912. Deze kwam rechtstreeks voort uit de Leidse socialistische arbeidersbeweging. Spoedig volgden De Goede Woning (1913), Ons Belang (1913), De Tuinstadwijk (1915), Eensgezindheid (1915) en Ons Doel (1918). In 1925 zouden ook Leidse tramwegaarbeiders in Oegstgeest de woningbouwvereniging Buitenlust

Het eerste woningcomplex in het kader van de Woningwet: de woningen in de Catharinastraat bij de Korevaarstraat van Werkmanswoningen in 1912. Ze vervingen een extreem verkrot buurtje (RAL).

oprichten, die voor de Tweede Wereldoorlog nauw verbonden was met de Leidse corporatiewereld en daarom in dit verhaal meegenomen wordt. In 1923 richtte de gemeente Leiden ook nog een Gemeentelijke Woningstichting op, de latere LWS.

Op de rooms-katholieke woningbouwvereniging De Goede Woning en de Gemeentelijke Woningstichting na, waren dit allemaal zelforganisaties. Bij De Goede Woning hadden kopstukken uit de katholieke zuil het voor het zeggen. Bij De Goede Woning, Werkmanswoningen en de Gemeentelijke Woningstichting waren de huurders geen leden, zoals bij de andere wel het geval was. Verschillende verenigingen kwamen voort uit de arbeidersbeweging of vakbeweging: De Eendracht zoals gezegd uit de socialistische, Eensgezindheid en Ons Doel uit de christelijke vakbeweging. Ook in De Tuinstadwijk, formeel neutraal, domineerden van meet af aan socialistische vakbondsactivisten.¹⁸ Ons Belang kwam voort uit huuracties van bewoners

van particuliere verhuurders in de nieuwe buurten buiten de singels, met name Groenoord en het Noorderkwartier. Binnen deze vereniging hadden de progressieve liberalen van Druckers Vrijzinnig Democratische Bond (VDB) veel invloed, maar er waren ook bestuurders van sociaaldemocratische huize. Buitenlust verenigde arbeiders en woningzoekenden van alle gezindten, met als basis medewerkers van de tramwegmaatschappij. De Gemeentelijke Woningstichting is een verhaal apart, dat verderop in dit artikel aan bod komt.

Vanaf 1919 werkten de meeste zelforganisaties – inclusief enige verenigingen uit de regio – nauw samen binnen de Federatie van Woningbouwverenigingen in Leiden en omgeving.¹⁹ In hun gezamenlijke periodiek *De Volkshuisvesting* etaleerden de verschillende bestuurders hun visie op de sociale woningbouw en communiceerden zij met de leden over activiteiten en ontwikkelingen. De meeste verenigingen waren ook aangesloten bij een landelijk samenwerkingsverband. Voor de niet-confessionele zelforganisaties was dat de Nationale Woningraad (NWR).²⁰

De oprichters van de zelforganisaties waren in overgrote meerderheid geschoolde arbeiders: grafici, timmerlieden, geschoolde metaalarbeiders, hoofdarbeiders en beambten. Gewone fabrieksarbeiders, sjouwers en magazijnknechts zijn onder de activisten van het eerste uur op de vingers van één hand te tellen. Hetzelfde geldt voor de eerste leden, voor zover dat via overgebleven ledenlijsten bekend is. De meerderheid van de eerste bestuurders en leden woonde ook niet in de verkrotte binnenstadswijken, maar in de nieuwe particuliere woningen die na 1896 buiten de singels waren gebouwd.²¹ Zoals reeds opgemerkt woonden daar vooral geschoolde arbeiders, ambachtslieden en ambtenaren en daarnaast mensen uit de kleine middenstand. Het ging kortom om een arbeiderselite, niet alleen in de betekenis van bewuste, activistische arbeiders, maar ook in die zin dat het om een beter geschoolde en betaalde bovenlaag van de arbeidersklasse ging.

Dure idealen

De oprichters van deze woningbouwverenigingen wilden behoorlijke en betaalbare woningen bouwen voor arbeiders. Zij stelden echter hoge eisen aan de nieuwe arbeiderswoningen, waarbij men zich in hoge mate spiegelde aan de (betere) middenklasse.

Eigenlijk hadden de woningbouwverenigingen graag het eigen woonbezit onder arbeiders willen stimuleren. Dat was in ieder geval de opzet van de oprichters van de socialistische (!) woningbouwvereniging De Eendracht. Aangezien het alleen mogelijk was financiële steun te krijgen wanneer men huurwoningen bouwde, veranderden de socialisten de doelstellingen van hun nieuwe vereniging.²² In de jaren twintig was K. West, voorzitter van Ons Doel, een van de oprichters van de Coöperatieve Woningbouwvereniging Eigen Woning. Deze bouwde koopwoningen voor 'middenstanders en arbeiders' aan de Leliestraat.²³

Behalve in het streven naar eigen woningbezit, kwam de spiegeling aan de middenklasse tot uiting bij het ontwerp van de woning. Eigenlijk vond men een eenvoudige maar degelijke en gezonde woning niet voldoende. Het is tekenend dat bij het eerste bouwplan van De Eendracht de leden aandrongen op dezelfde zwartmarmeren schouwen die indertijd ook in de nieuwe woningen van de hogere middenklasse werden geplaatst.²⁴ Voor hun volgende bouwplannen schakelden de socialisten de op dat moment bekendste Leidse architect in, die vooral naam had gemaakt met mooie winkelpanden en dure herenhuizen, H.J. Jesse. De arbeiderswoning moest ook architectonisch verantwoord zijn. Hetzelfde aspiratieniveau is terug te zien in de huizen van de andere woningbouwverenigingen, vooral bij de eerste bouwplannen van Eensgezindheid, De Goede Woning en De Tuinstadwijk.

De ideale arbeiderswoning was een eengezinswoning met voor- en achtertuin. Boven- en benedenwoningen bouwde men bij voorkeur niet. Over de indeling van de woning had men eveneens duidelijke ideeën. Bedsteden en alkoven waren taboe. Men wilde fatsoenlijke slaapkamers voor alle leden van het gezin. Wat betreft de woonruimten was het ideaal een kamer *en suite*. In 1920 schreef de secretaris van Ons Belang, de vrijzinnig democraat P.J. Pont, twee artikelen in de *Volkshuisvesting* over de wenselijkheid daarvan en dan vooral over het belang van de 'pronkkamer', de voorkamer.²⁵ 'Wat bij de gegoede "salon" heet, dat noemt de arbeider [...] z'n "pronkkamer"', schreef hij. Een woning zonder pronkkamer was volgens hem niet af. Daar kon de arbeider zondags visite ontvangen en vanuit die voorkamer kon moeder de vrouw wanneer zij ziek was, toch het huishouden in de gaten houden. Helaas, moest hij erkennen, stond de pronkkamer onder druk door de bezuinigingen op de volkshuisvesting die zich aandienden. Dit ideaal was geen privédroom van Pont, maar werd breed gedragen.

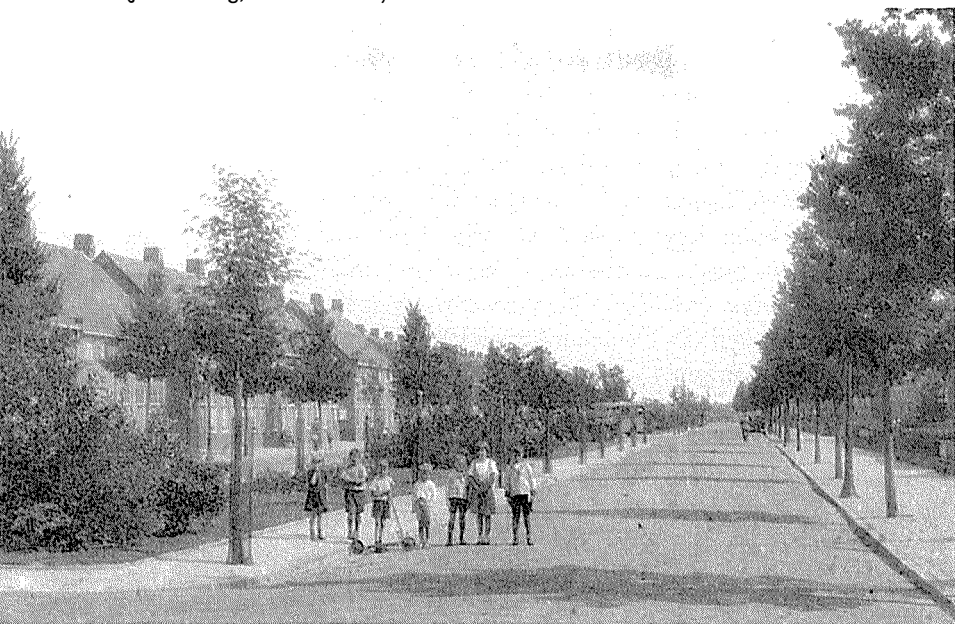
Woningen aan de Parkstraat en
Atjehstraat in de Kooi, gebouwd door
De Eendracht, ontworpen door H.J.
Jesse. Links huizen van Werkmans-
woningen (1936, LB RAL).

Binnen de woning moest het geregelde gezinsleven zich kunnen ontplooi-
en. De arbeidervrouw moest haar huishoudelijke taken behoorlijk in de
woning kunnen uitvoeren. De rekken wasgoed voor de deur, zoals die in de
volkswijken te zien waren, waren een schrikbeeld voor de arbeiders die de
zelforganisaties vormgaven. De ideale arbeiderswoning was welbeschouwd
een kopie op kleinere schaal van de middenklassenwoning, net zoals het
ideaal van het geregelde gezinsleven een kopie was van het burgerlijk ideaal.
Datzelfde ideaal hadden de burgerlijke filantropen de arbeiders in de negen-
tiende eeuw al proberen bij te brengen.²⁶ De arbeiderselite had dit ideaal
omarmd en vertaalde dat onder meer naar de wens ruime eengezinshuizen te
bouwen, van hoge kwaliteit, die er ook behoorlijk uit moesten zien, bij voor-
keur in een aangename, groene leefomgeving, net zoals de welgestelden hun
villaparken hadden.²⁷

Deze idealen leken realiseerbaar toen vanaf 1917 de rijkssubsidies voor de
sociale woningbouw ruimer werden. Ze kwamen echter vanaf 1921 door
bezuinigingen onder druk te staan. De verenigingen verzetten zich fel tegen

De Koninginnelaan was de trots van De Tuinstadwijk, maar de huizen waren zelfs voor de meeste leden te duur (jaren dertig, Theo van Ees).

de versobering die hen door de rijksoverheid werd opgelegd, maar zagen zich uiteindelijk toch genoodzaakt vooral boven- en benedenwoningen te bouwen. Desalniettemin probeerden zij steeds hun idealen binnen de beperktere mogelijkheden te realiseren.

Het probleem was echter dat dergelijke woningen duur waren. Het kostte Werkmanswoningen al moeite met haar eenvoudiger woningen de huurprijs op f 5 per week te houden. De woningen van de andere corporaties waren duurder, met weekhuren van f 7 tot f 10 in de week. De huren van de woningen van De Tuinstadwijk waren zelfs nog hoger. Ter vergelijking: een oude woning in de binnenstad kostte f 1 à f 1,50 per week. Voor een gewone fabrieksarbeider, die indertijd ongeveer f 25 per week verdiende, waren de huren van de corporatiewoningen dan ook veel te hoog, laat staan voor werklozen. De huren van De Tuinstadwijk waren zelfs te hoog voor menig geschoolde arbeider. Het is dan ook niet zo vreemd dat met name De Tuinstadwijk met leegstand te maken kreeg.²⁸ In de woningen die voor de Tweede Wereldoorlog werden gebouwd door de verschillende woningbouw-

verenigingen, woonden dan ook vooral beter geschoolde en beter betaalde arbeiders, met uitzondering van de complexen van Werkmanswoningen.²⁹

Er waren wel pleidooien voor het bouwen van eenvoudiger en goedkopere woningen. 'Met mooie woningen die ze toch niet kunnen betalen en meubileren zijn de krotbewoners die nu verkommeren niet geholpen', schreef de *Nieuwe Leidsche Courant* bij een pleidooi daarvoor.³⁰ De corporaties vonden wel dat de huren lager moesten, namelijk door meer overheidssubsidie bij de bouw of via hogere huurtoeslagen, maar aan hun kwaliteitseisen wisten zij niet te tornen. 'Verslechtering van het woningpeil, dat nooit', schreef P.J. Bomli, bestuurslid van De Eendracht en belangrijk woordvoerder van de woningbouwverenigingen.³¹

Gemeentelijke Woningstichting

Tekenend is de gang van zaken die uiteindelijk in 1923 leidde tot de oprichting van een gemeentelijke Stichting tot Beheer en Exploitatie van woningen in Leiden, hier verder de Gemeentelijke Woningstichting genoemd. Al vanaf hun aantreden in de gemeenteraad in 1919 hadden de communist J.A.N. Knuttel en de socialisten – onder wie diverse bestuursleden van woningbouwverenigingen – gepleit voor meer gemeentelijke initiatieven op het gebied van de sociale woningbouw, daarin gesteund door vrijzinnig democraten en arbeiders uit christelijke fracties (zoals Eensgezindheidsbestuurder Frans Elkerbout, ARP). Uiteindelijk kwam het tot een plan om met behulp van speciale overheidspremies eenvoudige woningen voor krotbewoners te bouwen in het Noorderkwartier. Maar de ontworpen woningen vonden geen genade in de ogen van de woningbouwverenigingen. Geen enkele vereniging, ook Werkmanswoningen niet, was bereid de exploitatie ervan op zich te nemen. Vandaar dat het uiteindelijk tot een gemeentelijke stichting kwam.³²

De huren van deze woningen werden niet alleen laag gehouden door de woningen eenvoudig en relatief klein te maken, maar ook door er geld in te stoppen dat gereserveerd was toen de uitbreiding van de Stedelijke Gas- en Lichtfabrieken tot de afbraak van arbeiderswoningen rond de Huigstraat leidde. Daarnaast konden krotbewoners een huurtoeslag van het rijk krijgen, en huurtoeslagen via het Stedelijk Armbestuur (de latere Sociale Dienst). Dit viel niet goed bij alle bestuurders van woningbouwverenigingen, die over

ongelijkheid van huurders spraken. Een motie van Elkerbout om voor gelijke woningen gelijke huur te vragen, kreeg echter geen enkele steun in de raad, ook niet van zijn collega corporatiebestuurders.

De Federatie van Woningbouwverenigingen verzette zich tegen de oprichting van een stichting. Belangrijkste argument was dat de huurders daardoor geen 'medezeggenschap' kregen met betrekking tot hun huizen, zoals ze dat in woningbouwverenigingen wel hadden.³³ De Federatie werd hierin – vergeefs – gesteund door de linkse partijen. Medezeggenschap is op zich een lovenswaardige eis, die helaas aan de toenmalige rechtse meerderheid niet besteed was. Interessant is echter ook de onderbouwing ervan: 'In woningbouwverenigingen gevoelt elke bewoner verantwoordelijkheid en de plicht zijn woning goed en zindelijk te bewonen', schreef de Federatie bij monde van onder anderen F. Kooistra, bestuurslid van De Tuinstadwijk en raadslid voor de SDAP. Impliciet zit hierin een tegenstelling besloten met het woon- en leefgedrag van 'de krotbewoners', of in ieder geval een deel daarvan.

Onbesproken in de raadsdiscussies bleef de vraag of woningbouwverenigingen überhaupt wel woningen aan 'krotbewoners' wilden verhuren. Niet lang daarna was wethouder A. Mulder (ARP) daar duidelijk over. Bij een discussie over het verlengen van de ontruimingstermijn van enige krotwoningen verzuchtte hij: 'Particulieren bouwen niet en, als men bij de woningbouwverenigingen aankomt met krotbewoners, dan slaat den bestuurders de schrik om het hart en zeggen dezen: alsjeblijft geen krotbewoners, want dan wordt de geheele wijk bedorven!'³⁴ Twee socialisten reageerden. M. Dubbeldeman (De Eendracht) vertelde weer dat de gemeentewoningen 'moderne krotten' waren. Kooistra vroeg op hoge toon welke bestuurder dat dan gezegd zou hebben, want ook krotbewoners hadden recht op een behoorlijke woning. Vervolgens benadrukte hij weer het falen van rijk en gemeente om daarin te voorzien, om te eindigen met de stelling dat er geen kleinere woningen gebouwd mochten worden.³⁵

Kooistra's verontwaardiging doet echter niets af aan het feit dat er bij de bewoners en bestuurders weerstanden bestonden tegen krotbewoners en de leefwijze die dezen vertegenwoordigden. Dat met name zelforganisaties aan lang niet iedereen verhuurden, blijkt ook uit een vaststelling van A.J. Schoneveld, bestuurslid van Eensgezindheid, van de Federatie én van de

De woningen van Eensgezindheid in de Zeeheldenbuurt laten zien dat ook deze zelforganisatie de nodige architectonische eisen stelde aan haar sociale woningbouw (1936, LB RAL).

Gemeentelijke Woningstichting. Hij constateerde dat de Gemeentelijke Woningstichting veel problemen had met huurachterstanden, omdat zij te maken kreeg 'met een groep huurders, die noch door de huiseigenaren, noch door de woningbouwverenigingen werden geaccepteerd'.³⁶

Een breuk met de volkswijken

De weerstand tegen 'krotbewoners' kwam deels voort uit beheersmatige zaken. Men was onder meer bang voor wanbetaling. Wanbetaling kwam niet alleen voort uit de hoogte van de huren, al waren de nieuwbouwhuren een forse aanslag op het arbeidersbudget. Het met een huurschuld verlaten van een woning om te verhuizen naar een andere, was naar het zich laat aanzien een niet ongebruikelijke overlevingsstrategie geworden onder de armste lagen van de arbeidersbevolking. In 1895 was de aanpak van wanbetaling al een van de redenen geweest waarom de Leidse huisjesmelkers zich hadden georganiseerd in een Verhuurdersbond (tegenwicht bieden tegen de woningverbete-

raars was de andere reden).³⁷ De voortdurende huurachterstanden bij Werkmanswoningen en de Gemeentelijk Woningstichting laten zien dat dit een reëel probleem was.

Angst dat 'de krotbewoners' de mooie nieuwe woningen zouden uitwonen en dat de onderhoudskosten daarmee zouden oplopen, was een tweede beheersmatige reden om kieskeurig te zijn met mensen die zich als lid (en daarmee woningzoekende en potentiële bewoner) aanmeldden. Ook dit woongedrag is voor een belangrijk deel te verklaren uit de woonomstandigheden in de volkswijken, waar het wemelde van de slecht onderhouden krotten, waarbinnen een blind paard nog geen schade zou kunnen aanrichten. Bij Werkmanswoningen had men de woninginspectrice om dit gedrag te corrigeren. Bij de Gemeentelijke Woningstichting speelde de bode annex huurophaler A. Maartense – een voormalig politiemann – een dergelijke rol. Bij zijn ambtsjubileum stelde bestuurslid H.R. Goudsmit:

Het krot trekt zijn bewoner omlaag, gelijk een frissche woning gunstig werkt op het zedelijk peil van den bewoner. Intusschen iemand uit een krot in de Stichting overgeplaatst is niet onmiddellijk een ordelievend huurder. Daartoe moet hij worden opgevoed. Die moeilijke taak eischt geduld, vriendelijkheid en als 't moet gestrengheid. In één woord: tact.³⁸

Zoals verderop duidelijk zal worden, probeerden ook de zelforganisaties hun huurders op te voeden. Maar om te beginnen wilden zij zoveel mogelijk voorkomen dat mogelijk problematische bewoners in hun huizen zouden trekken. Daarvoor stelden zij ballotage in. Bestuursleden (en uiteindelijk de ledenvergadering) bepaalden of men geaccepteerd werd als lid. Zo drongen diverse bestuursleden van De Eendracht aan op 'streng onderzoek gezien de last die men nu heeft van verschillende niet-zindelijke bewoners.'³⁹ Menig aspirantlid werd geweigerd omdat men ofwel vreesde dat hij of zij toch de huur niet zou kunnen betalen, danwel omdat men bang was dat deze zich niet goed zou gedragen. Met dit laatste zit men al snel op het vlak van normen en waarden en morele oordelen. Die speelden wel degelijk mee. Het ging niet enkel om wanbetaling of het uitwonen van een woning; veel bewoners en bestuurders van de zelforganisaties koesterden een afkeer van de leefwijze in de volkswijken.

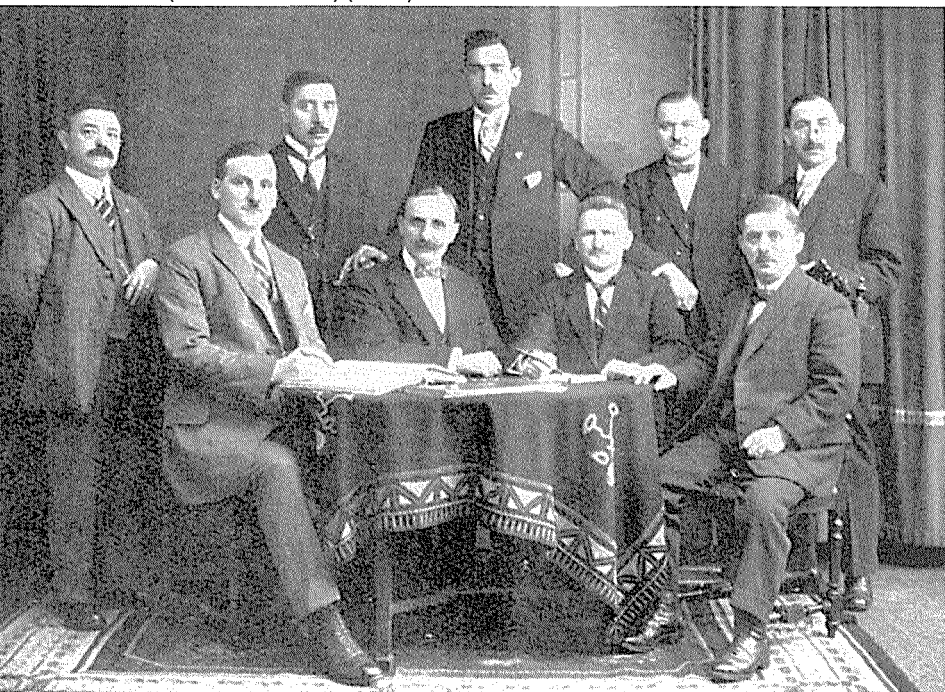
Het leven in de nieuwe arbeiderswijken verschilde dan ook sterk van dat in de oude volkswijken, bleek uit Leids Oral History-onderzoek dat het leven in De Kooi en de Haver en Gortbuurt in het interbellum vergeleek.⁴⁰ In de

oude volkswijken waren de informele contacten op straat, in de buurt en met de familie van groot belang. Het sociale leven in de wijken van de zelforganisaties verliep veel sterker via verschillende organisaties en allerhande verenigingen. In de oude volkswijken leefde men deels op straat, in de nieuwe wijken was daar geen sprake van. Het traditionele 'aan de deur staan' was in de ogen van veel Eendrachthuurlers een gruwel, werd soms zelfs als bedreigend ervaren.⁴¹ Dat dit niet meer mogelijk was met de nieuwe voortuintjes was wat dat betreft een aangename bijkomstigheid. Straatleven was synoniem met de armoede en ellende die men achter zich wilde laten en was strijdig met het ideaal van huiselijkheid en een geregeld gezinsleven. Dat daar vaak nog het nodige drankgebruik bij hoorde, vond men helemaal afschuwelijk. 'Een arbeider die drinkt denkt niet en een arbeider die denkt drinkt niet', klonk het binnen de arbeidersbeweging. De geheelonthoudersbeweging was in die jaren zeer sterk, niet alleen in socialistische kringen, maar ook binnen de confessionele arbeidersbeweging.

In de complexen die door Werkmanswoningen en de Gemeentelijke Woningstichting waren gebouwd, werd het oude leefpatroon, inclusief het straatleven, gedeeltelijk overgeplant door de bewoners van de krottenwijken. Dat de bewoners van de Celebesstraat, de Kooihof en andere complexen van Werkmanswoningen met mooi weer voor de deur zaten en zelfs met blote voeten liepen, was voor veel huurders van De Eendracht moeilijk te verteren. Leden van De Eendracht drongen dan ook zelf bij bestuursleden aan ervoor te zorgen dat in hun buurt 'de boel wel op peil blijft': 'Ik zeg altijd tussen arbeider en arbeider heb je ook nog een groot verschil.'⁴² Men kon ver gaan in het oordeel over de bewoners van krotwoningen. Zo ontstond in Oegstgeest nog een klein relletje omdat bestuursleden van Buitenlust krotbewoners zouden hebben aangeduid als 'plebs'.⁴³ Niet dat iedereen zich zo onverbiddelijk opstelde. Ook binnen Buitenlust klonk kritiek op de uitlatingen van het bestuur en de door De Eendrachtbewoonster aangesproken bestuurder merkte op dat 'die mensen uit de Gortestraat, [...] die wat anderen' ook ergens heen moesten. Het was natuurlijk ook mogelijk dat de krotbewoners zich zouden 'optrekken' aan de nieuwe buurt: 'Het is wel eens ongunstig uitgekomen, maar het is ook wel eens gunstig uitgekomen.'⁴⁴

Voor de arbeiderselite in de nieuwbouwwijken was het betrekken van een

Het bestuur van Ons Belang in 1925
met aan de tafel onder meer secretaris
Pont (met notulenboek) (LB RAL).

woonomstandigheden. Het was een breuk met het hele leven in de volkswijken, het leven van de armsten in de samenleving. En dat wilde men graag zo houden.

Het probleem van de krotbewoners

Vanzelfsprekend wilde men niet iedere krotbewoner weren: er zaten ook 'nette' arbeiders onder, die ook de armoede en de ellende wilden ontvluchten en dat konden betalen. Maar wat moest men doen met de overige krotbewoners? Deze discussie werd in de jaren twintig steeds vaker gevoerd, niet alleen in Leiden, maar in heel Nederland. Via de Nationale Woningraad (NWR) werd daar over nagedacht.

Daarbij begon men onderscheid te maken tussen verschillende soorten krotbewoners. In het orgaan van de NWR verscheen bijvoorbeeld in 1928 een

artikel, waarin voor doorgangswoningen werd gepleit voor de mogelijk heropvoedbaren onder de krotbewoners. Voor 'de hopeloos vervuilden, de ruziezoekers, de zwervers, de ongebondenen, de wanbetalers uit onwil, de altijd uitgaande vrouwen, die niet in staat zijn hun huishouding te doen, de gedegenereerden in allerlei opzicht' zou er hoogstens daklozenopvang moeten zijn, geen eigen woning. Deze groep werd aangeduid als de 'ontoelaatbaren'.⁴⁵

In 1932 verscheen een rapport van de NWR en het Nederlands Instituut voor Volkshuisvesting en Stedebouw over hoe men met krotbewoners zou moeten omgaan. Het rapport werd uitgebreid weergegeven in de *Nieuwe Leidsche Courant*.⁴⁶ Men onderscheidde vier groepen krotbewoners. In de eerste plaats waren er 'normale gezinnen', die gewoon door de corporaties geholpen konden worden. Vervolgens waren er de 'financieel zwakke gezinnen'. Daarvoor bepleitte het rapport een stelsel van huurtoeslagen. Vervolgens waren er de 'sociaallyke gezinnen'. Voor die gezinnen was toezicht op de bewoning door woninginspectrices onontbeerlijk. Het was echter niet gewenst deze gezinnen te plaatsen tussen gezinnen die niet uit krotten kwamen. De sociaallyke gezinnen zouden in de loop der tijd, goed opgevoed door de woninginspectrices, wel door moeten kunnen schuiven. Ten slotte waren er de 'asociale gezinnen'. Daarvoor moesten aparte complexen komen, doorgangshuizen waar de asociale 'gereclasseerd' konden worden. Pas daarna konden ze doorschuiven. Lukte de 'reclassering' niet, dan diende er wel voor onderdak voor deze 'hopeloze gevallen' gezorgd te worden, maar niet voor een woning. Een simpele daklozenopvang was voldoende. Zij bleven 'ontoelaatbaar'.

Deze opvattingen werden gemeengoed in volkshuisvestingsland. Toch werden de krotbewoners die alleen financieel problemen hadden, vaak niet echt anders behandeld dan de andere 'zwakke' gezinnen. De Leidse wethouder J. Splinter Gzn. (ARP) – eerder overigens als architect werkzaam voor De Eendracht – maakte hierin in ieder geval geen onderscheid toen hij in 1932 een nieuw project van de Gemeentelijke Woningstichting presenteerde. Hij deelde mee, dat het niet de bedoeling was dat er krotbewoners in deze woningen in de Lusthoflaan zouden komen. Krotbewoners moesten via een opvoedingssysteem opschuiven van de oudere, mindere woningen naar de nieuwe.⁴⁷ De Gemeentelijke Woningstichting voerde dit doorschuifstelsel inderdaad in.⁴⁸

Een glas-in-loodraam uit het bestuurs-
huis van Ons Belang uit 1953 met als
titel 'de verbeterde toestand bij de
volkshuisvesting' toont het huiselijke
ideaal van de volkshuisvesters
(Beelding/De Sleutels).

Huurtoeslagen, het voorgestelde middel om financieel zwakke krotbewoners aan een betere woning te helpen, waren er wel, maar in beperkte mate. De rijksbijdragen op dit gebied waren alleen van toepassing voor specifieke bouwprojecten die ontwikkeld werden in het kader van de krotopruijing en later ook voor grote gezinnen. Projecten in het kader van de krotopruijing werden in Leiden eigenlijk alleen uitgevoerd door Werkmanswoningen en de Gemeentelijke Woningstichting. Zoals eerder aangegeven stopte de gemeente er dan ook wel geld in. De andere woningbouwverenigingen liften wel eens mee met de regeling voor grote gezinnen. In de praktijk bleven de huren

problemen opleveren. Een woningbouwproject voor grote gezinnen van De Goede Woning in het Noorderkwartier had dan ook met omvangrijke leegstand te kampen.⁴⁹ Verschillende woningbouwverenigingen, in ieder geval De Eendracht, hadden wel financiële regelingen voor ledenbewoners, maar dat gold alleen voor hen die al een woning huurden, werkloos raakten en daarom de huur niet meer konden betalen, niet voor armlastige woningzoekenden.⁵⁰

In 1933 hield M. Vrijenhoek, SDAP-wethouder in Den Haag en de nieuwe architect van De Eendracht, voor deze vereniging een lezing over de Woningwet. Ook de speciale eisen van woningen 'voor onzindelijke bewoners en vroegere krotbewoners' kwamen daarbij aan de orde, waarbij hij vertelde wat hij in Den Haag tot stand had gebracht.⁵¹ In meer steden in Nederland werden speciale complexen en doorgangshuizen gebouwd voor 'sociaalzwakke' en 'asociale' gezinnen. In Leiden was daar echter niet echt sprake van. Het doorschuifstelsel van de Gemeentelijke Woningstichting was wat de stad op dat punt te bieden had. De enige andere voorziening was een opvanggelegenheid in de 'Caeciliabarakken' in de Camp, in hetzelfde gebouw waar mensen met een besmettelijke ziekte in quarantaine werden genomen. 'Ontoelaatbaren' konden een slaapplek krijgen in dit 'mensenpakhuys,' zoals het wel genoemd werd.⁵²

In ieder geval konden van de krotbewoners alleen de 'normale gezinnen' terecht bij alle woningbouwverenigingen. In de woningen van de zelforganisaties en De Goede Woning konden zij alleen terecht wanneer zij de hoge huren konden betalen en wanneer zij niet als 'sociaalswak' of zelfs 'asociaal' werden bestempeld. De armste bewoners van de stad hadden nog het makkelijkst toegang tot de woningen van Werkmanswoningen en de Gemeentelijke Woningstichting, mits zij zich lieten opvoeden. Vele krotbewoners bleven dan ook achter in de vroegere volkswijken, vaak in onbewoonbaar verklaarde woningen die niet afgebroken werden omdat er simpel geen alternatieve huisvesting was. De beter betaalden trokken naar de sociale woningen in de nieuwe wijken, de armsten bleven achter in de binnenstad.

Woongedrag gereguleerd

Ondertussen baarde het (woon)gedrag van diverse bewoners bij bestuurders en veel leden van de zelforganisaties echter de nodige zorgen. Op twee manie-

Het volksleven dat de leden van de zelf-organisaties graag achter zich wilden laten: wasdag aan de Waardgracht, rond 1900 (coll. Van Eck).

ren probeerde men dit te reguleren: enerzijds via de huurreglementen en controle op het woongedrag, anderzijds via het ontplooiën van allerlei activiteiten die als 'maatschappelijk werk' werden bestempeld.

Net als eerder de Leidsche Bouwvereniging kenden de huurreglementen van de zelforganisaties bepalingen omtrent het woongedrag. Deze bepalingen werden in de loop van de jaren twintig steeds verder uitgebreid. We zien dat onder andere bij De Tuinstadwijk. Beperkten de oorspronkelijke huurreglementen zich tot de algemene bepaling dat men de woning 'zindelijk en zuiver' moest houden, in het reglement van 1924 viel te lezen dat men geen messen op de muren mocht slijpen, in de woning of voortuin brandstof hakken of wasgoed aan de voorgevel hangen. Deze laatste bepalingen hadden niets te maken met het voorkomen van schade aan de woning, maar uitslui-

tend met het uiterlijk van de wijk en het voorkomen van het straatgerichte gedrag dat in de volkswijken normaal was. Bovendien kon nu 'bij dronkenschap en ontucht van een bewoner of een zijner huisgenoten [...] de huur door het bestuur onmiddellijk worden opgezegd en het betrokken gezin uit de woning worden verwijderd'.⁵³

Dergelijke morele en zedelijke bepalingen werden overigens van rijkswege gestimuleerd. Zo dreigde de rijksoverheid met intrekking van subsidies wanneer in door de vereniging gehuurde gebouwen alcoholische dranken werden verkocht of opgeslagen. De buurten die de corporaties bouwden waren dan ook min of meer 'drooggelegd', zoals diverse Kooibewoners het formuleerden. Overigens was dit een fictie, aangezien direct naast de complexen met sociale woningbouw genoeg winkels in particulier bezit te vinden waren, waar wel drank verkocht werd.

Een bepaling die regelmatig tot conflicten leidde, was dat men geen kamers mocht onderverhuren, wat betekende dat men ook geen derden in huis mocht opnemen. In deze bepaling zit een zekere dubbelheid. Enerzijds waren de bestuurders bevreesd dat deze 'overbewoning' tot hogere onderhoudskosten zouden leiden, anderzijds was dit gebruik strijdig met de opvatting dat woning primair een gezinswoning was: 'de geheele woning voor het gezin'.⁵⁴

Heel wat bewoners vonden de nieuwe woningen echter groot genoeg om iemand in huis te nemen: een familielid, vriend of bekende of gewoon een 'commensaal'. De bestuurders waren daar mordicus tegen. 't Is nu reeds zoo erg dat de commissie in zulk een woning niet eens toegelaten wordt omdat men zich voor de rotzooi schaamt', klonk op de ledenvergadering van De Eendracht in 1923.⁵⁵ Het vraagstuk leidde tot een felle discussie. 'Niemand, ook de bestuurders niet, laten hun bloedverwanten op straat staan', riep Koos Baart uit, een van de weinige fabrieksarbeiders in het bestuur. Voor secretaris Bomli was echter 'teggengaan van dubbelbewoning [...] actie voor woningbouw'.⁵⁶ Het bestuur, met uitzondering van Baart, dreigde met aftreden wanneer er soepeler met dubbelbewoning werd omgegaan.⁵⁷ Dubbelbewoning werd alleen toegestaan in bijzondere gevallen, met name bij hulpbehoevende ouders, en alleen na toestemming door het bestuur.

De commissie die hier ter sprake kwam, was de zogenaamde Bewoningscommissie. De Eendracht had deze commissie ergens in 1919 ingesteld met

als doel zowel de bewoning van de huizen als de noodzakelijkheid van onderhoudswerk te beoordelen.⁵⁸ De door deze commissie uitgevoerde woninginspecties zijn te vergelijken met het werk van de woninginspectrice van Werkmanswoningen, alleen waren het hier (bestuurs)leden van de vereniging zelf die hun medebewoners controleerden. Bomli was overigens een voorstander van de aanstelling van professionele woninginspectrices door de woningbouwverenigingen, maar daar is het nooit van gekomen. Of andere corporaties een speciale Bewoningscommissie hebben ingesteld, is niet duidelijk. Waarschijnlijk niet. Dergelijke controles combineerde men daar met het ophalen van de huur. Dat laatste deed de penningmeester zelf, of een speciaal aangestelde bode annex huurophaler, vaak zelf lid van de vereniging. Het bestuur en uiteindelijk de ledenvergadering besliste of er opgetreden moest worden. Hoe dan ook, het waren uiteindelijk de leden van de verenigingen zelf die controle uitoefenden op het woongedrag.

Maatschappelijk werk

De instelling van de Bewonerscommissie bij De Eendracht was feitelijk een *spin off* van een discussie over de introductie van 'maatschappelijk werk', in 1919 aangezwengeld door secretaris Bomli. In de kolommen van *Volkshuisvesting*, het orgaan van de Federatie, legde hij uit wat hij onder maatschappelijk werk verstond en waarom het zo belangrijk was: 'In een woord, we moeten elkaar het gemeenschapsgevoel aankweken, de kinderen liefde voor het schone der omgeving bijbrengen en dit des te meer, omdat wij daardoor te beter onze woning maken tot een verblijf, waar we met genoegen wonen en met liefde onzen vrijen tijd kunnen doorbrengen. In de woning begint de opvoeding en door de omgeving wordt het karakter gevormd. Als we zoo onze taak als bouwverenigingen beschouwen, dan zeker werken we krachtig mede aan de beschaving en de veredeling van ons volk.'⁵⁹ Er zaten kortom twee elementen in besloten: bevordering van de sociale samenhang ('gemeenschapsgevoel') en opvoeding c.q. volksverheffing.

Bomli's voorstel dat De Eendracht zelf het maatschappelijk werk ter hand zou nemen, stuitte binnen het bestuur alleen op tegenstand van de kant van de timmerman J. Olivier. Hij meende dat daarvoor beter een aparte vereniging opgericht kon worden. De bezwaren van Olivier, een actieve commu-

Het eerste complex van de Gemeentelijke Woningstichting, de zogenaamde 'Platte daken' in de Alexanderstraat e.o., werd tijdens de stadsvernieuwing gesloopt (RAL).

nist, betroffen echter niet louter de organisatorische ophanging. Hij was ook een tegenstander van 'maatschappelijk werk', 'omdat het de mensen en vooral de jongeren van het deelnemen aan de Klassenstrijd afhoudt.'⁶⁰ Dat betrof dan vooral de sociale activiteiten die Bomli voor bijvoorbeeld de jeugd in het hoofd had, niet voor de controle op het woongedrag: de instelling van de Bewoningscommissie was een voorstel van Olivier. Voor de andere activiteiten kwam er een aparte commissie voor maatschappelijk werk. In 1925 bracht De Eendracht dit alsnog onder in een aparte, door de vereniging gecontroleerde vereniging voor maatschappelijk werk.⁶¹

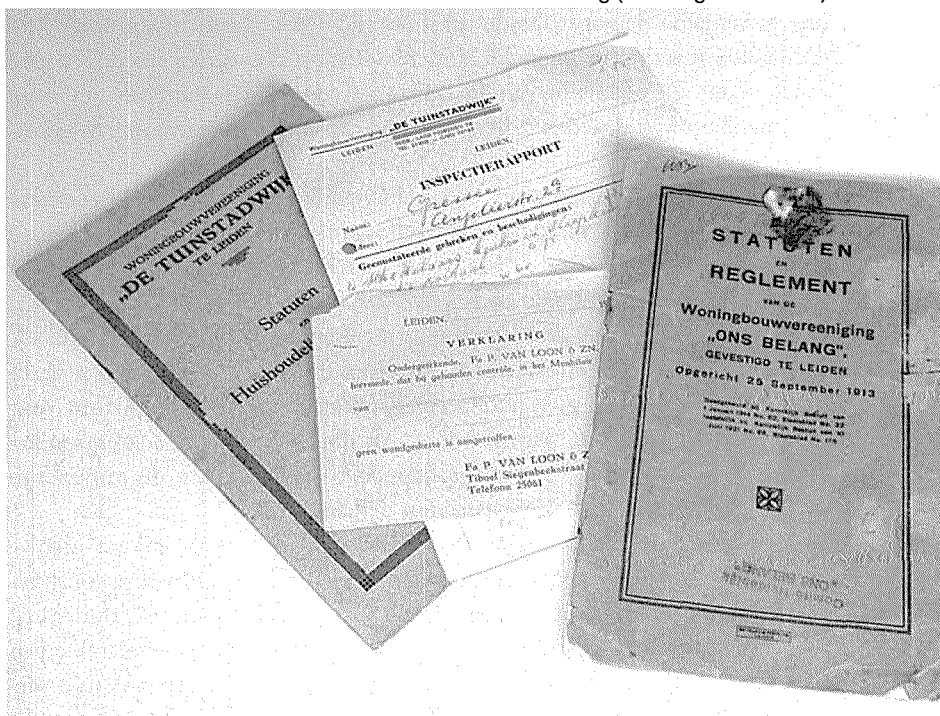
De commissie, later vereniging, voor maatschappelijk werk van De Eendracht ontplooidde een grote verscheidenheid aan activiteiten, zoals uitstapjes en andere activiteiten voor kinderen en gewone leden, sportmanifestaties, culturele initiatieven (zoals een tentoonstelling over literatuur in samenwerking met de Wereldbibliotheek), de verspreiding van radiodistributie en

niet te vergeten de zogenaamde tuintjeswedstrijden. Hadden sommige heel duidelijk een verheffingselement, andere lijken op het eerste gezegd recreatief van karakter. De bedoeling van die laatste activiteiten was echter de onderlinge samenhang van de leden te versterken en daarmee het gemeenschapsgevoel in de nieuwe wijk.

Het initiatief voor dit soort 'maatschappelijk werk' door De Eendracht vond veel weerklank bij de andere zelforganisaties. In de volgende jaren vormden zij allemaal vergelijkbare commissies of verenigingen met hun eigen fondsen. Deze werden na de oorlog over het algemeen aangeduid als CUMA-fondsen, waarbij CUMA stond voor Cultureel en Maatschappelijk Werk. De bestuurshuizen die de meeste verenigingen in de jaren dertig wisten te realiseren, waren dan ook niet enkel vergaderlokalen, maar een centrum voor sociale activiteiten in de (eigen) buurt. Als illustratie van de achtergronden van en de werkwijze bij dit 'maatschappelijk werk' kunnen de initiatieven rond de jeugd en de tuintjeswedstrijden dienen.

De woningbouwverenigingen waren trots op de tuinen bij de nieuwe woningen, maar leden en bestuurders moesten tot hun leedwezen constateren dat een aanzienlijk aantal bewoners deze verwaarloosden. Bij Buitenlust liepen de tegenstellingen zelfs zo hoog op, dat de voorzitter voorstelde een bewoner te royeren (en dus uit huis te zetten) omdat deze zijn voortuin verwaarloosde. Bij De Eendracht en De Tuinstadwijk leefde dezelfde ergernis. In 1920 stelde de commissie voor maatschappelijk werk van De Eendracht dan ook voor om wedstrijden te organiseren met mooie prijzen voor de fraaiste tuintjes om de bewoners te stimuleren iets te maken van hun voor- en achtertuinen.⁶² Dit initiatief vond op grote schaal navolging. Begin jaren dertig organiseerden behalve De Eendracht in ieder geval ook Ons Belang, Ons Doel, De Tuinstadwijk en Buitenlust dergelijke wedstrijden. De prijsuitreikingen werden feestelijk gevierd in de bestuurshuizen of – in het geval van De Eendracht – het Volksgebouw aan de Herengracht. Deze wedstrijden leidden bij Ons Belang, Buitenlust en De Tuinstadwijk weer tot de oprichting van aparte subverenigingen die op hun beurt weer door de woningbouwverenigingen vanuit hun fondsen voor maatschappelijk werk financieel werden ondersteund. Zo werden twee vliegen in één klap geslagen: de bewoners werden opgevoed in een beschaafde omgang met hun leefomgeving en tegelijkertijd versterkten de activiteiten de samenhang in de buurt.

Statuten, huurreglementen en een wooninspectierapport van Ons Belang en De Tuinstadwijk van voor de Tweede Wereldoorlog (Beelding/De Sleutels).

De jeugd vormde een andere bron van ergernis. Nu toonden de meeste woningbouwverenigingen en hun ledenbewoners sowieso betrokkenheid bij de jeugd: meer dan eens pleitten zij voor speelvoorzieningen in de openbare ruimte. Maar aan de andere kant vallen in de jaarverslagen en andere geschriften van de woningbouwverenigingen voortdurend klachten te lezen over de 'baldadigheid' en 'het vandalisme' van de jeugd. Dat jongeren op straat speelden en dat daarbij bloemperken werden beschadigd, kon niet door de beugel. De ongecontroleerdheid van de jeugd in de nieuwe wijken was tot op zekere hoogte nieuw: in de oude volkswijken leefde men op straat en trad iedereen zo nodig op tegen kinderen als deze het te bont maakten.⁶³ Deze sociale controle was er in de nieuwe arbeiderswijken veel minder. Vandaar ook dat activiteiten voor de jeugd van meet af aan hoog op de agenda stonden voor het 'maatschappelijk werk'.

P.J. Bomli, secretaris van De Eendracht van de Federatie (rechts, zittend) aan het werk op het kantoor van de socialistische coöperatie De Vooruit in 1925 (RAL).

In toenemende mate was men dan ook van oordeel dat er weliswaar voldoende speelruimte moest zijn voor kinderen, maar dat het spel op verantwoorde wijze en onder toezicht moest plaatsvinden. Dit was het vertrekpunt van de speeltuinbeweging in de jaren twintig, waarin talrijke leden en bestuurders van de corporaties actief waren. Deze ideeën waren geënt op vergelijkbare initiatieven uit de burgerij rond de eeuwwisseling, met name de Vereeniging 'Volksspeeltuinen'.⁶⁴ De eerste nieuwe speeltuinvereniging was in 1926 de Buurt- en Speeltuinvereniging Zuiderkwartier, met als secretaris K. West, de voorzitter van Ons Doel. De geformuleerde doelstelling van de vereniging spreekt boekdelen: 'Deze vereniging is de belichaming van een complex van gedachten, werkzaam te willen zijn voor die jeugd, waar gezin en school mochten tekort schieten, hierdoor paal en perk te stellen aan de bandeloosheid en baldadigheid der jeugd.'⁶⁵

Vergelijkbare initiatieven verschenen in de andere nieuwe arbeiderswijken. De gemeente werkte graag mee aan dit particulier initiatief 'als middel tot vermindering van de baldadigheid en straatschenderij en tot verbetering van de moraliteit en der gezondheidstoestand der kinderen.'⁶⁶ Zij stelde ruimte en geld ter beschikking voor de speeltuinen. Hoewel deze gerund werden door zelfstandige verenigingen, bleven de corporaties betrokken. Vanuit de CUMAFondsen ontvingen de speeltuinen jaarlijks financiële bijdragen. De vrijwilligers die de speeltuinen draaiden en toezicht hielden op het kinderspel, kwamen vanzelfsprekend eveneens grotendeels voort uit de ledenbewoners van de woningbouwverenigingen.

De woningbouwverenigingen na de oorlog

Na de Tweede Wereldoorlog voltrokken zich grote veranderingen in volkshuisvestingsland.⁶⁷ De woningnood was niet langer in de eerste plaats kwalitatief: er waren eenvoudigweg te weinig woningen voor alle woningzoekenden. Voor de woningbouwverenigingen veranderde er veel. Had men vroeger moeten bedelen om woningen te mogen bouwen, nu kwamen er nieuwbouwplannen voor honderden woningen los. De woningbouwverenigingen hadden daarover echter steeds minder te vertellen. Het rijk bepaalde hoeveel woningen er bijvoorbeeld in Leiden gebouwd mochten worden en de gemeente ontwikkelde de plannen. Daarna werden de huizen aan de corporaties overgedragen, maar vervolgens hadden deze voor iedere uitgave weer toestemming van de gemeente nodig.

Op de toewijzing van de woningen hadden de woningbouwverenigingen evenmin nog het monopolie. In de eerste plaats had men voor iedere verhuuring toestemming van de gemeente nodig. In de loop van de jaren vijftig ging de gemeente ook woningen rechtstreeks toewijzen, eerst een kwart, vanaf 1955 de helft van de vrijgekomen woningen. De band tussen ledenbewoners en vereniging werd daardoor minder hecht: voor een deel van de huurders was het lidmaatschap niet meer dan een formaliteit. Velen waren primair huurder, niet lid, zoals dat voor de oorlog was geweest. De schaalvergroting – het woningbezit van de corporaties verveelvoudigde – versterkte deze vervreemding tussen vereniging en bewoners.

In 1931 werd speeltuin Zuiderkwartier geopend: verantwoord spelen onder toezicht ter bestrijding van de baldadigheid van de jeugd (RAL).

18

VRIJDAG 3 JULI 1931

No. 16

Zaterdag werd in de Tuinstadwijk van Leiden door de Leidse Spectuurovereenkomst Zuiderkwartier een Speel- en Sporttoernooi georganiseerd, waaraan groote belangstelling bestond, en waar reeds twee jaren lang geïntereerd werd. Dinsdagmeester van de Nieuwe Bakenrijzen versierde de officiële plechtigheid.

UIT LEIDEN

Onmiddellijk na de opening werden de verschillende speeltuinen bezocht, en de zijden rond met den grootsten afkeer.

De zelforganisaties probeerden echter zoveel mogelijk hun vooroorlogse praktijk overeind te houden. Relatief namen weliswaar minder leden actief deel aan de verenigingsdemocratie, maar in de meeste verenigingen was er nog steeds een vrij grote groep die dat wel deed en ook van zich liet horen. De verenigingssentimenten, gekoppeld aan de wens tot medezeggenschap, bleven dan ook nog lang sterk, zoals het Leidse gemeentebestuur in de jaren tachtig ondervond toen zij fusies tussen verschillende verenigingen afdwong.⁶⁸

De verschillende verenigingen probeerden evenzeer de activiteiten die zij in het kader van het 'maatschappelijk werk' hadden opgebouwd, voort te zetten: de tuintjeswedstrijden, uitstapjes, kinderactiviteiten, en de ondersteu-

ning van speeltuinen en subverenigingen. Het bevorderen van de 'wijk-gedachte' in de groeiende nieuwbouwwijken kwam nu hoog op de agenda. De doelen van de CUMA-fondsen werden geformuleerd als het 'aankweken' van 'burgerzin en saamhorigheidsgevoel', 'sociaal-culturele belangstelling' en 'verantwoordelijkheidsgevoel', het bevorderen van 'maatschappelijke zorg' en 'het vergroten van de zelfwerkzaamheid en de onderlinge samenwerking van de verschillende bevolkingsgroepen'.⁶⁹ Dit kon echter niet verhullen dat de activiteiten op dit gebied langzaam maar zeker afnamen, zeker in de jaren zestig. Met de opkomst van de hoogbouw en daaraan gekoppeld openbaar groen, verloren bijvoorbeeld de tuintjeswedstrijden hun betekenis. De verminderde betrokkenheid van de leden, de opkomst van individuele vormen van vrijetijdsbesteding (televisie!) droegen daar eveneens aan bij.

Ook de gemeente werkte dit soort activiteiten tegen. Men was van mening dat de aparte CUMA-fondsen niets anders waren dan een verlengstuk van de verenigingsreserves en als zodanig wettelijk niet aanvaardbaar. Wanneer de vereniging iets wilde organiseren, dan moest dat maar gefinancierd worden via een contributieverhoging.⁷⁰ De fondsen werden uiteindelijk in 1967 opgenomen in gewone administratie van de verenigingen. Dat maakte het organiseren van dergelijke activiteiten door de armlastige verenigingen nog moeilijker. Desalniettemin zouden verenigingen als Ons Belang en De Eendracht nog tot ver in de jaren tachtig enkele sociale activiteiten overeind houden. Maar tegen die tijd dienden deze vooral om de saamhorigheid en solidariteit binnen de vereniging te benadrukken, niet meer om de bewoners te verheffen of op te voeden.

Een plek voor krotbewoners?

Ondertussen bleef wel de vraag overeind wat te doen met de 'krotbewoners'. De opvang van wat eerder de 'ontoelaatbaren' werd genoemd kreeg in 1947 vorm. Nadat de Geneeskundige Dienst de 'Caeciliabarakken' had verlaten, werden deze geschikt gemaakt voor elf gezinnen die 'tijdelijk niet in aanmerking komen voor een normale woning'. Het zou een 'doorgangshuis voor a-sociale of sociaal-zwakke gezinnen' worden, met een speciaal regime, lichtten de wethouders A.J. Jongeleen (PvdA) en S. Menken (KVP) toe.⁷¹ Interessant is dat PvdA-raadslid C.P. Braggaar-de Does zich 'uit opvoedkundige overweging-

Na de oorlog zetten de zelforganisaties hun sociale activiteiten voort. Deze vaas herinnert aan een autotochtje georganiseerd door De Tuinstadwijk in 1950 (Beelding/De Sleutels).

Prijzen voor tuintjeswedstrijden. In tegenstelling tot andere woningbouwverenigingen ging Ons Belang tot in de jaren zeventig daarmee door (Beelding/De Sleutels).

gen' tegen de gebruikte terminologie keerde. Wethouder Menken was het met haar eens dat men beter kon spreken van 'moeilijk plaatsbare gezinnen'. Hij verzekerde het raadslid dat men al bezig was een maatschappelijk werkende aan te trekken voor deze mensen, die moesten worden 'geregeerd in de goede zin des woords'.⁷² Zo kreeg Leiden een opvang- annex opvoedcentrum voor de groep die men, ondanks de mooie woorden van Braggaar, doorgaans 'onmaatschappelijken' noemde.

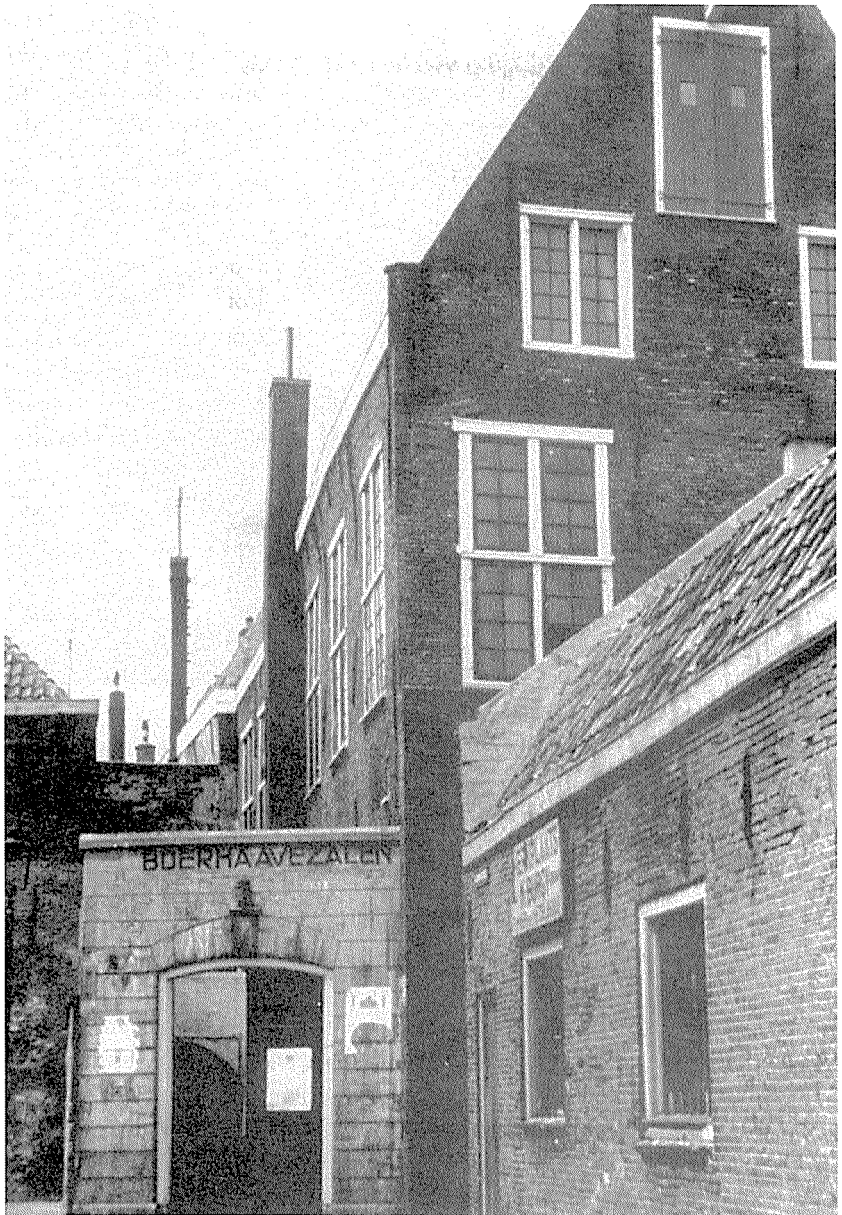
De sanering van de krottenwijken was voor de oorlog nooit systematisch ter hand genomen. In de jaren vijftig trof men voorbereidingen om daar eindelijk toe over te gaan. Ter begeleiding daarvan trok de gemeente een aantal maatschappelijk werkers aan. Uitgangspunt was dat de krotbewoners niet zomaar naar nieuwe woningen zouden kunnen verhuizen, maar – conform de eerder beschreven opvattingen – opgevoed moesten worden. Eén van de ingeschakelde sociale wetenschappers was Herman Milikowski. Gaandeweg nam hij steeds verder afstand van de overheersende ideeën over 'onmaatschappelijken'. In het proefschrift dat hij in 1961 hierover schreef, keerde hij zich tegen het gebruik van het 'algemeen gangbare sociale gedrag' als toetssteen en tegen heropvoeding, omdat daarin altijd een levens- en maatschap-

pijbeschouwing is geïntegreerd.⁷³ Eigenlijk, zei hij, waren de huisjesmelkers en falende bestuurders de echte onmaatschappelijken. Het gedrag van veel krotbewoners was dan wel vaak 'onaangepast', maar daar zaten juist ook veel positieve elementen in. Natuurlijk waren er onder de krotbewoners ook probleemgezinnen die overlast konden veroorzaken, maar die konden begeleid worden door goed opgeleide maatschappelijk werkers. De ideeën van Milikowski hadden een enorme invloed op het denken over de onderkant van de samenleving en het boek werd verplichte kost voor iedere aankomende maatschappelijk werker. In ieder geval was de grote groep ongewenste 'krotbewoners' nu teruggebracht tot een klein groepje probleemgezinnen dat met begeleiding ook een plek in een gewone woning zou moeten kunnen krijgen.

Wie verwacht dat door de gemeentelijke bemoeienis met de woonruimteverdeling en de veranderende opvattingen, 'krotbewoners' nu eenvoudig aan een woning van een zelforganisatie konden komen, komt bedrogen uit. Onder de traditionele ledenbewoners van de zelforganisaties⁷⁴ bestonden nog duidelijk weerstanden en vooroordelen. Herman Beij en zijn vrouw betrokken in 1950 een nieuwe woning van De Eendracht in de Irenestraat. Mevrouw Beij: 'Mijn nieuwe buurvrouw kwam uit De Kooi. Die zei over andere mensen afkeurend: "die komen uit de Waard". Hoe er naar je gekeken werd! [...] Ik ben er geboren, maar op de Waardgracht waren het keurige mensen. [...] Het was toch geen achterbuurt?'⁷⁵ Woningbouwverenigingen screenden nog steeds het woon- en betalingsgedrag van aspirant-huurders. De helft van de woningen kon men immers zelf nog toewijzen en in het geregeld overleg met het gemeentelijk Bureau Huisvesting kon men bezwaren tegen door de gemeente voorgedragen huurders naar voren brengen. Al moesten de andere verenigingen regelmatig ongewenste huurders accepteren, in de praktijk waren de mensen die afkomstig waren uit de binnenstadswijken toch vaak aangewezen op woningen van de Gemeentelijke Woningstichting.

De manier waarop de verschillende verenigingen hun woningen toewezen, leidde in de jaren zeventig tot steeds meer beschuldigingen van gesjoemel, vriendjespolitiek, willekeur en zelfs corruptie. Zowel bij Ons Belang als bij De Tuinstadwijk werden onderzoekscommissies ingeschakeld, resp. in 1972 en 1975. Het verslag van het onderzoek bij Ons Belang laat zien dat cultu-

In de Boerhaavezalen (nu museum Boerhaave) waren ook de 'Caecilia-barakken' te vinden, opvang voor 'sociaal zwakken', ofwel 'moeilijk plaatsbare gezinnen' (H. Kleibrink).

De Weverstraat, achter de Waardgracht, ca. 1945. Na de oorlog stond de sanering van de 'krottenwijken' met hun 'onaangepaste' of zelfs 'onmaatschappelijke' bewoners hoog op de agenda (RAL).

rele verschillen nog steeds een rol speelden. Het bestuur van Ons Belang ontkende weliswaar dat het woningzoekenden uit saneringsgebieden discrimineerde, maar gaf wel te kennen te letten op 'wooncultuur'. Volgens de commissie kon dat leiden tot 'subjektiviteit, misverstanden en discriminatie'.⁷⁶ Bureau Huisvesting bleek bovendien maar weinig controle uit te oefenen op de voordrachten vanuit de verenigingen.

Ook in 1980 bleken verschillende verenigingen selectief om te gaan met de woningtoewijzing en bepaalde groepen uit bepaalde buurten te weren. Het ging nog steeds om vertegenwoordigers van de onderkant van de samenleving, maar die zagen er ondertussen anders uit. De weerzin tegen 'krotbewoners' had plaatsgemaakt voor de weerzin tegen 'buitenlanders'. 'Sommige verhuurders [hebben] soms openlijk, soms bedekt, maar daarom wel effectief, bepaalde straten of wijken voor buitenlanders gesloten [...]', meldde een gemeentelijke nota. 'Het is bureau Huisvesting tot nu toe niet gelukt daar

doorheen te breken.⁷⁷ Overigens was de gemeente toen zelf al begonnen met het concentreren van moeilijke gevallen (en allochtonen) in de Slaaghwijk.⁷⁸ De contouren van een nieuwe tweedeling werden zichtbaar.

Besluit

De woningbouwverenigingen, en dan met name de arbeiderszelforganisaties, waren er niet op gericht goede en betaalbare woningen te bouwen voor de zwaksten in de samenleving, al werd dat ideaal met de mond wel beleden. Deze organisaties waren in de eerste plaats de uitdrukking en het voertuig van de emancipatie van een deel van de arbeidersklasse, namelijk de arbeiderselite van beter geschoolde en beter betaalde arbeiders, ambachtslieden, employees en beambten. Deze arbeiderselite maakte zich los van ellendige woontoestanden, maar tegelijkertijd ook van de minder gefortuneerde arbeiders, zowel fysiek als sociaal en cultureel. De nieuwe arbeiderswijken die deze zelforganisaties bouwden, toonden een breuk met de levenswijze en sociale relaties die de klassieke arbeiderswijken, de zogenaamde volkswijken, kenmerkten. Deze breuk werd ook bewust nagestreefd. Het ging de zelforganisaties dan ook niet alleen om het bouwen van behoorlijke en betaalbare woningen, maar ook om normen en waarden. Deze normen en waarden, waarin een geregeld gezinsleven, huiselijkheid, orde en netheid centraal stonden, werden goeddeels ontleend aan algemeen burgerlijke idealen.

De zelforganisaties zagen voor zichzelf een belangrijke opvoedende taak weggelegd, deels vanuit de rationaliteit van het beheer, deels vanuit waarden die zij wilden bevorderen. Wat de disciplinerende van de arbeidersklasse genoemd wordt, was voor de arbeiderselite dan ook een keuze voor verheffing en beschaving, waar zij zelf actief aan bij wilde dragen. Daardoor werd de woningbouwvereniging zelf via haar sociaal-culturele activiteiten een belangrijke pijler onder het sociale verband in de nieuwe arbeiderswijken, van de nieuwe manier van leven die daarin gestalte kreeg.

Voor de onderste lagen van de samenleving boden de activiteiten van de zelforganisaties weinig soelaas. De financiële drempel was sowieso al te hoog en deze corporaties wensten ten aanzien van de kwaliteit van de woningen geen concessies te doen om deze drempel te verlagen. Maar bovendien waren de meeste bewoners van de krottenwijken ongewenst vanwege hun afwijken-

de levensstijl. De armste arbeiders waren in de eerste plaats lieden die opgevoed moesten worden. Zij waren aangewezen op de woningen die de Gemeentelijke Woningstichting en Werkmanswoningen konden bouwen, maar in meerderheid waren zij gedwongen achter te blijven in de krottenwijken die in de binnenstad nog lang bleven voortbestaan.

De veranderingen in de organisatie van de sociale woningbouw hadden een effect op het sociaal functioneren van de zelforganisaties en de beschikbaarheid van woningen voor de laagstbetaalden. De nu ondergeschikte, afhankelijke positie van de woningbouwverenigingen leidde ertoe dat de opvoedende activiteiten van de corporaties afnamen en dat de sociale samenhang met de vereniging als verbindende schakel, minder sterk werd. Dit werd versterkt door algemene maatschappelijke ontwikkelingen en de opkomst van de hoogbouw. De mogelijkheden voor krotbewoners om naar een behoorlijke woning te verhuizen werden groter. Het scheiden van 'nette' arbeiders van ongewenste huurders van de onderkant van de samenleving, bleek echter een hardnekkig verschijnsel. Er loopt dan ook een rode lijn van de vooroorlogse scheiding tussen arbeiderselite en 'krotbewoners' naar de hedendaagse verdeling tussen 'zwarte' en 'witte' wijken.

Noten

- 1 Ik gebruik de term arbeiderszelforganisatie of zelforganisatie om verenigingen die door arbeiders en woningzoekenden zelf werden opgezet en bestuurd te onderscheiden van verenigingen die werden opgezet door derden ten behoeve van woningzoekenden, waarbij deze geen lid konden worden en daarmee geen invloed konden uitoefenen op het beleid van de betreffende organisatie.
- 2 A.J. de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940: een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1984).
- 3 Doorgaans stelde de gemeente bij de garantstelling voor kredieten ten behoeve van de woningbouw als eis dat 5 procent van de woningen ter beschikking werd gesteld aan ambtenaren.
- 4 Voor een meer uitgebreide beschrijving van de kwaliteit van de woningen en de leefomstandigheden: C. Smit, *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van de volkshuisvesting in de regio Leiden* (Leiden 2006) 15-37; C.H.D.J. van Heck, P.J.M. de Baar, *Honderd jaar sociale woningbouw in Leiden: van Werkmanswoningen, Eensgezindheid en Leidse Woningstichting tot Woningbouwvereniging Leiden* (Leiden 1991) 37-41, 59; K. van der Wiel, *Leidse wevershuisjes. Het wisselend lot van de 17e-eeuwse Leidse arbeiderswoningen* (Leiden 2001) 123-136, 143-145.
- 5 Bevolkingssamenstelling gebieden rond Herenstraat en Noorderkwartier op basis van steekproeven in Regionaal Archief Leiden (RAL), *Adresboeken*.
- 6 Ook de zogenaamde Hygiënistische beweging, die zich concentreerde op de volksgezondheid, kende een duidelijke morele component, zie: E.S. Houwaart, *De Hygiënisten. Artsen, staat en volksgezondheid in Nederland 1840-1890* (diss. Maastricht, 1991).
- 7 Zie: P. Barendregt, 'Arbeiderswoningbouw in Leiden anno 1835', *Leids Jaarboekje 1987* (Leiden 1987) 124-138.
- 8 Zie: J.P. Zwanenburg, 'Flatwoningen uit 1862', *Leids Jaarboekje 1969* (Leiden 1969), 73-83.
- 9 Aangehaald in Van Heck/De Baar, *Honderd jaar*, 31.
- 10 RAL, LB 30011 p, *Reglement voor de huurders der woningen van de Leidse Bouwvereniging*.

- 11 We laten hier het weinig succesvolle initiatief vanuit Nut en Genoegen in de jaren zeventig buiten beschouwing, zie: Smit, *Strijd om kwaliteit*, 26.
- 12 Van Heck/De Baar, *Honderd jaar*, 45.
- 13 Aangehaald in H. Meeter, H. Wijfjes, *De bouwgeschiedenis van twee Leidse arbeiderswijken, De Kooi en Noorderkwartier* (Leiden 1980), onuitgegeven scriptie Rijksuniversiteit Leiden, 5.
- 14 Zie: Van Heck/De Baar, *Honderd jaar*, 49-65.
- 15 Van Heck/De Baar, *Honderd jaar*, 61.
- 16 *Leidsche Courant (LC)*, 14 mei 1930. Zie ook: Van Heck/De Baar, *Honderd jaar*, 62-64.
- 17 Zie bijvoorbeeld: N. de Vreeze, 'Bewoners in het volkshuisvestingsbeleid: van opvoeding tot consumentgerichte marktorientaties' in: N. de Vreeze (red.), *6,5 Miljoen woningen. 100 jaar Woningwet en woencultuur in Nederland* (Rotterdam 2001).
- 18 Zie: Smit, *Strijd om kwaliteit*, 43.
- 19 Deze samenwerking was niet altijd even stabiel. Politieke meningsverschillen en persoonlijke tegenstellingen zorgden er regelmatig voor dat de een of andere corporatie de samenwerking verbrak.
- 20 De Eendracht en De Tuinstadwijk waren oorspronkelijk aangesloten bij de Bond van Arbeiderswoningbouwverenigingen. Deze fuseerde in 1926 met de Nationale Woningraad (NWR).
- 21 Zie bijvoorbeeld de oudste ledenlijst van De Eendracht, RAL, Archief De Eendracht 1912-1988 (277), doos IV, *Ledenvergadering. Notulen en ledenlijsten 1912-1919*. Dat de eerste leden van Ons Belang in dezelfde wijken woonden, spreekt vanzelf.
- 22 Zie: Smit, *Strijd om kwaliteit*, 39.
- 23 C. Smit, *Van tuinen tot stadswijk. De geschiedenis van Tuinstad-Staalwijk* (Leiden 2009) 42.
- 24 RAL, De Eendracht, doos I, *bestuursnotulen*, 15 januari 1915.
- 25 *Volkshuisvesting. Orgaan van de Federatie van woningbouwverenigingen in Leiden en omstreken*, jrg. 1 (1920), 15 augustus en 15 september.
- 26 Zie: C. Smit, 'Arbeidersvrouwen tussen fabriek en huisgezin. Deel II: Werk, opvoeding en huishouden', *Achtiende jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2006* (Leiden 2007) 73-111.
- 27 Dit laatste aspect komt terug in de tuinstadwijkgedachte. Het voert in het kader van dit artikel te ver hier uitgebreid op in te gaan.
- 28 Zie: (Oud) Archief woningbouwvereniging De Sleutels, Rood, dozen 84-85, *Jaarverslagen De Tuinstadwijk*.
- 29 Bevestigd door een vergelijking tussen Kooi en Haver & Gortbuurt op basis van loonboeken in het kader van een werkcollege Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden, 1977-1978. Zie: H.A. Diederiks, R.C. van Eyck, 'Twee Leidse volksbuurten in de dertiger jaren. Een vergelijkend onderzoek met behulp van "oral history"', *Holland* 11 (1979) 274-296.

- 30 *Nieuwe Leidsche Courant* (NLC), 27 mei 1922.
- 31 *Leidsch Dagblad* (LD), 12 september 1921.
- 32 Zie: Van Heck/De Baar, *Honderd jaar*, 111-125.
- 33 Ingezonden brief LD, 22 september 1923.
- 34 *Handelingen Gemeenteraad*, 1925, 143.
- 35 *Handelingen Gemeenteraad*, 1925, 144.
- 36 A.J. Schoneveld, *Na veertig jaren. Stichting tot beheer en exploitatie van woningen te Leiden* (Gemeentelijke Woningstichting), 24 november 1923-24 november 1963 (Leiden 1963) 8.
- 37 Smit, *Strijd om kwaliteit*, 29-30.
- 38 LD, 17 februari 1932.
- 39 RAL, De Eendracht, doos I, bestuursnotulen 1922-1924, bestuursvergadering 8 november 1922.
- 40 Werkcollege Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Leiden, 1977-1978. Weerslagen van dit onderzoek in Diederiks/Van Eyck, 'Twee Leidse volksbuurten' en A. van Steen, S.J. van der Velden, *'n Goeie ouwe tijd?! Leiden in de jaren dertig* (Leiden 1984). Enige interviews zijn aanwezig in de bibliotheek van het RAL.
- 41 Zie ook: RAL, LB 248/33, interview met respondenten 2A9.
- 42 RAL, LB 248/33, interview met respondenten B21.
- 43 Zie: LD, 28 januari 1939.
- 44 RAL, LB 248/33, B21.
- 45 Aangehaald in: M. Glaser, M. van Hattem, B. Natter, *75 jaar Federatie van Leidse Woningcorporaties 1919-1994* (Leiden 1994) 17.
- 46 NLC, 21 maart 1932.
- 47 LD, 22 maart 1932.
- 48 Van Heck/De Baar, *Honderd jaar*, 127.
- 49 RAL, Archief De Goede Woning (276), doos 3, map d, brief DGW aan B en W (circa 1949).
- 50 RAL, De Eendracht, doos I, *Bestuursnotulen*, onder andere jaren 1932-1933.
- 51 LD, 14 februari 1933.
- 52 NLC, 7 september 1921, uitspraak van Dubbeldeman (SDAP) tijdens raadsvergadering en zo genoemd in *Volkshuisvesting*, jrg 1 (1920), 15 juni. Zie ook: Van Heck/De Baar, *Honderd jaar*, 117.
- 53 Archief De Sleutels, doos 130, *huurreglement 1924*.
- 54 Ons Belang, *Gedenkschriftje, uitgegeven ter gelegenheid van het twaalf-en-een-halfjarig bestaan der woningbouwvereniging Ons Belang, 23 september 1913-25 maart 1926, benevens het verslag over het jaar 1925* (Leiden 1926), zonder paginanummering.
- 55 RAL, De Eendracht, doos IV, *notulen ledenvergaderingen*, maart 1923.
- 56 RAL, De Eendracht, doos IV, *notulen ledenvergaderingen*, april 1923.
- 57 RAL, De Eendracht, doos I, *bestuursnotulen*, 29 maart 1923.
- 58 RAL, De Eendracht, doos I, *bestuursnotulen*, 27 november 1919.

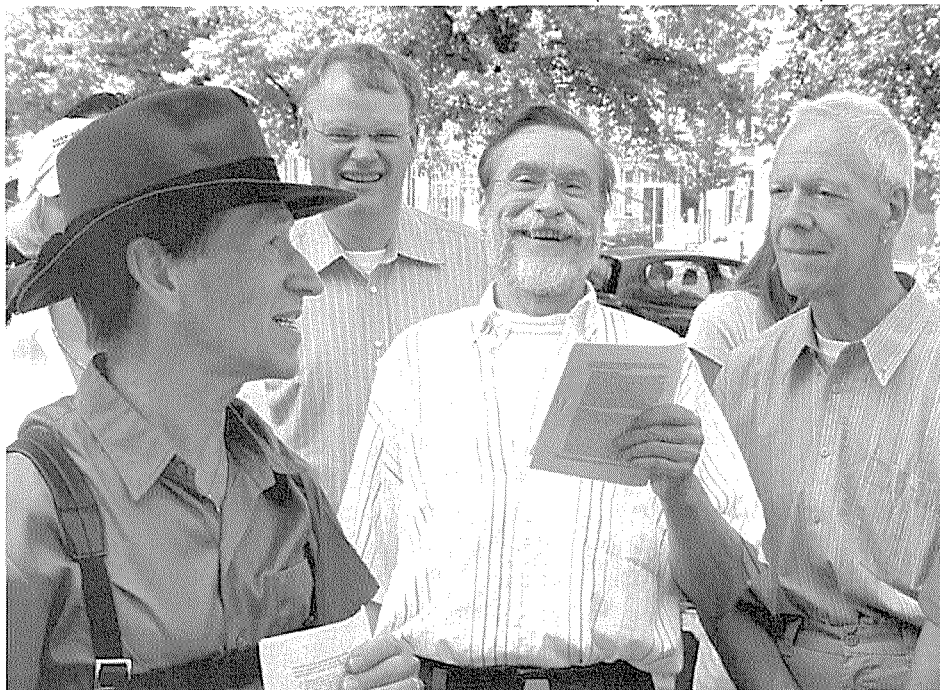
- 59 *Volkshuisvesting* jrg. 1 (1920), 15 juni.
- 60 RAL, De Eendracht, doos I, *bestuursnotulen*, vergaderingen oktober en november 1919.
- 61 RAL, De Eendracht, doos I, *bestuursnotulen*, 28 oktober 1925.
- 62 *Volkshuisvesting* jrg. 1 (1920), 15 juni.
- 63 Klachten over vandaliserende of criminele jongens en meisjes klonken in de negentiende eeuw vooral op uit de kringen van de gezeten burgerij.
- 64 Zie: RAL, LB 77275 p, *Statuten*, en RAL, LB 77864 p, *Jaarverslagen*. Zie ook: Smit, *Strijd om kwaliteit*, 70.
- 65 RAL, LB 77864 pf, *Stukken Buurt- en Speeltuinvereniging Zuiderkwartier*.
- 66 *Handelingen Gemeenteraad 1930*, IS 89.
- 67 Voor een uitgebreidere beschrijving van deze ontwikkeling en de consequenties voor de Leidse corporaties, zie: Smit, *Strijd om kwaliteit*, 97-147.
- 68 Zie: Smit, *Strijd om kwaliteit*, 149-205.
- 69 Archief De Sleutels, doos 34, map 128, *Rapport reorganisatie CUMA Ons Belang*, 1956.
- 70 RAL, Wethoudersarchief, 329, OW aan B en W, 11 januari 1961.
- 71 *Handelingen Gemeenteraad 1947*, IS 112.
- 72 *Handelingen Gemeenteraad 1947*, 51.
- 73 H.Ph. Milikowski, *Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid. Tevens een bijdrage tot de discussie over probleemgezinnen* (Arnhem 1961) 213, 230. Van het proefschrift verscheen een handelsversie met de programmatische titel *Lof der onaangepastheid*.
- 74 Vanaf 1952 was overigens ook De Goede Woning een zelforganisatie geworden.
- 75 Gesprek met de heer en mevrouw Beij, 28 februari 2005.
- 76 RAL, LB 77293/10 pf, *Rapport Commissie van goede diensten Woningbouwvereniging "Ons Belang"* (februari 1973), 7.
- 77 Oriënterende nota Buitenlandse werknemers, geciteerd in Th. van Duin, 'Van gastarbeider tot stadgenoot. Allochtone nieuwkomers in Leiden vanaf de jaren vijftig', in: Jaap Moes e.a. (red.), *In de nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden, 1200-2000* (Leiden 1996) 113-150, 132-133.
- 78 Smit, *Strijd om kwaliteit*, 182-183.

AGNES VAN STEEN

Wandelen langs veertig jaar Leidse homobeweging (1968-2008), een inleiding

TER gelegenheid van de viering van het veertigjarig bestaan van de Leidse homobeweging in 2008 stelde Peter van Eeten een 'roze' wandeling samen. De wandeling werd op 8 juni 2008 onder zijn leiding gelopen en leidde langs veel plekken die belangrijk waren in de woelige eerste jaren van de homobeweging, de jaren dat Van Eeten nauw bij deze beweging betrokken was.¹ De tekst van de wandeling volgt hierna, maar deze heeft enige inleiding nodig. Door de aard van zo'n voettocht worden de plaatsen namelijk niet aangedaan in chronologische volgorde, maar in volgorde van looproute. Dat betekent regelmatig een sprongetje heen en terug in de tijd. Om dit gebrek aan chronologie op te vangen, volgt hier – na een korte voor geschiedenis van de homobeweging in Nederland – een historisch overzicht van de organisatorische veranderingen binnen de Leidse homobeweging, zoals deze worden weerspiegeld in de verschillende namen, evenals een overzicht van de verschillende onderkomens. Dit overzicht doet geen recht aan alle ontwikkelingen binnen de Leidse homobeweging in haar veertigjarige bestaan net zo min als aan de vele activiteiten die zij in die jaren heeft ontplooid. Die geschiedenis moet nog worden geschreven.² Wel is er over de eerste jaren – in het bijzonder over de Leidse Studenten Werkgroep Homoseksualiteit – een artikel verschenen in dit jaarboek uit 1997 geschreven door Jaak Slangen en Ingrid Ardonne, die haar afstudeerscriptie aan dit onderwerp had gewijd.³ Peter van Eeten heeft voor zijn wandeling onder meer geput uit dit artikel en zich daarnaast gebaseerd op eigen archief, herinneringen en waarneming.⁴ De wandeling geeft daarmee zijn persoonlijke kijk op de subcultuur van de Leidse homobeweging in met name de periode tot halverwege de jaren tachtig.

Peter van Eeten, met hoed, leidt de wandeling op 8 juni 2008. Rechts van hem Roelof Eleveld, Jos Westerdijk en Alex Zimmermann (foto: Marc van Munnen).

De voorgeschiedenis: NWHK en COC

Dat de geschiedenis van de Leidse homobeweging in 1968 begint wil niet zeggen dat er daarvoor geen homo-organisaties waren in Nederland. De eerste stamt uit 1912 en is het Nederlandse *Wissenschaftlich-humanitäres Komitee*, het NWHK, opgericht door Jacob Anton Schorer. Het is een afdeling van de Duitse organisatie, opgericht door Magnus Hirschfeld. De aanleiding voor de oprichting van de Nederlandse afdeling was de zedelijkheidswet van 1911 met daarin artikel 248bis. Dit artikel stelde dat meerderjarige homo's strafbaar waren als zij seksuele contacten onderhielden met jongeren onder de 21 jaar. Voor hetero's lag die grens op 16 jaar. Het NWHK streed voor gelijkberechtigting, door middel van het geven van voorlichting.⁵ Na de Duitse bezetting werd het comité opgeheven en het archief vernietigd, zodat het niet in handen van de vijand kon vallen. Het zat er gezien de vervolging van

homo's in Duitsland niet in, dat zij hier met rust gelaten zouden worden. Het *Institut für Sexualwissenschaft*, eveneens opgericht door de joodse Hirschfeld, was al in 1933, het jaar dat Hitler aan de macht kwam, het doelwit geweest van een NAZI-aanval.⁶ Het instituut was geplunderd, de boeken in brand gestoken. In datzelfde jaar stak de (raden)communistiche Leidenaar Marinus van der Lubbe de Rijksdag in de fik, iets wat Hitler in zijn anticomunistiche hetze goed van pas kwam. Verschillende communisten wilden afstand nemen van Van der Lubbes daad door hem ervan te beschuldigen homo te zijn en een maatje van de homoseksuele Röhm, de leider van Hitlers knokploeg, de SA. Deze beschuldiging werd gedaan in het *Bruinboek*. In het *Roodboek* namen vrienden van Van der Lubbe het voor hem op en weerlegden de beschuldiging van homoseksualiteit, maar dit boek kreeg beduidend minder publiciteit.⁷ Van der Lubbe, naar wie in Leiden een hof is genoemd (bij de Uiterstegracht) en die bij de Morspoort een gedenksteen heeft gekregen, valt gezien tijd en context buiten deze wandeling.

Na de Duitse bezetting werd ook in Nederland de wetgeving rond mannelijke homoseksualiteit aangescherpt – vrouwen bleven buiten schot – en begon ook hier de homovervolging, zij het dat deze minder ver ging dan in Duitsland. Volgens een in december 2009 verdedigd proefschrift was de vervolging in Nederland voor en na de oorlog heviger.⁸

De bekende roze driehoek dateert uit de NAZI-tijd; homo's moesten deze in de concentratiekampen dragen. In de jaren zestig tot tachtig was de roze driehoek, bijvoorbeeld als button gedragen, een belangrijk symbool voor de homobeweging.

Vanwege de vervolging en de langdurige discriminatie neemt het COC jaarlijks deel aan de Dodenherdenking op 4 mei en legt het een krans bij het monument op de Dam in Amsterdam en bij het homomonument bij de Westerkerk. In Leiden gebeurt dit bij het monument voor de slachtoffers bij molen 'De Valk'. De eerste keer dat twee homovrienden in Amsterdam een krans wilden leggen, in 1970, werden zij nog hardhandig van de herdenking verwijderd.

Na de oorlog wordt in 1946 een nieuwe homo-organisatie opgericht, mede door Niek Engelschman, die ook actief was in het verzet. Dit is het COC, afkorting van Cultuur- en Ontmoetings Centrum. Het woord homo komt in

de naam niet voor en ook Engelschman bediende zich van een pseudoniem, Bob Angelo. Het was in die tijd nog niet zo eenvoudig om homo te zijn. Daar begint in de jaren zestig onder invloed van de seksuele revolutie langzaam verandering in te komen. Het COC wordt opener en in 1964 krijgt het de toevoeging Nederlandse Vereniging voor Homofielen. Van 1965 tot 1967 gaat het COC via het blad *Dialoog* de discussie aan met de buitenwereld. Engelschman is een van de redacteurs. In 1971 krijgt het COC de naam 'Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit' COC (NVIH COC). In dat jaar is eindelijk artikel 248bis uit het wetboek van strafrecht geschrapt. In 1973 krijgt het COC 'koninklijke goedkeuring'.⁹

Vanwege zijn bijdrage aan de homo-emancipatie eert Leiden Engelschman met een straatje in de buurt van de Herensingel en de Kooilaan. Dit was een voorstel van de Leidse homobeweging aan de Leidse straatnamencommissie, nadat Engelschman in 1988 was overleden. In oktober 1990 kon het straatnaambordje worden onthuld.¹⁰ De Niek Engelschmanstraat is overigens niet opgenomen in de wandelroute.

Vrouwen, homo's en de seksuele revolutie

Het ontstaan van een nieuwe homobeweging in de jaren zestig past in een maatschappelijke ontwikkeling die ook vrouwen in beweging brengt. De eerste organisatie van de vrouwenbeweging van de 'tweede feministische golf' is Man Vrouw Maatschappij, die strijdt voor meer arbeidsmogelijkheden voor vrouwen, ook als ze getrouwd zijn. Deze organisatie wordt gevolgd door Dolle Mina, die onder meer ludieke acties organiseert om de bestaande rolpatronen van mannen en vrouwen ter discussie te stellen. Vanaf 1974 concentreren vrouwen zich als Wij Vrouwen Eisen op de strijd voor een goede abortuswetgeving.¹¹ Zowel de vrouwen- als de homobeweging ontstaan in een tijd dat jongeren verlangen naar meer seksuele vrijheid. Zij willen zich bevrijden uit het strakke keurslijf, dat seks slechts bedoeld is voor man en vrouw binnen het huwelijk en dat deze volgens de kerkelijke richtlijn niet gericht dient te zijn op genot, maar op het krijgen van kinderen. De introductie van betrouwbare anticonceptie in de vorm van de pil, maakt het voor vrouwen mogelijk seks los te zien van zwangerschap en zich zo op seksueel vlak te emanciperen. De bevrijding van seksualiteit uit het keurslijf van

heterohuwelijk en gezin, maakt het ook voor homo's mogelijk om hun seksualiteit vrijer te beleven. De lossere seksuele moraal is een gevolg van de seksuele revolutie die vanaf het begin van de jaren zestig langzaam merkbaar wordt en vooral wordt gepropageerd door de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH). Niet dat nu onmiddellijk die lossere seksuele moraal door iedereen wordt geaccepteerd. De door de NVSH in Leiden opgezette jongerensoos Ziesexxo (voor homo's én hetero's), wordt door de beheerder van de zaal die hier onderdak aan biedt, al snel de toegang geweigerd. Hij houdt er niet van als jongens met elkaar dansen: 'Die zijn ziek, dat is smerig, die horen in een varkenskot thuis.'¹²

Een nadelige kant van de seksuele vrijheid was het grotere risico op geslachtsziektes. Voor behandeling kon men terecht bij de NVSH. Later werd deze taak en het verstrekken van anticonceptiemiddelen overgenomen door de (gesubsidieerde) Rutgershuizen en de lokale afdelingen van de Protestantse Stichting voor Verantwoorde Gezinsvorming (PSGV). Die behandeling was nog niet zo simpel voor de nieuwe ziekte AIDS die in de jaren tachtig de eerste slachtoffers begon te eisen, vooral onder homo's. Dit gebeurde ook op aanzienlijke schaal in Leiden. Het zou nog heel wat jaren duren voor een adequate behandeling van HIV-besmetting en AIDS mogelijk werd. Toch heeft de AIDS-epidemie de maatschappelijke positie van homo's niet nadelig beïnvloed. De voorlichting maakte een veel grotere groep dan voorheen bekend met de gezondheidsaspecten van homoseksualiteit.

Leidse organisaties en de onderkomens

Die eerste homo-organisatie, de Leidse Studenten Werkgroep Homofilie, wordt in 1968 opgericht door vier studenten Nederlands. Na een jaar wordt dit de Leidse Studenten Werkgroep Homoseksualiteit (LSWH). Leiden had geen afdeling van het al langer bestaande COC, wel leden. De oprichting van de LSWH is geen geïsoleerd Leids gebeuren. Ook in andere universiteitssteden zijn studentenwerkgroepen opgericht die zich verenigen in de Federatie Studenten Werkgroepen Homoseksualiteit (FSWH). Zij bedienen zich van de leus: 'integratie door confrontatie' en slaan daarmee een radicalere koers in dan het landelijke COC, dat van oudsher homo's vooral een ontmoetingsplek wilde bieden.

Mededelingen in het universiteitsblad *Acta et Agenda* (A&A).

Miks

Op 22 januari, (niet op 15 januari, zoals eerder is gepubliceerd) organiseert de homoseksuele jongerensoos Miks, voorheen Leidse Studenten Werkgroep homoseksualiteit, een integratiefeest op het „Eigen Huis”, Rapenburg 24. Aanvang 10.00 uur. Toegangsprijs f 1.—.

Miks (A&A 15, 14-1-1971).

Leidse werkgroep homosexualiteit

De Leidse werkgroep homosexualiteit organiseert op zaterdag 9 september een integratiefeest op het Kreatief Sentrum, Breestraat 66. De toegang tot deze avond, die om negen uur begint, bedraagt een gulden. Alle belangstellenden zijn welkom.

Integratiefeest LWH (A&A 5, 23-9-1971).

De LSWH heeft in 1969 nog deelgenomen aan de allereerste homobetoging ooit, op het Binnenhof, georganiseerd door de Landelijke Federatie Tegen Artikel 248bis. Voor het daadwerkelijk tot afschaffing komt in 1971, heeft de LSWH zichzelf in april 1970 al opgeheven. Als reden voor de opheffing geeft zij aan te zijn verworpen tot een organisator van feesten. Deze zogenaamde integratiefeesten, waar homo en hetero welkom zijn, waren een groot succes. Desondanks ziet het laatste bestuur, dat geen opvolgers kan vinden, de integratie als mislukt. De entreeopbrengsten van het laatste feest gaan naar de nieuw opgerichte sociëteit voor homoseksuele jongeren, Miks. Deze sociëteit zet de ontmoetingsmogelijkheden voor homo's in Leiden voort, al heeft zij geen vast onderkomen. In 1971 wordt vanuit Miks de Leidse Werkgroep Homoseksualiteit (LWH) opgericht, die zich net als Miks op een breder publiek richt dan alleen studenten. Miks blijft daarnaast bestaan. LWH en Miks kunnen in 1974 terecht in het pand Nieuwe Rijn 20a, waar de hulpverleningsorganisatie 'Release' haar onderkomen heeft. Ook de NVSH komt erbij. Als Release moet vertrekken is er plaats voor het Vrouwencafé, een ontmoetingsplaats alleen voor vrouwen, hetero en homo. Het eerste Vrouwencafé, een initiatief van ex-Dolle Mina's, wordt in 1974 gevonden in een ruimte boven het café van Jan Boer, 't Praethuys, in de Vrouwenkerkkoorstraat. Hoewel het niet altijd prettig is om eerst door een gemengd café te moeten om de vrouwenruimte te betreden, was de belangrijkste reden om naar een nieuw adres te zoeken, het gebrek aan ruimte. Het café van 'Ma' Link in de Haarlemmerstraat biedt uitkomst, zij het slechts voor een paar

Leidse Werkgroep Homofilie

De Leidse Werkgroep Homofilie houdt op dinsdag 13 juni weer open huis. Ditmaal is het discussiehema van de avond „De homoele vrouw”, waarover een inleiding wordt gehouden. Iedereen is welkom op deze bijeenkomst, die bij Henk van Putten, Oude Singel 40, wordt gehouden en om acht uur begint.

L.W.H./C.O.C. houdt open huis

De Leidse Werkgroep Homofilie/C.O.C. houdt vrijdagavond acht uur 19 oktober open huis op Oude Singel 140, Leiden bij Henk van Putten. Een ieder is daar van harte welkom, evenals op de soos iedere dinsdagavond van negen tot twaalf uur op de Hogewoerd 57 ook in Leiden.

and over de homofiele vrouw (A&A 35, 8-6-'72) Open Huis LWH/COC (A&A 8, 11-10-1973).

maanden, want eind april 1975 kan Nieuwe Rijn 20a betrokken worden. Nu wordt dit pand gedeeld door het Vrouwencafé, de LWH en de NVSH. Drie organisaties met raakvlakken op het gebied van de seksuele hervorming, al verloopt de samenwerking niet altijd even gladjes.

Een deel van de homoseksuele vrouwen voelt zich onder vrouwen in het Vrouwencafé beter op haar gemak dan binnen de door mannen gedomineerde LWH. Zij erkennen echter wel dat zij een gemeenschappelijk doel hebben met de mannen, namelijk de strijd voor de emancipatie van homoseksuelen (m/v). Daarnaast hebben zij als vrouwen nog een tweede strijd te voeren, namelijk tegen de mannelijke onderdrukking, al voelt niet iedere homoseksuele vrouw zich tot die feministische strijd aangetrokken. Zij hebben immers niets met mannen. Er zijn ook vrouwen die principieel lesbisch worden, vanuit het idee dat vrouwen die met mannen slapen, dit doen met hun onderdrukker. In ieder geval besluiten in 1976 lesbische vrouwen uit het Vrouwencafé en vrouwen uit de LWH een aparte vrouwenclub op te richten, de Lesbische Vrouwen Leiden (LVL).

In 1980 verhuizen LWH en LVL naar het pand in de Caeciliastraat. De vrouwen van het Vrouwencafé hebben dan het rijk alleen aan de Nieuwe Rijn – de NVSH is ook vertrokken – maar het pand heeft een grondige verbouwing nodig en daar is geen geld voor. Uiteindelijk wordt voor de vrouwen een nieuw onderkomen gevonden in een pand van de gemeente aan de Hooigracht, dat vanaf begin 1981 voor een vijftal jaren dienst gaat doen als Vrouwenhuis, een huis dit keer, met meer mogelijkheden dan alleen een café.

De vrouwenbeweging begint echter na de aanname van de abortuswet in 1981 langzaam in te zakken en daarmee het aantal activiteiten en dan blijkt het pand alweer gauw te groot.

In 1982 verkrijgt de LVL een gewenste gelijkwaardige positie binnen de LWH. Dit heeft als consequentie bijvoorbeeld gelijkberechting op het vlak van de verdeling van de beschikbare financiële middelen. Uiteraard is lang niet iedereen binnen de LWH daar gelukkig mee. Diezelfde tijd wordt de discussie gevoerd of de LWH wel of niet een afdeling van het COC moet worden. Zover komt het nog niet, al gaat de LWH wel draaien als regionale werkgroep van het COC en heet vanaf dan LWH/COC.

In april 1984 wordt bij stemming op een vergadering alsnog besloten een afdeling van het landelijk COC te worden, LWH en LVL blijven apart. In 1985 wordt dit besluit geëffectueerd. Ongetwijfeld mede dankzij de grotere zekerheid die deze inniger relatie met het COC biedt, kan in 1985 het verbouwde pand De Kroon, de voormalige jeneverstokerij van de firma Hartevelt aan de Langegracht, betrokken worden. Bijna tien jaar later, op 1 september 1994, treedt de Algemene Wet Gelijke Behandeling in werking die discriminatie op grond van ras, geloof, geslacht, homo- of heteroseksualiteit of politieke voorkeur verbiedt. Dit is een belangrijke stap op weg naar gelijkberechting, maar maakt niet dat de homobeweging overbodig wordt. Homoseksualiteit is voor velen nog steeds geen geaccepteerd gegeven en dat merken mensen vooral in hun *coming out* fase. Het blijft nodig de vinger aan de pols te houden, ook wat betreft het gemeentelijke homobeleid. Als organisatie kan er bovendien ondersteuning worden geboden aan gediscrimineerde homo's in het buitenland. LWH en COC Leiden houden zich hier vanaf begin jaren tachtig heel actief mee bezig. Ook wat betreft Nederland blijft er nog wel wat te wensen over. Zo'n wens is bijvoorbeeld de gelijkstelling van homo's en hetero's wat betreft het aangaan van een huwelijk. Deze wens gaat in vervulling met een wet die in april 2001 in werking treedt.

In 1999 worden alle afzonderlijke afdelingen van het COC, zoals in Leiden de LWH en de LVL, zelfstandige verenigingen die gezamenlijk een landelijke federatie vormen. De LVL wordt als aparte vrouwengroep opgeheven en mannen en vrouwen heten vanaf 2000 samen NVIH/COC, kortweg COC Leiden. Dit is de naam van de organisatie die verantwoordelijk is voor de feestelijkheden rond het veertigjarig bestaan van de Leidse homobeweging in 2008.

Noten

- 1 Peter van Eeten is zich spoedig na zijn *coming out* in 1970 actief gaan inzetten voor de homobeweging in Leiden. Zijn inzet begon bij Miks en ging door tot het COC Leiden totstandkwam. De laatste jaren was hij voornamelijk actief als voorzitter van de werkgroep Roze Woonvoorziening Leiden, een woonvoorziening speciaal voor oudere homoseksuelen.
- 2 Van Eeten is bezig met een historisch project vanuit het COC Leiden (zie de website: www.cocleiden.nl) om zoveel mogelijk materiaal en verhalen over de Leidse homogeschiedenis te verzamelen om voor het nageslacht te bewaren. Zelf ben ik bezig met een proefschrift over verschillende bewegingen in de jaren zeventig in Leiden waaronder de studenten-, vrouwen- en homobeweging. Daartoe heb ik op het Regionaal Archief Leiden (RAL), waar zich een belangrijk deel van het archief van de Leidse homobeweging bevindt, dit archief geraadpleegd, maar voor deze inleiding slechts zeer beperkt gebruikt.
- 3 I. Ardonne, J. Slangen, "Ssst... homoseksueel!" in de roerige jaren zestig. De Leidse Studenten Werkgroep Homoseksualiteit als kwartiermaker voor het Leidse COC', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1997* (Leiden 1998) 134-170.
- 4 Hij baseert zich ook op diverse nummers van de verschillende uitgaven van LWH en COC Leiden, zoals de *LWH Nieuwsbrieven* en het blad *De Kroon*.
- 5 Dit *Komitee* kon destijds al op de sympathie rekenen van de voorloper van de NVSH, de Nieuw-Malthusiaanse Bond. Zie: P. Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland met nadruk op de repressie van homoseksuelen* (Amsterdam 1996) 172-173.
- 6 Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie*, 333.
- 7 N. Jassies, 'Marinus van der Lubbe en de Rijksdagbrand', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 1999* (Leiden 2000) 126-172. Zie ook Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie* (336-340) over Van der Lubbe.
- 8 Het proefschrift is van Anna Tijsseling met de titel: *Schuldige seks. Homoseksuele zeden-delicten rondom de Duitse bezettingstijd*.

- 9 Zie voor de geschiedenis van de homobeweging in Nederland naast het reeds genoemde werk van P. Koenders, onder andere G. Hekma, *Homoseksualiteit in Nederland van 1730 tot de moderne tijd* (Amsterdam 2004); J. Schuyf, *Een stilzwijgende samenzwering. Lesbische vrouwen in Nederland 1920-1970* (Amsterdam 1994); en R. Tielman, *Homoseksualiteit in Nederland. Studie van een emancipatiebeweging* (Meppel, Amsterdam 1982).
- 10 *Leidsch Dagblad* 19-1-1990 en 29-10-1990. Het bordje werd onthuld door de partner van Engelschman, J. Onrust, samen met wethouder P. Bordewijk. Emancipatiewethouder H. van Dongen had het voorstel van harte ondersteund.
- 11 Zie voor de opmerkingen over de vrouwenbeweging: A. van Steen, 'Vrouwen kleurrijk vooruit! Internationale Vrouwendag en de emancipatiestrijd in Leiden', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2006* (Leiden 2007) 135-181.
- 12 *Leids Universiteitsblad* 27, 2-5-1968.

Leiden in Lust. Roze Zaterdag in Leiden,
25-6-1983 (collectie coc Leiden).

LEIDEN IN LUST

| TUSSEN DROOM EN DAAD |
| STAAN GEZIN EN STAAT |

25 JUNI 1983
INTERNATIONALE POT EN FLIKKERDAG

AANVANG: 14.00 UUR, N.B.: 3 VERTREKPUNTEN!

PETER VAN EETEN

Wandeling langs de roze kant van Leiden

1. Langegracht 65: De Kroon

HIER is sinds september 1985 het COC Leiden gevestigd. Dit is gemakkelijk gezegd, maar je zou kunnen zeggen dat hier de Leidse Werkgroep Homoseksualiteit (LWH) en Lesbische Vrouwen Leiden (LVL) hun thuis vonden, na vele jaren zwerven. Het pand wordt door het COC De Kroon genoemd, naar de gevelsteen boven de deur. De Fransche Kroon was de naam (en een van de merken) die de oorspronkelijk hier gevestigde distilleerderij voerde. De firma Hartevelt nam het bedrijf over en werd er groot mee. Tussen 1734 en 1968 werd hier jenever en ander gedistilleerd gestookt en verhandeld.¹ Ook symbolisch was de naam treffend gekozen.

Voordat het pand in september 1985 met een feestweek werd geopend, was er heel wat werk verricht. Met veel creativiteit en nog veel meer inzet van vrijwilligers was het pand geschikt gemaakt voor de verschillende functies in een sfeer waar we ons op ons gemak kunnen voelen. Ook in latere perioden, eigenlijk tot op de dag van vandaag, wordt er geregeld verbouwd, geverfd en getimmerd. Een hoogtepunt was de nieuwe inrichting van de bovenruimte aan de straatzijde. Daar is een rustige bar gevestigd, voor wie liever wil praten dan beneden swingen. Recent is daar ook een aparte ruimte bestemd voor rokers, nu vanaf 1 juli 2008 roken in horecagelegenheden is verboden. Elke zaterdag vindt in De Kroon een van de meest populaire disco's in de Leidse regio plaats.

Was in 1985 nog sprake van LWH en LVL als aparte afdelingen van de Nederlandse Vereniging tot Integratie van Homoseksualiteit COC (NVIH COC), tegenwoordig is alles geïntegreerd in één COC Leiden. Overbodig te zeggen dat de huidige structuur geen enkele belemmering vormt om voor specifieke groepen specifieke activiteiten te organiseren.

2. Oude Singel 140: Open Huis

Hier woonde in de jaren zeventig Henk van Putten, een echte Leidenaar met dito rolrrrr, die openlijk homo was en allang actief voordat de eerste Leidse homo-organisatie, de Leidse Studenten Werkgroep Homoseksualiteit (LSWH), bestond. In dit huis werd op 13 mei 1971 de Leidse Werkgroep Homoseksualiteit (LWH) opgericht door Henk van Putten en onder anderen Paul de Jongh, Fred van der Burgh en Peter van Eeten.

Er was in deze periode niet alleen behoefte aan een ruimte waar de Leidse homo's en lesbiennes elkaar konden ontmoeten. Men wilde ook zijn persoonlijk verhaal kwijt. Niet iedereen kon zo makkelijk doorschuiven van zich bewust worden, naar *coming out*, naar actief worden in een (actievoerende) organisatie. Om deze grote groep op dit vlak iets te bieden in een kleinschalige omgeving stelde Henk in het najaar van 1971 maandelijks op vrijdagavond zijn huis open. De bijeenkomsten werden 'Open Huis' genoemd en hadden veel succes. Er kwamen veel mensen die zich geen raad wisten met hun gevoelens, getrouwd waren of problemen hadden met ouders, of kerk. Vaste medewerkers waren naast Henk, Nelleke Heijnen, Ellen Ouboter, Jan van der Veen en Peter van Eeten. Ook de LSWH deed al aan opvang en dit werd nu voortgezet. Op bijna professionele wijze werd hulp verleend door mensen die zichzelf expliciet homo of lesbisch noemden. Daarvoor (en lang daarna) kwam je – als je in de problemen zat – bij 'gewone' artsen, psychiaters, psychologen of pastores terecht die op zijn best begripvol waren. Verreweg de meeste mensen die zich van hun voorkeur voor de eigen sekse bewust werden, kenden nauwelijks anderen waar ze contact mee konden leggen of zich aan konden spiegelen. We maakten elke maand zelf affiches om de bijeenkomsten aan te kondigen en gingen die dan ophangen op plekken waar veel studenten en universitaire medewerkers kwamen. Het kwam voor dat medewerkers van de universiteit hun afkeer duidelijk lieten blijken. Op sommige plaatsen waren de affiches dan ook snel verdwenen.²

Henk was erg gastvrij en iedereen uit de betreffende kleine homoscène die we toen in Leiden hadden was altijd welkom. Er werd veel gepraat, gegeten en gedronken. Een enkele keer werden we getrakteerd op een stripshow. Henk had, samen met zijn vader, twee zaken in de Jan Vossensteeg, hier vlakbij (aan de andere kant van de Oude Singel), een in huishoudelijke artikelen

en een in speelgoed. Tussen beide winkels zat een kapper. Midden jaren zeventig heeft Henk zijn winkels verkocht en begon een homocafé aan de Langebrug 93 onder de naam De Klikspaan (zie 10 en 11).

3. Hooigracht 107: de geboorte van de LSWH

Dit was het studentenhuus waar in 1968 op 8 februari (*dies natalis* van - toen nog - de Rijksuniversiteit Leiden) de Leidse Studenten Werkgroep Homofilie (LSWH) werd opgericht door vier studenten Nederlands: Paul de Leeuw (op wiens kamer het gebeurde), Jan van Kakerken, Leo de Ridder en Jos Westerdijk. De doelstelling was tweeledig: hulp (opvang) aan eigen mensen en verbetering van het maatschappelijk klimaat voor homo's en lesbiennes. De LSWH had een kort, maar roemrucht bestaan. In augustus 1969 werd 'homofilie' in de naam veranderd in 'homoseksualiteit'. Op 24 april 1970 werd besloten de LSWH op te heffen. Redenen:

1. Met de integratie werd geen voortgang geboekt. 2. De werkgroep is als ideologisch medium een farce gebleken en slechts tot een feestorganiserend instituut verworden. 3. De activiteit van mensen die zich leden noem(d)en bleek nihil. 4. Er stelden zich geen nieuwe bestuursleden beschikbaar.

Officieel waren er in februari 1970 zestig leden; in feite was maar een handvol actief, zoals ook uit notulen blijkt. Het batig saldo werd overgemaakt naar de inmiddels opgerichte sociëteit Miks (zie 13).

Het pand Hooigracht 107 is alweer jaren geleden gesloopt. Nu staat op de plek van Hooigracht 107 het pand waarin de supermarkt van Albert Heijn en apparatenwinkel De Block zijn gevestigd. Er is weinig gevel in het pand. Een eventuele plaque zal dus in het plaveisel moeten worden aangebracht.

4. Hooigracht 79: het Vrouwenhuus

Hier was vanaf begin 1981 het Leidse Vrouwenhuus gevestigd. Het eerste en enige echte vrouwenhuus in Leiden na een vrouwencafé, dat 'inwonend' was in respectievelijk 't Praethuys (zie 15), café Link (zie 17), en het pand Nieuwe Rijn 20a (zie 16).

De positie van lesbische meisjes en vrouwen was een stuk lastiger dan die van homoseksuele jongens en mannen: in de eerste plaats werden zij van-

Vrouwenstaking tegen de abortuswet op 30 maart 1981 bij het Vrouwenhuis, Hooigracht 79 (privécollectie).

Filmfestival georganiseerd door het Vrouwenhuis i.s.m. LVL (privécollectie).

4de ♀♀ filmfestival

vrij. 22 mei
 20.00 uur **moeder** wat deed jij in de oorlog
 22.00 uur **dona** jonge scholien

za. 23 mei
 20.00 uur **hungerjahre** jutta krüchner
 22.00 uur **maidens** voorfilm: paul tharley
 23.30 uur **mädchen in uniform** leonlieke sogan

zo. 24 mei
 20.00 uur **overgang** voorfilm: rousmarie blank
 22.00 uur **masai-vrouwen** chris culling

vrouwenhuis i.s.m. lvl
 plaats: **hooigracht 79 leiden**
 toegang: f4.50 per film
 f15,- passerpasport

wege hun vrouwzijn – en zeker als lesbienne – in de jaren zestig en zeventig nauwelijks seksueel serieus genomen. Daarnaast had de tweede feministische golf politieke en maatschappelijke doelen die weinig bijdroegen aan de verbetering van de positie van lesbiennes: de anticonceptiepil vrij verkrijgbaar en opgenomen in het ziekenfondspakket, abortus vrij en meer ruimte voor vrouwen om betaald werk te doen.

Op de toppen van de tweede feministische golf bezetten vrouwen in 1979 het prachtige gemeentepand Het Gulden Vlies (Breestraat 125; nu is reisorganisatie Djoser er gevestigd). Ze wisten gedaan te krijgen dat het eveneens fraaie pand Hooigracht 79, waar eerder bureau huisvesting van de gemeente zat, beschikbaar kwam als vrouwenhuis. Hier is tot in 1986 het Vrouwenhuis gevestigd geweest. Nu is het een studentenhuis.

5. Hogewoerd 57: Miks II boven Troef

Het Kreatief Sentrum (zie 13) werd in mei 1972 tijdelijk gesloten vanwege

reorganisatie. En dus waren de Leidse homojongeren weer 'dakloos'. De mensen die actief waren in sociëteit Miks kregen tijdelijk onderdak op de bovenverdieping van jongerencentrum "Troef" aan de Hogewoerd 57. De soos werd op 28 november van dat jaar geopend onder de naam Miks II. In dit oude schoolgebouw was in de jaren zestig nog het katholieke onderwijs voor de Leidse fabrieksjeugd en werkende jongeren gevestigd, aanvankelijk de Mater Amabilis-school (MAS) voor meisjes en de Pater Fortis-school voor jongens. Directrice van de MAS was de maatschappelijk werkster, Elly Kerckhoffs. Zij was een even felle als flamboyante, ongehuwde dame, afkomstig uit Zuid-Limburg, die als zij het op haar heupen kreeg overschakelde op het Frans.³ Rond 1970 werd de MAS getransformeerd in een Vormingscentrum voor Jong Volwassenen (VJV-centrum), genaamd Troef, met groepswork in de avonden en op de vrijdagavond: sociëteitsavond. Een prima plaats waar studenten, werkende jongeren en studerende van uiteenlopende snit elkaar konden treffen. In het bovenste deel van het gebouw waar de Pater Fortis-school (levensschool) huisde, kwamen nu werkende jongeren (partieel leerplichtigen) nog een dag in de week naar school. De ruimtes boven stonden 's avonds dus leeg. Al toen de actieve LSWH-ers op zoek waren naar ruimte voor Miks waren er contacten met Elly Kerckhoffs – die nogal wat homoseksuele jongeren in haar kennissenkring had – om eventueel boven Troef te gaan zitten. Daarover kon nu snel overeenstemming worden bereikt. Nadeel van de ruimte boven Troef was wel dat we elke week alle spullen (platen, kandelaars, aankleding van de ruimte, informatiemateriaal) van thuis moesten meenemen en verder meubilair en drank van beneden (de bar van Troef) naar boven moesten slepen.

Troef was niet zo centraal gelegen en de ruimte erboven vrij geïsoleerd en weinig uitnodigend voor mensen die met hun ziel onder hun arm naar contact met gelijkgestemden zochten. In het najaar van 1973 werd ons gezegd dat we weer moesten vertrekken. Het pand was afgekeurd wegens brandgevaar. 11 december sloot Miks II.

Het oude pand van Troef is allang afgebroken, maar het beeld van de vrouwelijke heilige Cunera (hier stond vroeger het klooster Cunera) is gespaard gebleven en heeft een ereplaats gekregen in de voorgevel van de nieuwbouw.⁴ Naast Troef bevond zich destijds bioscoop Camera waar onder andere de pornofilm *Deep Throat* (1972) te zien was.

6. Het Plantsoen: *walk on the wild side*

Het plantsoen aan de zuidkant van Leiden geldt sinds vele jaren als een *cruising gebied*. Jongens en jonge (of ook wat oudere) mannen lopen of fietsen door het park dat een langgerekte vorm heeft, op zoek naar seksegenoten die ook op contact uit zijn. In mijn tijd was met name de volière aan de kant van de Korevaarstraat dé plek om andere mannen te ontmoeten. Het Plantsoen schijnt nog steeds met dit doel bezocht te worden.

7. Bilderdijkstraat 5: huiskamerbijeenkomsten

Hier woonde en woont nog steeds Helmut Driessen. Hij werkte als jurist in de jaren zestig en zeventig aan de Universiteit van Amsterdam. Tevens was hij vele jaren fractievoorzitter van de KVP (Katholieke Volks Partij, een van de voorlopers van het CDA) in de Leidse gemeenteraad. Vanuit beide kwaliteiten hielp hij eind jaren zestig de LSWH'ers met advies en bij het leggen van contacten met hen welgezinden binnen de universitaire wereld. Ook stelde hij zijn huis open voor informele bijeenkomsten. Dat was erg praktisch als je als student(en) slechts over een klein kamertje beschikte of bij een hospita woonde die zich met je bezoek bemoeide.

8. Doezastraat, hoek Boisotkade: Pardoeza (nu: café-restaurant 'De Vriend' (!))

In november 1964 was Pardoeza geopend, het universitair trefcentrum met een nacht- en dansvergunning. Bij gebrek aan een eigen ruimte en omdat het goed paste in het integratiestreven gingen de eerste Leidse homoactivisten elke woensdagavond, na hun vergadering, daar met elkaar dansen. Jongens dansten met jongens en niet keurig in paartjes. Er kwamen ook jongens in travestie binnen (iets wat toen nog wettelijk verboden was). Dat viel niet bij iedereen in goede aarde. De barkeeper voerde in 1969 zelf de huisregel in, dat jongens niet meer met jongens mochten dansen en ook dansen in grote, ondefinieerbare groepen was verboden. Er ontstond een heftige discussie in de verschillende bladen van de Leidse civitas, maar nog lang heeft er op woensdagavond een 'homosfeertje' gehangen bij Pardoeza.

9. Rapenburg 127: integratiefeesten

Hier was tot eind 1972 studentenvereniging Catena gehuisvest. Vanaf november 1968 werden hier maandelijks de zogenaamde integratiefeesten gehouden. Dat waren, zoals de naam aangeeft, feesten waar homo's (meest studenten) in contact konden komen (al dansend en feestend) met hetero's en biseksuelen. Want we moesten integreren, in die tijd. Dat ging zo ver dat radicale homojongeren zich gingen afvragen: als we zo doorgaan met integreren, zijn wij er dan op den duur nog wel? In elk geval hoeft niemand dan nog rekening met ons te houden. Die radicale homojongeren zaten bij de Roze Flikkers en Nieuw Lila, actiegroepen binnen de studentenhomobeweging en het COC. Maar enfin, in Leiden waren we niet zo radicaal. En integratiefeesten waren gewoon ontmoetingsfeesten voor homojongeren. Ze begonnen om acht uur of half negen en gingen door zolang er nog mensen waren (dat mocht bij studentenverenigingen), dus dat was tot zeven uur of half acht in de ochtend. Enkele keren werden in de daaropvolgende jaren feesten gehouden bij Augustinus (Rapenburg 24), vanwege de verhuizing van Catena van Rapenburg 127 naar de Kolmakerssteeg.⁵ Daar werden de integratiefeesten voortgezet. Eén van de lessen die uit de integratiefeesten waren getrokken was het belang van een eigen 'honk'. Het zou nog tot 1980 duren voor we dat zouden krijgen (zie 18).

10. Langebrug 93: de kleine Klik

Nadat Henk van Putten zijn beide winkels van de hand had gedaan, opende hij midden jaren zeventig hier het eerste Leidse homocafé genaamd De Klikspaan. Het was een lief, klein café met een intieme sfeer. Nadat Henk een tweede zaak had geopend in de Doelensteeg (zie hierna), die ook De Klikspaan werd genoemd, ging de kleine kroeg verder door het leven als 'de kleine Klik'. Zo heel lang heeft hij overigens daarna niet meer bestaan.

11. Doelensteeg 11: de Klikspaan

Henk was niet tevreden met een klein, intiem kroegje aan de Langebrug. Hij nam in de Doelensteeg café Het Doelenhuisje over en begon een disco. Die

kreeg ook de naam Klikspaan. Daar kon je dus dansen, ook als jongens of meiden met elkaar. Leidse homo's en lesbo's waren nog niet verder gekomen dan het gedeelde verkrotte pand aan de Nieuwe Rijn. De disco werd dus een groot succes. Maar geleidelijk werd het een 'gewone' disco en verdwenen de homo's. In het pand is nu een studentencafé gevestigd met de naam Proost: '1 bier + collegekaart = 1 Euro'.

12. Zonneveldstraat: voormalig Politiebureau

Van 1927 tot 1 april 1986 was hier het Leidse politiebureau gevestigd. Waarom dit gebouw en deze plek in de roze wandeling zijn opgenomen? Dat heeft alles te maken met het bestaan, van 1911 tot begin 1971, van artikel 248bis van het Wetboek van Strafrecht. Het artikel verbood homoseksueel contact van personen van 21 jaar of ouder met een 'minderjarige'. Voor heteroseksuelen was die leeftijd 16 jaar. Problemen ontstonden wanneer van twee minderjarigen van verschillende leeftijd die een seksuele relatie hadden er één 21 werd. Wat tot dan toe was toegestaan werd opeens een misdrijf! De 'oudere' (en dat kon ook een medestudent zijn, die één of twee jaar ouder was) werd als de 'verleider' gezien en de jongste van de twee als het slachtoffer, een redenering die menig politicus ook nu nog hanteert. Maar het wijst ook op het geloof dat je door 'verleiding' homoseksueel kon worden. Dit wetsartikel werd wel het chantageartikel genoemd, omdat het de mogelijkheid bood om als iemand een hekel aan je had, je als verdachte bij de politie aan te geven. En dit gebeurde veelvuldig. De gevolgen konden zeer ingrijpend zijn. Ook al had je helemaal niets gedaan of zelfs geen interesse in homocontacten, je was verdacht en meestal bleef je dat nog lang. Mensen raakten nogal eens hun partner en kinderen kwijt door echtscheiding, anderen verloren hun baan, werden hun huis uitgezet of weggepest, etcetera. De politie was, vooral na de Tweede Wereldoorlog, actief in het opsporen van mogelijke verdachten. Als er aanwijzingen waren – dit konden ook valse beschuldigingen zijn – dan kon je worden aangehouden en enkele etmalen in een politiecel worden vastgehouden. Dat gebeurde hier, in het bureau aan de Zonneveldstraat. Er werd ook een register met verdachte personen bijgehouden, compleet met foto's. Want: eens een homo, altijd een homo... Van mannen als Henk van Putten, die deze tijd bewust als openlijk homo heeft

Flikkers voor Vietnam.
Cartoon: Marius Vroegindeweij
(privécollectie).

**'Flikkers voor Viet-
nam' zaterdag 19 juni
22.00 uur op 't Kreatief
breestraat 66 leiden een inte-
graalsie-keest van 'miks'**

meegemaakt, heb ik begrepen dat nog lang na de afschaffing van artikel 248bis, in januari 1971, dat register met de namen van vele verdachte personen door de Leidse politie werd bewaard.⁶

Overigens was dit wetsartikel aanleiding voor een eerste landelijke demonstratie tegen discriminatie van homo's en lesbo's, op het Haagse Binnenhof op 21 januari 1969. De demonstratie was tegen artikel 248bis gericht en vóór (de toen noodzakelijke, maar keer op keer geweigerde) koninklijke goedkeuring van het COC. Natuurlijk namen ook de LSWH'ers deel aan deze demonstratie.

13. Breestraat 66: Miks in het Kreatief Sentrum

We staan dan voor het gebouw waar nu het LVC, het Leids Vrijtijds Centrum, is gevestigd, hét podium voor popmuziek in Leiden. Daar zat

vanaf voorjaar 1970 het Kreatief Sentrum, een open jongerencentrum. De actieve leden uit de LSWH richtten begin 1970 (dus voor de LSWH werd opgeheven, op 24 april) sociëteit Miks op, bedoeld voor alle homoseksuele jongeren, dus niet alleen voor de altijd al enigszins bevoorrechte studenten. In mei 1970 werd hier soos Miks geopend. Het officiële doel was ook nu om homo-, bi- en heteroseksuele jongeren met elkaar in contact te brengen. Miks zat op woensdagavond op de grote bovenzaal. Een enkele keer kwamen wat later op de avond nieuwsgierige hetero jongeren boven 'homootje kijken'. Er mocht bij Miks ook gedanst worden. In de praktijk was dit toen de enige ontmoetingsgelegenheid voor homoseksuele jongeren in Leiden buiten 'de banen', de smoezelige ontmoetingsplaatsen bij urinoirs en in Leiden rond molen De Valk (zie 20) en bij de volière in het Plantsoen (zie 6). In de nacht van 19 op 20 juni 1971 werd door Miks in het Kreatief Sentrum het roemruchte benefietfeest 'Flikkers voor Vietnam' georganiseerd als integratiefeest (zie 9). Entreef 1,50 en een totaalopbrengst van f 800, bestemd voor het Medisch Komitee Nederland Vietnam. Dit komitee had – begrijpelijkerwijs – een sterk communistische inslag. De gift was welkom, maar ons motto...

In mei 1972 (dus na ruim twee jaar) werd het Kreatief Sentrum tijdelijk gesloten. Dus waren de Leidse homojongeren weer 'dakloos' – oudere homoseksuelen gingen uit in Amsterdam of Den Haag. Tot een plek werd gevonden boven Troef aan de Hogewoerd (zie 5).

14. Vrouwensteeg tegenover nr. 16: dancing 'Hifi'

In november 1968 werd de nieuwe dancing 'Hifi' (spreek uit: hiefie) van sociëteit Minerva opengesteld voor alle studenten, wat heel wat was voor de als een rechts bolwerk ervaren bunker van het Corps aan de Breestraat. De LSWH zag hierin een nieuw doelwit voor het roze danspeloton ('integratie door confrontatie'). In februari 1969 kwam het 'peloton' in actie en met succes: twee met elkaar dansende jongens werden eruit gegooid. Maar geleidelijk nam toch de tolerantie toe, vooral in de late uurtjes. Tot ver in de jaren zeventig gingen leden van de LWH later op de avond na een bijeenkomst op de Nieuwe Rijn of in de Caeciliastraat naar Hifi om nog even lekker te swingen. Hoe het nu is, weet ik niet. Het zou wel eens kunnen dat het nu omgekeerd is...

15. Vrouwenkerkkoorstraat 9: 't Praethuys

Jan Boer, eigenaar van café 't Praethuys (waarachter zich begin jaren tachtig het oude Kijkhuis, ook van Jan, bevond) bood in 1974 de ruimte boven zijn café aan voor een wekelijks vrouwencafé. De oprichting van het vrouwencafé was mede het initiatief van Ellen Ouboter. Zij had bij Dolle Mina gezeten en was betrokken bij de Leidse Werkgroep Homoseksualiteit. Ellen bleef zich inzetten voor eigen onderkomen voor vrouwen. Mede door haar toedoen kon het Vrouwencafé in april 1975 verhuizen naar het pand Nieuwe Rijn 20a (zie 16) en kwam het Vrouwenhuis tot stand, dat in maart 1981 haar deuren opende aan de Hooigracht (zie 4).

16. Nieuwe Rijn 20a: LWH, NVSH en Vrouwencafé

In het najaar van 1974 kreeg de LWH een min of meer eigen plek in een gemeentepand aan de Nieuwe Rijn dat toen het nummer 20a droeg. Het is het pand met een portiek en dubbele deuren, dat links geflankeerd wordt door kledingzaak 'Suitable' en rechts door café 'Meneer Jansen'. Je liep door een lange gang met marmeren plavuizen op de vloer waarop bij regen het hemelwater gestadig neerdruppelde. Aan het einde was een trap naar boven. Het was er donker, rook naar vocht en schimmel en er ontbraken enkele treden aan de trap. Boven moest je je door enkele zware donkerrood velours gordijnen heenwerken om in een zolderruimte te komen met een bar en veel oud meubilair. Achter de bar stonden drie koelkasten van de drie gebruikers van de ruimte: de LWH, de NVSH en het Vrouwencafé. De soos van de LWH werd Het Theehuis genoemd en er zou alleen thee geschonken worden (jaren zeventig!) maar daar krijg je niet veel publiek mee binnen.⁷ Dus werden er al spoedig – maar niet zonder stevige discussies – alcoholische dranken geschonken. Dit had drie gevolgen: veel meer bezoekers, ruzie tussen de drie gebruikers over vermeende diefstal van drank uit de koelkast en in mei 1975 een politie-inval wegens het schenken zonder drankvergunning. We bleven hier zitten tot september 1980.

17. Haarlemmerstraat, hoek Sint Ursulasteeg: café 'Link'

Dit café werd gedreven door mevrouw Link, een zeer zelfstandige, al lang

geleden gescheiden vrouw. Zij wist er altijd een ontspannen en vrouwvriendelijke sfeer te handhaven; ze was een echte moederfiguur. Ze werd dan ook door iedereen Ma Link genoemd. Ze toonde veel sympathie en begrip voor de homoseksuele medemens. Rustig en vrouwvriendelijk waren de meeste cafés in de jaren zestig en zeventig bepaald niet. En lesbische vrouwen waren net als homo's al lange tijd naar een eigen ruimte op zoek. Voor het Vrouwencafé aan de Nieuwe Rijn betrokken kon worden was de dinsdagavond in café Link voor vrouwen gereserveerd.

18. Caeciliastraat 18: LWH en LVL

Hier heeft de LWH haar eerste eigen pand gekregen. Op 11 september 1980 werd de eerste soosavond gehouden. Wij zaten beneden; het bovengedeelte werd gebruikt door de Nederlandse Vereniging van Huisvrouwen. Eerder, tijdens een bezinningsweekend op vormingscentrum Oud Poelgeest, was besloten dat een eigen ruimte moest worden gezocht waarin niet alleen de ontmoetingsfunctie (de soos; zie je hieraan nog de studentenafkomst?) een plaats moest kunnen krijgen, maar ook andere maatschappelijke functies, zoals voorlichting op scholen en aan beroepsgroepen als huisartsen. Het paste dus binnen de doelstellingen, dat hier de Roze Zaterdag 1983 werd voorbereid.

Overigens betekende het eindelijk kunnen beschikken over een eigen pand een enorme impuls voor de LWH en een toestroom van nieuwe vrijwilligers. Lesbische vrouwen hadden in dit pand eigen avonden die uiteraard niet toegankelijk waren voor mannen. Maar dit was niet genoeg. Na langdurige discussie werd besloten dat de vrouwen een aparte status moesten krijgen, gelijkwaardig aan de LWH. In 1982 werd deze zelfstandige status verkregen binnen de LWH. De LWH bleef gemengd. Overigens zijn de verhoudingen tussen mannen en vrouwen binnen de Leidse homo-organisaties altijd goed gebleven. Na de reorganisatie van het COC in 1999 fuseerden LWH en LVL weer (zie 1).

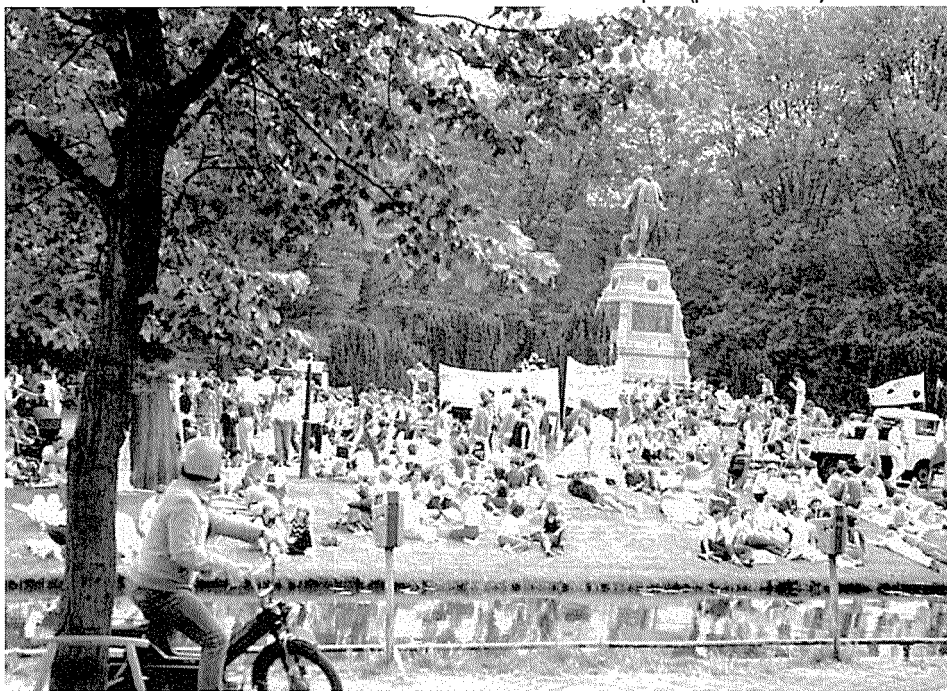
De voorbereiding van Roze Zaterdag was grondig en zeer doordacht: weinig werd aan het toeval overgelaten. Er werd veel werk gemaakt van voorlichting (onder andere aan de Leidse politie) en er werden zelfs zelfverdedigingscursussen gegeven door Aad van der Luit. Voor die goede voorbereiding

Demonstratie Roze Zaterdag 1983 op het Steenschuur (privécollectie).

was ook wel reden. Het jaar daarvoor was de Roze Zaterdag in Amersfoort verstoord door antihomoseksuele jongeren. We werden toen tijdens de demonstratie door de stad getrakteerd op eieren, tomaten, blikjes, enzovoort. Tijdens het 'feestelijk gebeuren' na afloop zaten we opgesloten op een klein plein, door de politie afgeschermd van het rechtse tuig. Een schokkende en vernederende ervaring die ons weer met twee benen op de grond zette. Maar mede dankzij de goede voorbereidingen werd het in Leiden een prachtige dag en een groot feest. Het motto was: 'Leiden in lust' Een van de vele acties was het op tal van plaatsen in de stad met verf aanbrengen van roze driehoeken. Er schijnen er nog een paar te staan. Nu zit in Caeciliastraat 18 de Leidse Balletschool en theater. Een betere combinatie dan wij destijds troffen, dunkt mij.

Demonstranten Roze Zaterdag 1983 in
het Van der Werfpark (privécollectie).

19. Beestenmarkt, hoek Nieuwe Beestenmarkt: Veronica-bar

In het pand op de hoek van de Beestenmarkt en de Nieuwe Beestenmarkt met de fraaie gevelsteen 'In 't lant van beloften', waar nu café-hotel 'Da Vinci' is gevestigd, zat vele jaren de Veronica-bar (in de wandeling 'De Vroon' genoemd). Een wat morsige tent waar je, zeker wat later op de avond, seksegenoten kon ontmoeten die ook zó waren. Ik werd er nooit erg blij van. Toch was de Veronica-bar wel een van de weinige plaatsen in Leiden waar werkende jongeren schuchter durfden uit te komen voor hun geaardheid! Dat was wat anders dan een studentikoze sociëteitsavond op een van de studentenverenigingen. Trouwens, aan de overkant van de Veronica-bar bevindt zich jazzcafé 'The Duke'. Hier kon je je storten in homoprostitutie. Je moest een van de barmannen benaderden voor het telefoonnummer van een escort-service.

20. Lammermarkt, 2e Binnenvestgracht, omgeving Molen 'De Valk'

Tot eind jaren zestig werd op de Lammermarkt ook echt vee verkocht op vrijdag. De omgeving was een homo-ontmoetingsplaats. Paul de Leeuw maakte hiervan gewag in het befaamde artikel 'Sst ... Homoseksueel' in het blad *Folia* van de (toen nog) katholieke studentenvereniging Sanctus Augustinus. Een somber verhaal dat verzet opriep bij het establishment en indruk maakte bij de Leidse homo's.

Op 11 oktober 2009 was het voor de tweede maal *coming out day* in Leiden waarbij de molen in een regenboogvlag – dat is een vlag in regenboogkleuren, een internationaal homosymbool – werd gehuld en affiches met aankondigingen van de dag waren opgehangen in de daarvoor bestemde reclamezuilen.

21. Vrijheidsmonument bij Molen 'De Valk'

Hier werd bij de Dodenherdenking op 4 mei 1970 een driehoek van lila bloemen gelegd door leden van de LSWH. In 1979 werd die draad opnieuw opgepakt tot leedwezen van verschillende organisaties die vonden dat homo's de dodenherdenking bezoedelden. In de jaren negentig ondervond de LSWH nog steeds weerstand bij de deelname aan de dodenherdenking. De laatste jaren is hier echter geen sprake meer van.

22. Oude Singel 128, hoek Volmolengracht: De Roze Beurs

Dit homocafé opende in 2002 zijn deuren. Het is gevestigd in het oudste café van Leiden, dat de naam De Beurs droeg. Het was een café waar vroeger het personeel voor de trekvaart werd geronseld en waar het personeel na het werk kreeg uitbetaald.⁸ In 2003 won café 'De Roze Beurs' de eerste prijs in de categorie bedrijven, in de achttiende editie van de Peurbakkentocht. Deze botenparade door de Leidse grachten wordt jaarlijks gehouden in het kader van de Leidse lakenfeesten.

Noten

- 1 Zie voor de geschiedenis van het bedrijfspand: H.J. Budel, nv Distilleerderij 'De Fransche Kroon', voorheen Hartevelt & Zoon, in *Leids Fabrikaat. Een stadswandeling langs het industrieel erfgoed* (Leiden z.j.) 63-76.
- 2 Ingrid Ardonne en Jaak Slangen geven in hun artikel in Jaarboek 1997 (zie de inleiding) een aantal staaltjes van de intolerantie van (hoge) medewerkers van de universiteit. Jaak Slangen tekent hier voor een aantal in de tekst verwerkte aanvullingen op de wandeling, zo ook Agnes van Steen.
- 3 Elly Kerckhoffs (1920-1997) was later werkzaam in het ouderenwerk, was geruime tijd lid van de PvdA-fractie en ontving in 1984 de erepenning van de gemeente Leiden.
- 4 *Leidsch Dagblad* 1-3-1988.
- 5 De feesten werden ook bezocht door enkele gemeenteraadsleden, uiteraard door Helmut Driessen (KVP) (zie 7), maar ook door Dick Tesselaar (PvdA) en Annelien Kappeyne van de Coppello (later VVD-kamerlid en staatssecretaris voor emancipatie, overleden in 1990) en een enkele maal door de politie.
- 6 Op het RAL bevindt zich het archief van de Leidse politie, dat nog niet is onderzocht op vervolging van of houding ten aanzien van homo's.
- 7 In het Theehuis werden ook drugs gebruikt. Dat varieerde van het roken van een tjiilm of een jointje tot het gebruik van hard drugs.
- 8 *Leidsch Dagblad* 18-10-2002.

Over de auteurs

Peter van Eeten (1948) ging in 1969 in Leiden sociologie studeren en raakte toen al spoedig betrokken bij de Leidse homobeweging, en bleef betrokken. Na zijn afstuderen werkte hij bij verschillende ministeries. In de jaren tachtig en negentig ontwikkelde hij ondermeer beleid op het terrein van seksualiteit in brede zin, van vrouwenemancipatie en van de bestrijding van seksueel geweld. Na het afsluiten van zijn ambtelijke loopbaan werkte hij onder andere voor Amnesty International en het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Seksualiteit.

Antoinette Frijs (1944) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Leiden met als hoofdrichting sociale geschiedenis. Zij publiceerde diverse artikelen over het Heilige Geest- of Arme Wees-en Kinderhuis te Leiden, alleen of samen met Dirk-Jaap Noordam.

Matthijs Gerrits (1982) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Leiden en rondde zijn studie cum laude af met een scriptie over de financiële relaties van de steden Haarlem en Leiden met het landsheerlijke gezag aan het begin van de zestiende eeuw. Momenteel is hij als promovendus verbonden aan de Fryske Akademy en Universiteit Leiden. Zijn huidige onderzoek heeft betrekking op partijstrijd en vetewezen in laatmiddeleeuws Friesland.

Rudi van Maanen (1944) was gedurende 35 jaar verbonden aan het Regionaal Archief Leiden; sedert 1989 als adjunct-archivaris. Van 2002-2009 was hij als bijzonder hoogleraar Stadsgeschiedenis, in het bijzonder van Leiden, verbonden aan de Universiteit Leiden. Hij heeft talrijke publicaties op zijn naam over Leidse historische onderwerpen en archivalia.

Cor Smit (1954) studeerde geschiedenis in Leiden en is werkzaam als zelfstandig historicus. Hij publiceert regelmatig over de Leidse geschiedenis, waaronder *Strijd om kwaliteit. De geschiedenis van de volkshuisvesting in de Leidse regio*. Hij is medeauteur van de

Historische Canon van Leiden. Cor Smit is medeoprichter van de Dirk van Eck-Stichting en zat tot 2009 in de redactie van het Jaarboek.

Edward Sodderland (1952) studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Leiden, met als specialisatie minderhedengeschiedenis binnen de afstudeerrichting sociale geschiedenis. Hij werkt als cognitief gedragstherapeut bij GGZ-Leiden, een onderdeel van Rivierduinen. Sinds enkele jaren doet hij onderzoek naar de geschiedenis van zijn woonplaats Leiderdorp. Artikelen over diverse aspecten van de Leiderdorpse geschiedenis zijn in voorbereiding, evenals een aantal lezingen voor de Volksuniversiteit van Leiderdorp.

Agnes van Steen (1956) heeft geschiedenis gestudeerd in Leiden met als specialisatie vrouwen geschiedenis. Zij werkt aan een proefschrift over bewegingen in de jaren zeventig in Leiden, waaronder die van studenten, vrouwen en homo's en is als docent verbonden aan het Leidse Da Vinci College.

Aanwinsten van het Regionaal Archief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2009

De aanwas aan nieuwe archieven en aanvullingen op al aanwezige archieven was afgelopen jaar niet enorm groot; zo vond geen overdracht plaats van archieven of collecties vanuit nieuwe gemeenten (Voorschoten staat gepland voor 2010). Weinig vermeldenswaardig zijn heel recente stukken of stukken die wegens privacybescherming nog tal van jaren niet openbaar zullen zijn. Zoals gebruikelijk worden ook de aanwinsten van maar enkele centimeters planklengte niet vermeld, tenzij het wel iets heel bijzonders is. Een voorbeeld in deze laatste categorie is een afscheidsrede voor Maria Clasina van der Zouw, die ter dood veroordeeld was voor het smoren van haar pasgeboren kind op 7 juni 1788.

Uit de overheidsfeer verdient de aandacht de overbrenging van gemeenterekeningen (soms vanaf 1853) en huwelijksbijlagen (meest vanaf 1944 tot in de jaren negentig), die voor heel veel gemeenten van toepassing is. Daarnaast kan per afzonderlijke gemeente genoemd worden: voor Hillegom één meter, voor Leiden 34 meter als onderdeel van een zich over meerdere jaren uitstrekkende overbrenging van het archief van de gemeentesecretarie (met aanhangsels) van 1947-1980, voor Leiderdorp tien meter aan dossiers uit 1986-1988 en de registers van geboorten 1899-1911, huwelijken 1923-1940 en overlijdens 1941-1960 en voor Noordwijk bijna acht meter vanaf 1821. Wat Leiden betreft is ook nog interessant de overbrenging van de notulen van de Raadscommissie voor Personeelsaangelegenheden, 1927-1931 (deels dus nog van vóór de stadhuisbrand) alsook de bouwvergunningen, die door de gemeente Zoeterwoude tussen 1880 en 1920 zijn afgegeven voor panden in de in 1896 en 1920 aan Leiden afgestane gebieden. De daarmee voor Zoeterwoude nutteloos geworden gebiedsdossiers zijn ná de stadhuis-

brand (en gelukkig niet ervóór!) aan Bouw- en Woningtoezicht van Leiden overgedragen; heel vaak zitten hier zelfs nog bouwtekeningen bij in de vorm van uiterst tere calques. Van oud-raadslid voor de VVD en wethouder Cultuur, Volksgezondheid en Groenvoorzieningen F.J. Kuijers werd zijn archief uit de periode 1969-1986 verworven.

Op gebied van bedrijven en andere economische instellingen werd verkregen van Rijwielhandel Van der Wiel kasboeken, briefpapier en een bankboekje uit de periode 1930-1940, gevonden in een kist in een huis tussen de Hansenstraat en de Haarlemmerweg; van de firma en familie Ballego (bollenkwekers), 1890-1975; van de firma en familie Grullemans (ook bollenkwekers), 1839-2004; van architect Taco Mulder bestekken en tekeningen uit 1980 en honderden negatieven en dergelijke uit de jaren 1968-1998; en van de Rotogravure ruim twee meter archief, 1913-1960. Uit de sociale hoek kwamen het Centraal Israëlitisch Weeshuis (ruim een halve meter aan jongbelegen bescheiden), vrijmetselaarsloge 'La Vertu', 1762-1945, materiaal dat in de te verschijnen inventaris verwerkt wordt, en Stichting Plantage 4, woongemeenschap voor mensen in crisissituatie, een archiefje van 1992-2001. Ook van studentenverenigingen werd heel wat overgenomen. Van de Leidse Vereniging voor Studenten Augustinus was dat 16,6 meter archief uit 1941-2008; van Koninklijke Studenten Roei-vereeniging Njord foto's, knipsels en diversen, 1884-1888, 1919 en 1994-2009; van Collegium Theologicum Quisque Suis Viribus 1,2 meter, zijnde de inhoud van een hutkoffer, van circa 1841 tot circa 1996; en van Societas Studiorum Reformatorum (SSR) negentien meter van 1901-2000. Op onderwijsgebied werd verworven het archief van de César Franckschool (voorheen 'De Horst', Stichting tot bevordering van het onderwijs aan zeer moeilijk opvoedbare kinderen uit Leiden en omgeving) aan de César Franckstraat, 1952-1993, 2,36 meter. En ook in de particuliere sfeer werd de collectie uitgebreid met bescheiden van persoonlijke aard: van de familie De Nie, circa 1814-1950, en van docent kunstbeschouwing W.C. Feltkamp, circa 1925-circa 1935, met manuscripten en dergelijke voor boeken en artikelen.

Tot slot kunnen nog genoemd worden het archief van de Stichting Duinbehoud, een onafhankelijke landelijke adviesorganisatie, maar wel gevestigd in Leiden, 24 meter uit de periode 1977-2008, en het archief van

de rooms-katholieke muziekvereniging Cecilia uit Voorhout, 3,36 meter, 1919-2005.

Al met al stroomde er in 2009 184,25 meter archiefmateriaal binnen. Dat kan niet allemaal meteen perfect ontsloten worden, maar er werd toch heel wat geïntariseerd. Zo kwam gereed de inventaris van het archief van de familie Van Rhijn en Stichting 'Molen De Valk', alsmede enkele kleinere inventarissen en plaatsingslijsten. Dat deze archieven en inventarissen weer velen van groot nut mogen zijn!

PIET DE BAAR

Boekbesprekingen

Arent Pol, Bouke Jan van der Veen, *Het noodgeld van Leiden. Waarheid en verdichting*. Sdu, Den Haag 2007. 32 p., ISBN 978-90-12-12452-2; Judith Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw*. Primavera Pers, Leiden 2008. 30 p., ISBN 978-90-5997-076-0; Maurits Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden*. Primavera Pers, Leiden 2009. 39 p., ISBN 978-90-5997-084-7. Prijs van deze uitgaven: € 7,50.

Sinds 1997 is de 3 Oktoberlezing een traditie geworden bij de viering van het Leids Ontzet. In een bespreking van de lezingen van 2004 t/m 2006 heb ik geschreven dat ze, behalve dat ze inhoudelijk interessant zijn, uitdagen om verder te denken en uitnodigen tot discussie en reflectie. Dat is, helaas, veel minder het geval bij de nieuwe oogst. Eigenlijk voldeed alleen het verhaal van Judith Pollmann (2008) aan mijn inmiddels hooggespannen verwachtingen.

De lezing van Arent Pol en Bouke Jan van der Veen (2007) valt in twee delen uiteen, maar ik moet zeggen dat de relatie tussen deze twee niet veel verder gaat dan het noodgeld op zich. In het eerste deel wordt nauwgezet de uitgave van allerlei munten door de stad Leiden tijdens het eerste en tweede beleg beschreven. Het is in de eerste plaats een feitelijk verhaal. Eruit blijkt dat tijdens het eerste beleg meer noodgeld uitgegeven is dan tijdens het tweede. Bovendien zijn veel later geslagen munten eigenlijk geen noodgeld, maar herdenkings- of beloningsstukken. Opvallend vind ik dat het beroemde papieren noodgeld alleen tijdens het eerste beleg gebruikt is, terwijl menig- een dat toch vooral met het tweede beleg zal associëren. Over het waarom van dit alles, wordt de lezer echter niets wijzer. De schrijvers stellen zich daarover zelfs geen vragen. Terloops merken de schrijvers nog op dat het bij het tijdens

het eerste beleg uitgegeven noodgeld ging om een ‘nog redelijk bescheiden som’, maar wederom vindt de lezer geen spoor van een vraag naar het waarom, laat staan van een antwoord. De interesse van de auteurs lijkt meer numismatisch dan economisch van aard.

In het tweede deel wordt ingegaan op de beeldvorming achteraf. Aardig is te lezen hoe het noodgeld – of beter: een herdenkingsmunt – een rol speelde bij de heldenrol die burgemeester Van der Werf achteraf toegemeten kreeg. Ook plaatsen zij de bekende anekdote die verhaalt hoe Jan van Hout dreigde de predikant van de preekstoel te schieten, toen deze verkondigde dat er ‘Haec religio ergo’ in plaats van ‘Haec libertatis ergo’ had moeten staan op het noodgeld, in het latere conflict tussen rechtlijnige calvinisten en remonstranten. Maar de hoofdmoot bestaat uit de aandacht die Le Franq van Berkhey besteedde aan het noodgeld en het gegeven dat dit daarna altijd een symbool van het Beleg is gebleven. Veel verder dan de opmerking dat ‘de aanwezigheid van symbolen en rituelen helpt bij de ordening van de maatschappij en bij het sociale verkeer tussen individuen’ komen de auteurs vervolgens niet.

Op het eerdergenoemde incident met de schietgrage Van Hout en de predikant, gaat Judith Pollmann veel dieper in (2008). Hoe dit verhaal in de wereld kwam en welke betekenis dit had binnen de godsdienstig-maatschappelijke tegenstellingen van de zeventiende-eeuwse Republiek, komt hier veel beter uit de verf. Het is een van de voorbeelden die zij geeft over de processen van herinneren, herdenken en vergeten met betrekking tot het Beleg. Zij staat stil bij de vraag waarom de honger zo’n cruciale rol in de herinnering is gaan spelen, terwijl duidelijk is dat de meeste slachtoffers door ziekten (de pest) zijn gevallen. Dat komt, stelt Pollmann, door drie zaken. In de eerste plaats was de pest een ‘gesel Gods’ en daarmee op zich al weinig geschikt om een (heldhaftige) herinneringscultuur rond te cultiveren. In de tweede plaats vermeed men daarmee religieuze tegenstellingen: iedere Leidenaar, hervormd of katholiek, was immers door de honger getroffen. Tenslotte ging het om iets dat voor iedereen herkenbaar was en al was vastgezet in familierituelen. Daarnaast stipt zij het belang aan die bepaalde families gezien hun status hadden bij het herdenken (Van der Werf, Van Duivenbode) of vergeten (Magdalena Moons of Moens) en hoe zij daarom de geschiedenis herschreven.

Pollmann plaatst dit alles in een kader waarin, mede op basis van sociaal-wetenschappelijke inzichten, benadrukt wordt hoe onbetrouwbaar getuigenverklaringen eigenlijk zijn. Persoonlijke ervaring, sociale wenselijkheid en concrete belangen vormen de herinnering en dat weerspiegelt de (historische) werkelijkheid maar tot op beperkte hoogte. Het heeft weinig zin dergelijke mythevorming te veroordelen, stelt zij: interessant is vooral waarom de herinneringen aan het beleg veranderen. Het is een mooie voorbeeldstudie, met naar mijn mening een veel bredere boodschap dan enkel dat de vitaliteit van de 3 oktoberviering is gelegen in het verband met onze eigen tijd. Het is nogmaals een waarschuwing om niet blind te varen op herinneringen van mensen aan gebeurtenissen en situaties, maar deze enerzijds te toetsen aan andere bronnen en anderzijds het herinneringsbeeld zelf te beschouwen als onderwerp van onderzoek.

In de beeldvorming van de Nederlandse Opstand en het Beleg en Ontzet van Leiden komen de aanhangers van het oude geloof, de katholieken en hun kerk, er doorgaans bekaaid af. Hoewel, in mijn (overigens niet-Leidse) katholieke jeugd was dat anders. Wat ik van de Tachtigjarige Oorlog heb meegemaakt, is een verhaal over moordlustige Geuzen, de Martelaren van Gorkum en illegale schuilkerken met heldhaftige priesters. Wat dat betreft was het verhaal van Maurits Ebben (2009) af en toe een Aha-erlebnis. Ebben besteedt veel aandacht aan de schade die de Leidse godshuizen ondervonden tijdens de Beeldenstorm van 1566, de nog grotere verwoestingen in 1572, plus het wrede optreden van de Geuzen in Leiden dat laatste jaar. Het is niet meer dan terecht dat hij daar aandacht voor vraagt. Het benadrukken van de Leidse eenheid tijdens het beleg (zie ook het verhaal van Pollmann) heeft inderdaad wat al te veel naar de achtergrond gedrukt dat niet iedereen zo stond te juichen bij de overgang van de stad naar de Opstand en dat er vreselijke dingen gebeurd zijn. Maar her en der kreeg ik toch de indruk dat de boodschap van dat relaas er een was die ik uit mijn jeugd kende: hoe gemeen waren die protestanten toch voor die arme katholieken.

Volgens de flaptekst was echter het hoofdonderwerp van de lezing de vraag hoe men in Leiden omgegaan is met de verdeling van het kerkelijk bezit. Eigenlijk heb ik daarover in de tien bladzijden die daar specifiek over gingen, weinig nieuws gelezen en vooral erg veel gemist. Een erg systematische verhandeling is het bovendien niet. Daarbij zitten er in het verhaal een aantal

onnauwkeurigheden en fouten. De Pieterskerk en de Hooglandse Kerk werden aan de gereformeerde gemeente toegewezen, schrijft hij, de Fransstalige calvinisten kregen de Vrouwekerk. Het lijkt zo alsof Franstalige calvinisten niet gereformeerd zijn en de Vrouwekerk eerder niet door de gereformeerden was overgenomen (de kerk kwam pas in 1584 aan de Waalse gereformeerde gemeente). Bovendien werd de Vrouwekerk niet tot 1650 (!) als Waalse Kerk gebruikt, zoals Ebben meent, maar tot 1818. Zijn beschrijving van de ontwikkeling van de armenzorg en de rol van kerk en overheid daarin, is uitermate kort door de bocht. Dat geldt met name voor zijn bewering dat na de reformatie de armenzorg geheel in handen van de stedelijke overheid kwam en dat de kerk daarover niets te zeggen had. Dat had Jan van Hout graag gewild. De uiteindelijke uitkomst van de reorganisatie had echter een compromiskarakter en dat zou tot in de negentiende eeuw leiden tot de nodige spanningen. Zo zijn er wel meer zaken die bij mij vragen oproepen, maar dat zijn niet de prikkelende vragen die mij bij eerdere lezingen opkwamen.

COR SMIT

Freek Lugt, *Het goed van Oestgeest. De Middeleeuwen in Oestgeest, Poelgeest, Kerkwerf, Rijnsburg en Nieuw-Rhijnegeest*. Uitgeverij Ginkgo, Leiden 2009. 272 p., ISBN 978-90-71256-09-7. € 29,50.

Al op het eerste gezicht oogt dit boek prachtig. Enig geblader onthult veel kleurenafbelingen en talloze kaderteksten in geel met rode letters, een leuke verwijzing naar de gemeentekleuren van Oestgeest, maar wel wat moeilijk leesbaar. En dan het lezen zelf: een genot. Zelffouten zijn met een kaarsje te zoeken, kromme zinnen komen vrijwel niet voor en het leest allemaal heel vlot. Alle lof dus aan de auteur. Maar dan de inhoud? Het is verbazingwekkend dat iemand die pas na zijn pensionering echt goed met dit onderwerp begonnen is, zo'n kennis en belezenheid ten toon spreidt. Middeleeuwse geschiedenis is bepaald niet het gemakkelijkste stuk historischrijving, maar de auteur heeft zich gelukkig omringd door de beste deskundigen die er te vinden zijn. Dat heeft hem niet alleen heel veel informatie opgeleverd, soms zelfs uit nog niet gepubliceerde manuscripten, maar ook

behoed voor uitglijders. Het is een studie die waarlijk niet zou misstaan als proefschrift.

Is het dan een perfect boek? Afgezien van dat perfecte boeken niet bestaan, zitten er natuurlijk toch wat zaken in die discutabel zijn. De geschiedenis van de middeleeuwen is zó lastig te beschrijven door het ontbreken van schriftelijk materiaal uit die tijd, dat het helaas vaak een opeenstapeling van hypothesen wordt. Men kan daar ver in meegaan, maar juist omdat er vrijwel niets bewijsbaar is, zal deze of gene wel eens anders over een bepaalde bewering denken. Een enkele keer wil Lugt het ook wel eens al te mooi maken. Zo werden er volgens hem in 1395 misdadigers naar de galg aan het Galgewater gebracht via de Galgstraat. Maar die straat, met die tot in 1850 nog gebezigde bijnaam van de Morsstraat, bestond toen nog niet; die was toen nog een deel van de Morsdijk langs het Galgewater. Het zijn geen schokkende zaken, en vrijwel altijd is de zaak dusdanig geformuleerd dat er een ontsnappingsweg in opgenomen is (daar is de auteur haast een meester in), maar bij rechtzinnige lezing kan het als een slak beschouwd worden waarop zout hoort. Zo is de uitleg over het instorten van de toren van het Groene kerkje op Sinterklaasavond 1824 in relatie tot de afbraak ervan in 1839 zo duister (waarbij iedereen van iedereen overschrijft) dat een grondige studie hiernaar niet zou misstaan, maar dit viel natuurlijk toch al buiten het kader van het boek. Ook is Lugt niet helemaal ongeschonden uit de slangenkuil van de middeleeuwse genealogie gekomen. Zo beweert hij: 'oudste kleinzons werden namelijk praktisch altijd naar hun grootvader van vaderszijde genoemd'. Dat is op zich niet onjuist, maar er gold wel een enorm grote en belemmerende uitzondering: die grootvader moest dan al dood zijn. Naar een levend persoon (naast grootouders ook ooms, tantes, enzovoort) noemde men geen kind, want dat was een soort vragen om de dood van die persoon. Dit bijgeloof is pas rond 1600 uitgestorven, maar het verhaal gaat dat Lucas van Leyden, liggend op zijn sterfbed, in woede ontstak toen men hem vertelde dat zijn zojuist gedoopte oudste kleinzoon Lucas genoemd was: of ze hem (subiet) dood wilden hebben? Om die reden werden vaak overgrootouders vernoemd. En zo zijn er nog meer vitterijtjes mogelijk, maar dat doet oneer aan zo'n fantastisch goed boek.

Een van de grote verdiensten is toch wel dat de verdeling van het latere Oegstgeest in meerdere ambachten of onderdelen, zoals Rijnsburg en

Kerkwerve, voor het eerst heel plausibel uitgelegd wordt. Ook de schets van het dagelijks leven van de inwoners is erg beeldend en klinkt zeer aannemelijk. Tal van facetten, te veel om hier op te sommen, zijn behandeld 'tot aan het gaatje', tot waar het bronnenmateriaal het nog net toeliet. Zijn pogingen om de in verschillende bronnen genoemde Oegstgeestenaren, met name die van adel, in stambomen te ordenen, verdient alle bewondering, hoezeer het ijs ook glad is.

Dit boek is, afgezien van de titel die eeuwigdurend tot misverstanden en drukfouten aanleiding zal geven, een bijna perfect boek. Hoger lof is wel niet mogelijk. Maar met zo'n prachtig boek heeft Lugt wel een verplichting op zich genomen: wij willen daar méér van hebben!

PIET DE BAAR

Het Vrontbuuc van Jan van Hout. Facsimile-uitgave van het album amicorum van Jan van Hout. Met inleiding, transcriptie, vertaling en toelichting van Chris L. Heesakkers. Onder redactie van Ed van der Vlist. Uitgeverij Ginkgo, Leiden 2009. 245 p., ISBN 978-90-71256-12-7. € 40, leden van de Vereniging Oud Leiden € 34

Iedereen weet wat een poëziealbum is, maar dat deze kinderhobby ooit een serieuze voorganger heeft gehad, is minder bekend. We spreken dan over de zestiende eeuw en het *liber* of *album amicorum*, het vooral in Europese universitaire kring populaire vriendenboek. De bedoeling was dat vrienden en kennissen daarin op uitnodiging een bijdrage schreven, waarbij het er om ging dat zij op erudiete wijze hun persoonlijke vriendschap aan de albumhouder betuigden. In dat verband waren ook de maatschappelijke status en/of het wetenschappelijk aanzien van zowel de schrijvers als de ontvangers (dat wil zeggen hun geleerdheid, invloed en bekendheid) van belang. Het willen schrijven en laten schrijven werd dus opgevat als een wederzijds eerbetoon. Veelal waren de *inscripties* geschreven in het Latijn (de lingua franca van die tijd), in het Frans of in de eigen landstaal. Regelmatig werden de teksten onderaan of op een nevenstaande pagina prachtig en zelfs in kleur geïllustreerd, vaak met het familiewapen van de schrijver.

Het oudst bekende Leidse album is afkomstig van Janus Dousa (1545-1604), dat in 2000 in facsimile verscheen. Deze schitterende editie

(inmiddels een gewild collectors item) wordt vergezeld door een afzonderlijk gebonden inleiding, transcriptie, vertaling en toelichting van maar liefst 555 pagina's (*Een netwerk aan de basis van de Leidse universiteit*), geschreven door prof. dr. Chris L. Heesakkers, thans emeritus docent Neolatin van de UvA.

Op 11 december 2009 werd een soortgelijke uitgave ten doop gehouden en opnieuw door Heesakkers bezorgd. Deze keer betrof het een facsimile van het album amicorum van Jan van Hout (1542-1609), de bekende Leidse stadssecretaris en Nederlandse renaissance-dichter. Aanleiding was de herdenking van zijn vierhonderdste sterfdag. Niet toevallig vond de presentatie plaats tijdens een door de Vereniging Jan van Hout georganiseerd symposium.

Zoals bekend waren Janus Dousa en Jan van Hout dik bevriend en samen met de filoloog Justus Lipsius (1547-1606) vormden zij een *triumviri amicitiae*. Heesakkers maakt aannemelijk dat Jan van Hout zich door het eerder genoemde album van Dousa liet inspireren; hij heeft er zelf een fraaie bijdrage aan geleverd. De auteur gaat evenwel niet in de op de datum van aanleg van het album; dat was op 10 februari 1578 (en niet 1574, zoals op p. 125 staat vermeld). Die datum viel twee dagen na de diesviering, een bijeenkomst waar veel geleerden *acte de présence* gaven. Het is allerm minst zeker, maar zeer wel mogelijk dat Van Hout bij die gelegenheid is gevraagd om bijdragen te leveren en zo werd aangemoedigd om zelf een album aan te leggen.

Maar zoals Van Hout in niets vrijblijvend was, zo stelde hij ook nu zijn eisen. In zijn zelfgeschreven openingssonnet verklaart hij dat het boekje slechts toegankelijk is voor de ware liefhebbers van de Muzen, maar gesloten zal blijven voor degenen die de kunst minachten:

...Mer vliet gi schimpers snoot; vliet rede-loze zinnen;
Vliet cunst-verachters; want, voor u staet niet een blat open...

Het lijkt erop dat Jan van Hout er na een paar jaar genoeg van had. Terwijl zijn album 192 pagina's in octavoformaat (154 x 103 mm) telt, zijn daarvan slechts 38 (bijna altijd op recto, vaak op verso) beschreven. Waarom hij er de brui aan gaf is niet duidelijk; mogelijk vond hij de bijdragen van de schrijvers van onvoldoende kwaliteit.

In ieder geval is bekend dat Van Hout voor wat betreft zijn eigen pennenvruchten kritisch gestemd was. Toen zijn levenseinde naderde schreef hij

beschroomd over zijn jonge jaren toen hij aan 'tzoet gezang der vleyende meerminnen wat te veel gehoors gegeven [had] ende nyet weynich tijts, die nuttelijker tot ernstiger zaecken waer besteet geweest' verspild. Overigens is dat Jan van Hout ten voeten uit: in al zijn zaken was hij geobsedeerd door nuttige en onnutte tijdbesteding en had hij een afkeer van 'ydelheyt ende gebeusel'. Hoe het ook zij, het is vrij zeker dat het album indertijd niet in zijn nalatenschap is aangetroffen. Vermoedelijk is het boekje na zijn dood op enig moment in handen gekomen van de befaamde letterkundige Petrus Cunaeus (1586-1638) en via een afstammeling bij de negentiende-eeuwse stadsarchivaris C.M. Dozy terechtgekomen. Thans maakt het vriendenboek deel uit van de collectie van het Stedelijk Museum 'De Lakenhal'.

Wie waren de 26 *inscriptores*, degenen die in het album schreven? Het zou hier te ver voeren om ze allen te noemen, maar behalve de reeds genoemde neolatinisten Dousa en Lipsius komen we de bekende dichter Roemer Visscher tegen, evenals Jan de Groot (jawel, de vader van Hugo) en Dirck Volkertsz. Coornhert. Het karakter van de geschreven teksten kan in drie invalshoeken worden onderscheiden. Zo zijn er schrijvers die Van Houts liefde voor de dichtkunst benadrukken en zijn voorkeur roemen voor het gebruik van de Nederlandse volkstaal. Andere vrienden herinneren aan de prominente rol die hij tijdens het roemruchte Beleg van 1574 speelde. Ten slotte waren er de schrijvers die zich louter beriepen op hun vriendschap met Van Hout.

Op het bovenste rugveld van het album staat 296. *Vrientbouck Album amicorum* vermeld. Waarschijnlijk is dat niet geschreven door Van Hout. Daarom is het jammer dat hiervan het facsimile ontbreekt; ware dit wel het geval, dan zou met de tegenwoordige kennis van handschriften wellicht de schrijver en de latere eigenaar kunnen worden getraceerd.

De editie van het *Vruntbuuc* is zonder meer een prachtig boekengeschenk, dat zich echter niet moeiteeloos laat lezen. Wie niet thuis is in de zestiende-eeuwse literatuur en dichtkunst en voor wie de taal der humanisten niet vanzelfsprekend is, zal er voor moeten gaan zitten. Ook zullen de niet-letterkundigen onder ons even moeten slikken wanneer Heesakkers spreekt over een 'protopopëisch sonnet' als een bekend begrip. Daar staat tegenover dat de

inleiding (waarbij Ed van der Vlist ook een paragraaf voor zijn rekening neemt) begrijpelijk en toegankelijk is geschreven. Bovendien zijn alle manuscripten uit het album getranscribeerd en van vertalingen in modern Nederlands voorzien, aangevuld met een biografisch portret van de schrijvers. Ik aarzel dan ook geen moment om het *Vruntbuuc* als een delicatessen voor historische fijnproevers aan te prijzen.

Wie de alba van Dousa en Van Hout vergelijkt, zal moeten toegeven dat dat van Van Hout, althans in uiterlijke vorm, de mindere is. Dat ligt niet aan de vakbekwame drukker-uitgever Bert Lever en zijn medewerkers – integendeel, want de facsimile's zijn van goede kwaliteit. Maar het schitterend geïllustreerde vriendenboek van Dousa telt nu eenmaal meer schrijvers en teksten, terwijl dat van Jan van Hout kleiner van omvang is en geen enkele afbeelding bevat. Daar staat tegenover dat het album van Dousa indertijd omgerekend € 100 kostte, terwijl het vriendenboek van Jan van Hout voor een vriendenprijs van slechts € 40 in de boekhandel verkrijgbaar is. Mijn conclusie is dat het die prijs ruimschoots waard is.

KEES WALLE

Karel Bostoen, *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer*. Verschenen als deel 28 in de Zeven Provinciënreeks. Uitgeverij Verloren, Hilversum 2009. 128 p., ISBN 978-90-8704-118-2. € 14

Jan van Hout is een fenomeen. Door de innoverende en rusteloze activiteiten die hij ontplooidde als stadssecretaris, maakte hij van het zestiende-eeuwse Leiden een moderne stad waarin ruimte was voor alle geloofsovertuigingen. Hij wist nieuwe soorten nijverheid en werkkrachten van buiten aan te trekken en was nauw betrokken bij de op- en inrichting van de universiteit. Ook legde hij de grondslag voor sociale voorzieningen van stadswege. Naast zijn drukke werkzaamheden voor de stad, schreef hij gedichten. Terecht geldt hij als een vernieuwer van de Nederlandse poëzie.

Zijn tomeloze energie, die gepaard ging met grote nauwgezetheid en plichtsbetrachting, maakte dat hij heel wat tegenstand opriep. Te meer daar hij voorstander was van een aanpak gestoeld op praktische zin en gezond ver-

stand, die inging tegen gemakzucht en slapte. Wat hem vooral voortdreef, zo maakt deze biografie duidelijk, was een grote liefde voor zijn vaderstad.

Bovenstaande tekst op de achterkant van zijn *Hart voor Leiden* had de auteur en neerlandicus Karel Bostoen niet kernachtiger kunnen formuleren. Als Jan van Hout-kenner bij uitstek zal dat hem weinig moeite hebben gekost; al eerder heeft hij in diverse tijdschriften en jaarboeken belangwekkende artikelen gepubliceerd over de – vooral poëtische en literaire – kwaliteiten van de man aan wie Leiden zoveel te danken heeft.

Waarschijnlijk zijn er, de status en positie van Jan van Hout in aanmerking genomen, maar weinig zestiende-eeuwse Nederlanders over wie zoveel bekend is. Dat ligt in de eerste plaats aan Van Hout zelf, want hij was gewend om zowat alles wat hij onderhanden had te documenteren en te archiveren. Hij kon het zelfs niet laten om zijn eigen grafsteen te ontwerpen, de tekst van zijn epitaaf te schrijven en daarvan ook nog eens de lettergrootte, regelafstand en spaties te bepalen. Logisch dat deze man-van-alle-markten-thuis tot aan het eind van zijn leven geplaagd werd door tijdgebrek en zich mateloos ergerde wanneer anderen hem ophielden of – wat nog erger was – zijn voorstellen in de spreekwoordelijke lade belandden. Omdat hij behalve stadssecretaris, notaris, dichter en rederijker ook secretaris van het baljuwschap en de universiteit was, is zijn schriftelijke nalatenschap enorm omvangrijk. Veel trouwe bezoekers van het Regionaal Archief Leiden zijn dan ook niet verrast wanneer zij een door Jan van Hout geschreven stuk onder ogen krijgen. Het is voor hen dan wel te hopen dat het gevonden document in het ‘net’ is geschreven, want het moeilijk leesbare ‘klad’ van Van Hout is maar voor weinig liefhebbers toegankelijk.

Het boek van Bostoen is dat gelukkig wel, ook voor degenen die minder thuis zijn in de Leidse geschiedenis. Het is compact, mooi en helder geschreven. Ook is het prettig dat hij op de citaten in zestiende-eeuws Nederlands onmiddellijk een vertaling laat volgen.

De schrijver is er bijzonder goed in geslaagd om een beeld van Van Hout te schetsen. Niet alleen zijn werk en optreden, maar ook zijn karakter, zijn vriend- en vijandschappen en zijn familie passeren de revue. Persoonlijk vind ik zijn verhaal over de jonge Van Hout, zijn verblijf in Zoutleeuw en zijn overgang naar het protestantisme een van de meest boeiende episodes.

Ondanks dat daarover niet zo veel bekend is, weet Bostoen toch aannemelijk te maken dat zijn ouders – zoals velen in die dagen – niet zozeer antikatholiek, maar vooral antiklerikaal waren. Jans vader, Cornelis Meesz., was namelijk actief in de rederijderskamer van de Witte Acoleyen die in 1546 onder druk van de roomse inquisitie een verbod werd opgelegd om een wedstrijd te organiseren. Uiteindelijk was de breuk met het katholicisme totaal. Die opvatting wordt ook door Bostoen gedeeld, hoewel hij de mogelijkheid niet uitsluit dat Van Hout gevoelig was voor katholieke rituelen (p. 23). Dat zou blijken uit de aanhef van zijn testament: 'Mijn hulp bestae in de Name God almachtich, Schepper des hemels ende der aerden'. Bostoen wijst er op dat deze openingszin is afgeleid van de Latijnse formule 'Adiutorium meum in nomine Domine, qui fecit coelum et terram'. Maar lezers met een protestantse achtergrond zullen daar tegeninbrengen dat deze formule geen katholiek relict is, maar bekend staat als het *votum* waarmee iedere predikant tot op de dag van heden zijn kerkdienst begint. Hetzelfde geldt voor het 'jammerdal der tranen' dat in orthodox-calvinistische kring nog steeds geldt als een geliefde en veel gebruikte metafoor voor het aardse bestaan. Dat Van Hout niets ophad met katholieke rituelen blijkt overigens uit het door hemzelf geredigeerde verbod in een keur (verordening) om de doden voorwerpen als 'roozenhoeden, bloemen, kruiden of eenige looverwercken van gout, zilver, metael, blick of diergelycken' mee te geven. Dit verbod werd echter nooit geautoriseerd, waaruit zou kunnen worden afgeleid dat zijn opdrachtgevers zich denkkelijk minder stoorden aan dit 'roomse gedoe'.

Maar dit zijn slechts bespiegelingen. Eigenlijk heb ik maar één bezwaar en dat is dat het boek de pretentie heeft van een volwaardige biografie. Weliswaar voldoet het geschrift qua inhoud, compositie, stijl, bronvermeldingen en literatuurverwijzingen formeel aan de eisen die het schrijven van zoiets met zich meebrengt, maar een complete levensbeschrijving van Jan van Hout is andere koek. Of om concreter te zijn: volgens mij is het onmogelijk om het leven en werk van Jan van Hout op 128 bladzijden bevredigend te beschrijven, zeker wanneer daar nog ruim twintig pagina's afgaan voor een voorwoord, literatuurlijst en een persoonsnamenregister. Daar komt nog bij dat *Hart voor Leiden* als onderdeel van de Zeven Provinciënreeks een kleine uitgave in octavoformaat is geworden.

Overigens is dat geen kritiek op de schrijver en opdrachtgever, de

Vereniging Jan van Hout. Om financiële redenen was het onmogelijk een grotere uitgave te bekostigen en in zo'n geval moet een auteur roeien met die riemen die hij heeft. Ofschoon Bostoën daar goed in is geslaagd, maakt hij daarvan wel melding, zowel in zijn voorwoord als in de hoofdtypekst. Zo zegt hij dat om 'de oude Van Hout te leren kennen' diens testament 'een onschatbare bron is' (p. 14). Maar de ruimte om die bron in een bijlage op te nemen, ontbreekt. Verderop in het boek komen de vroedschapsnotulen van het Beeldenstormjaar 1566 ter sprake en schrijft Bostoën: 'Ze zijn zo vaardig door Van Hout verwoord dat ze een onverkorte uitgave zouden verdienen' (p. 35). Over zijn 'apologie', waarin de stadssecretaris zich in 1596 tegen kritiek op zijn functioneren verdedigt, zegt de schrijver: 'Het document vormt een ware schatkamer aan gegevens en verdient eigenlijk in zijn geheel te worden gepubliceerd' (p. 48). En aan het slot van zijn boek herhaalt Bostoën zich nog een keer, wanneer hij spreekt over Jan van Hout als vernieuwer: 'Deze hier in kaart te brengen zou het beperkte bestek van dit boek te buiten gaan' (p. 101).

Juist omdat er in de laatste twintig jaar veel meer is gepubliceerd over Jan van Hout – ik noem slechts de vele publicaties van Johan Koppenol, niet in het minst zijn *Leids Heelal* over het loterijspel van 1596 – is de uitgave van een min of meer complete biografie wat mij betreft een *must*. Een biografie waarin uitgebreider aandacht wordt besteed aan al zijn bestuurlijke activiteiten en waarin tevens ruimte wordt geboden om de belangrijkste bronnen in extenso te publiceren. Het wordt dus wachten op de vijfhonderdste geboortedag van Jan van Hout, maar of Karel Bostoën en deze recensent dat op 14 december 2042 nog zullen beleven, waag ik te betwijfelen.

KEES WALLE

Elise van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810*. Aksant, Amsterdam 2007. 368 p., ISBN 978-90-5260-252-3. € 29,90

Wanneer we het over de bloeiende Leidse textielnijverheid van de zeventiende eeuw hebben, richten de schijnwerpers zich traditioneel op de grote

ondernemers en op de talloze wevers. Daardoor lijkt de Leidse textiel een mannenzaak. Echter, niet alleen waren er onder de ondernemers en wevers ook vrouwen, in het algemeen wordt het belang van vrouwenarbeid voor de toenmalige textielnijverheid vaak onderschat. Iedere wever had garen nodig en dat werd doorgaans geproduceerd door vrouwen (en kinderen). In haar proefschrift *De draad in eigen handen* berekent Elise van Nederveen Meerkerk dat tijdens het hoogtepunt van de Leidse textielproductie (rond 1660) de arbeid van 35.000 à 48.000 spinners (m/v) nodig was om de wevers van het benodigde garen te voorzien. Aan die vraag konden zelfs alle werkende Leidse vrouwen en kinderen niet voldoen. Import van garen was noodzakelijk. Ook namen zelfs mannen het traditioneel vrouwelijke spinwerk op zich, maar veel meer mannen dan vrouwen wierpen zich daarbij op als tussenbaas en noemden zich meesterspinner. Dat de arbeidsmarkt sterk naar sekse gesegmenteerd was, liet zich in dat opzicht toch weer voelen. Desalniettemin bleek deze segmentatie noch volledig, noch onveranderlijk. Tijdens de hoogtij van de Leidse textiel werkten er relatief veel vrouwen als drapier, verver of wever, constateert Van Nederveen Meerkerk. Maar spinnen en daaraan gerelateerde werkzaamheden als het kammen van wol en dubbelen (twijnen) bleven de voornaamste economische activiteiten die vrouwen indertijd binnen de textielnijverheid ontplooiden.

We hebben het dus over vele duizenden vrouwen, jong en oud, gehuwd, ongehuwd of weduwe. Het werk gaf hen de mogelijkheid een bestaan op te bouwen, voor zichzelf of voor hun huishouden. Een vaak schamel bestaan, voegt Van Nederveen Meerkerk er terecht aan toe. Verwijzend naar de titel van haar boek concludeert zij dat het werk sommige vrouwen – vooral jonge, gezonde en alleenstaande – de mogelijkheid gaf de draad van het leven in eigen handen te nemen. Voor de meeste andere vrouwen was het eerder een van de manieren om de eindjes aan elkaar te kunnen knopen.

De draad in eigen handen gaat niet alleen over de Leidse wolnijverheid in de zeventiende en achttiende eeuw. Van Nederveen Meerkerk betreft in haar studie ook de textielnijverheid van Tilburg, Den Bosch en Zwolle in de vroegmoderne tijd, en dan zowel de wol- als de linnenindustrie. Haar bedoeling is ook niet (alleen) om duidelijk te maken dat vrouwenarbeid in de vroegmoderne nijverheid van grote betekenis was – al blijkt dat zonneklaar uit haar boek. Zij is echter in de eerste plaats op zoek naar factoren die de

arbeidsparticipatie van vrouwen bepalen. Dergelijk onderzoek naar verschillen tussen mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt is nauwelijks behoorlijk tot ontwikkeling gekomen, zeker niet in Nederland en vooral niet voor de periode voor 1800.

Van Nederveen Meerkerk maakt duidelijk dat fysieke verschillen deze verschillen in de textielnijverheid niet kunnen verklaren en dat evenmin technologische vernieuwingen sekseverschuivingen verklaren. Nieuwe technologie had bijvoorbeeld bij het weven op zich best kunnen leiden tot meer vrouwelijke wevers, maar dat gebeurde niet. Dat dit niet gebeurde, was vooral cultureel bepaald en dat vond zijn weerslag in een sterk gesegmenteerde arbeidsmarkt. Dat wil niet zeggen dat deze onveranderlijk was: onder druk van de conjunctuur en de ontwikkeling van kapitalistische verhoudingen vond een zekere herverdeling plaats, zoals hierboven al aangestipt werd.

Van Nederveen Meerkerk schrijft opvallend behoedzaam over dergelijke ontwikkelingen. Zo bestaan er in het internationale historische debat sterk uiteenlopende maar scherp geformuleerde visies op het effect op vrouwenarbeid van de vroegmoderne protoïndustrialisatie, met z'n nieuwe, kapitalistische arbeidsverhoudingen en centralisatie van productie. Ziet de een alleen maar verminderende arbeidsparticipatie van vrouwen, volgens de ander namen de mogelijkheden juist toe. De conclusie van Van Nederveen Meerkerk is dat krachtige uitspraken over gunstige of ongunstige effecten moeilijk houdbaar zijn.

Stelliger keert zij zich tegen een centrale rol van het huishouden als eenheid van productie, de *family economy*. In navolging van Tilly en Scott wordt dit vaak kenmerkend geacht voor de preïndustriële nijverheid. Al eerder heeft Els Kloek daar de nodige kanttekeningen bij geplaatst en ook Posthumus stelde reeds dat loonarbeid al vroeg in Leiden domineerde. Van Nederveen Meerkerk laat nu duidelijk zien dat mannen en vrouwen (en kinderen) doorgaans (loon)arbeid verrichtten voor verschillende bazen en dat werkende vrouwen (en kinderen) niet gezien kunnen worden als hulpjes of toeleveranciers van hun man of vader. Zij benadrukt daarbij bovendien het belang van de klassenverschillen. De allerarmsten combineerden allerlei inkomstenbronnen om te overleven (*family economy of makeshifts*); in de gewone proletarische huishoudens verrichtten alle leden hoofdzakelijk loonarbeid (*family wage economy*, traditioneel geassocieerd met de industrialisatie); alleen gezin-

nen van echte ambachtslieden functioneerden als productie-eenheid (*family economy*). De spinsters werden vooral gerekruteerd uit de eerste twee groepen. De samenleving, voegt Van Nederveen Meerkerk eraan toe, was er sterk op gericht dit sociale onderscheid te handhaven.

Het proefschrift van Van Nederveen Meerkerk is al met al in meer opzichten een interessant en belangrijk werk. Voor het eerst sinds het proefschrift van Kloek – dat zich overigens vooral op de (late) middeleeuwen richtte – krijgt de massa van vrouwelijke textielarbeidsters de aandacht die zij verdient. Dat betreft dan niet alleen de onmisbare rol die deze vrouwen binnen de textielnijverheid vervulden, maar ook de betekenis van vrouwenarbeid voor het bestaan van deze vrouwen zelf en de betekenis van hun arbeid voor het huishouden waarvan zij deel uitmaakten – als alleenstaande, als gezinshoofd of als gehuwde vrouw. *En passant* krijgen we daarmee een belangrijk inzicht in hoe de arbeidersklasse het hoofd boven water hield in de vroegmoderne tijd, zowel in de ‘Gouden Eeuw’ als tijdens de economische malaise daarna.

Zoals gezegd gaat het boek niet alleen over Leiden, maar ook over andere textielproducerende steden en gebieden in de Republiek. Bekijken we dat vanuit lokaal Leids perspectief, dan kunnen we vaststellen dat de Leidse ontwikkeling daarmee extra reliëf krijgt, zowel economisch als sociaal. De vergelijking van Leiden met andere steden geeft het boek duidelijk een meerwaarde vergeleken bij louter lokaal historisch onderzoek. Dat geldt zowel voor de geschiedenis van de Leidse (arbeiders)vrouwen als voor de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid zelf. Voor een goed begrip van het laatste is het boek dan ook net zozeer van belang als voor de geschiedenis van de vrouwenarbeid. Hoewel het niet de bedoeling was van de schrijfster, geeft het boek namelijk een prettig, bondig en toch gezichtsverruimend overzicht van de geschiedenis van de Leidse textielnijverheid in de zeventiende en achttiende eeuw.

Het werk van Posthumus biedt voor die geschiedenis nog steeds een belangrijke basis. Toch schroomt Van Nederveen Meerkerk niet de nodige vraagtekens te zetten achter enige conclusies van de oude meester. Zo zet zij zich af tegen zijn stelling dat de reders een fundamenteel nieuwe rol speelden binnen de Leidse textielnijverheid. Ook betwijfelt zij of er in de zeventiende eeuw al werkelijk sprake was van centralisatie van productie, of in ieder geval betwijfelt zij de betekenis die Posthumus daaraan toekende. Kortom, ook

over de Leidse textielnijverheid op zich biedt het boek van Van Nederveen Meerkerk nieuwe inzichten en stof tot nadenken.

Laat u zich vooral niet afschrikken door de vele tabellen en grafieken in het boek. Het is namelijk een goed leesbaar verhaal geworden. Men hoeft zich ook niet door een uitgebreide theoretische verhandeling heen te worstelen, voor men uitkomt bij de 'echte' geschiedschrijving. De relevante theorie wordt steeds kort behandeld bij de betreffende hoofdstukken in een heldere dialoog met het historisch materiaal. Daardoor wint het proefschrift aan toegankelijkheid, terwijl de niet-academische lezer tegelijkertijd toch veel informatie krijgt over de moderne historiografie. Samenvattend: een in meer opzichten belangwekkend boek en een *must* voor iedereen die zich interesseert voor de sociale en economische geschiedenis van Leiden.

COR SMIT

Sytske G. Visscher en Wim Bleijie, *Hervormde en gereformeerde predikanten te Leiden van de reformatie tot de plaatselijke vereniging*. Leiden, oktober 2006. 60 p., geen ISBN

Deze eenvoudige uitgave geeft, na een zeer korte inleiding, in feite alleen maar een lijst van alle predikanten van 1572 tot 2006 (voor de gereformeerden vanaf de Afscheiding in 1836 – maar in feite pas 1840 – tot 2006). Maar wel een schitterende lijst, vollediger dan alle voorafgaande ooit gepubliceerde lijsten. Van iedere predikant wordt vermeld zijn ouders, geboorte- of doopdatum, overlijdens- of begraafdatum, huwelijksdatum en dezelfde gegevens van de vrouw(en) en de plaatsen en jaren waar hij (en in de meer recente tijd ook wel eens een zij) gestaan heeft. Slechts een heel enkele keer wordt er iets meer verteld, maar ook dan zo beknopt mogelijk. Het is dus allereerst een naslagwerk, niet bedoeld als een bundel biografieën. Slechts bij de gereformeerden zijn portretfotootjes bijgevoegd, omdat bij dat kerkgenootschap altijd de traditie geleeft heeft om alle voorgangers ook op die wijze te herinneren. Nu bestaan er van heel veel Leidse hervormde predikanten ook portretten, in gravure en foto, maar toegegeven moet worden dat het een enorm karwei geweest zou zijn om die te verzamelen.

Een lijst als deze, hoe volledig ook qua genealogische gegevens, is helaas

een statisch geheel. Ontdekte foutjes en zaken die als aanvulling kunnen dienen, kunnen onvoldoende wereldkundig gemaakt worden. Zoiets schreeuwt er als het ware om op internet geplaatst te worden, met een fatsoenlijk adres erbij waar correcties en aanvullingen aangeboden kunnen worden. Met enig gegoogled is zo'n website in ieder geval niet gevonden. Men kan er nog over discussiëren of de website van bijvoorbeeld de ~~PI~~N-gemeente Leiden de meest aangewezen plaats zou kunnen zijn, maar dat is eigenlijk niet echt van belang: als het maar ergens op het wereldwijde web terecht komt, en daar verder uitgebouwd kan worden met alle nog ontbrekende portretten, minimaal verwijzingen naar biografische woordenboeken en dergelijke waar men meer over de betrokkenen kan lezen, en wat al niet meer. Het is nu zo jammer dat na die krachtsinspanning deze zaak als het ware bevroren is. Hopelijk dient er zich iemand aan die van een dusdanig onblusbare energie (en kennis) vervuld is dat deze zaak weer ontdooid raakt!

PIET DE BAAR

Rinny E. Kooi, *Darwin in Leiden. Een zoektocht naar de connecties tussen Darwin en Leiden*. Uitgeverij Ginkgo, Leiden 2009. 72 p., ISBN 978-90-71256-10-3. € 17,50

Dit op het oog heel aardige boekje (het heeft zelfs een leeslint!) had beter Darwin *en* Leiden kunnen heten, want in tegenstelling tot zijn grootvader en vader is Charles Darwin nooit in Leiden geweest. En ondanks dat er al vanaf heel snel na de openbaring van zijn evolutietheorie in 1859 redelijk veel overtuigde aanhangers van hem in Leiden te vinden waren, bleven er ook in Leiden critici, die er niet in geloofden, althans geloofden zoals hen die we nu creationisten noemen.

Het boekje is goed verzorgd, al valt vanaf het begin op dat de computer een eigen willetje gehad heeft: talloze verkeerde afbrekingen en al te vaak ontbrekende koppelstreepjes, ontbrekende spaties of juist dubbele spaties en meer van dat soort leed. Hier heeft dus een goede eindredactie ontbroken. Ook al is het niet rampzalig, het werpt wel een soort schaduw over het geheel en bevordert het leesplezier niet. En ook niet dat in de inleiding bij een portretfoto opgemerkt wordt: 'Onder deze regel staat handgeschreven

“C. Darwni”(dus niet C Darwin)’. Maar het is wel een eigenhandige handtekening, en er staat echt Darwin; dat de punt van de i wat ver naar achteren staat, is toch geen probleem bij een handtekening? Ook de uitleg over die in Berlijn geproduceerde foto is raadselachtig (Darwin is nooit in Berlijn geweest); denkkelijk is er een (glas?)negatief van een Engelse fotograaf naar Berlijn gestuurd, waar het fabrieksmatig in een flinke oplage is geproduceerd, waarna Charles een deel van de oplage gebruikte om – voorzien van zijn handtekening – aan belangstellenden uit te delen.

Het boekje begint na die algemene inleiding met een levensbeschrijving van Charles. Een mooie binnenkomer: ‘Darwin werd op zondag 9 februari 1809 geboren...’ Maar helaas: 9 februari viel in 1809 op een donderdag. Blijkens een goed leesbare foto op p. 18 van zijn grafsteen in Westminster Abbey was hij geboren op 12 februari 1809 en dat viel wel op zondag – Darwin was dus echt een zondagskind! Dan verzamelde hij tijdens wat we gemakshalve de lagere school zullen noemen (circa 1817 tot circa 1824) postzegels en frankeerstempels. Aangezien de eerste postzegels pas op 6 mei 1840 geplakt werden, en frankeerstempels wellicht nog later in zwang kwamen, verdient dit toch wel enige nadere uitleg. In 1825 ging hij medicijnen studeren, maar dat werd geen succes. Maar hij was toen ook nog maar 14 jaar oud! Dat studeren vond plaats in wat de auteur met ijzeren consequentie steeds maar Edinburg in plaats van Edinburgh schrijft.

Veel zaken zijn voor een lezer die niet uitermate goed met Darwin bekend is, niet meteen te controleren, maar wanneer het gemakkelijk kan omdat naast de tekst ook een foto van het besproken document staat, leidt dat niet tot enthousiasme. Bijvoorbeeld op p. 52, waar meteen leesfouten in de transcriptie van een eigenhandige brief van Darwin te ontdekken zijn (1882 waar 1884 staat), maar ook onhoudbaar gegoochel met handschriften plaatsvindt en waar een duidelijke E als voornaam van de bezitter Peacock als een G van George gelezen wordt en er dus een (deels?) verkeerde uitleg gegeven wordt. Ook is merkwaardig een uitlating als in noot 12: ‘In hand geschreven versie van Studio Sorum staat:’, maar die handgeschreven versie van het Album Studiosorum is gewoon het origineel, waar de verblijfadressen van studenten staan.

Zo is nog wel meer te vitten, maar de positieve zaken mogen ook genoemd worden. Vooral de relaties van Darwin met Leidse wetenschappers worden

mooi behandeld, zij het dat sommigen amper met de oude meester contact gehad hebben en pas later zich dankzij zijn boeken tot het darwinisme bekeerden. Behandeld worden Eugène Dubois (1858-1940), Jan van der Hoeven, Hugo de Vries, Martinus Willem Beijerinck en A.A.W. Hubrecht. Ook is verdienstelijk dat zo goed als alle portretten en brieven van of aan of over Darwin besproken worden; ook al is alles vrij beperkt, het zal voor een latere lezer gemakkelijk zijn dat zo'n soort lijstje nu voor het grijpen ligt.

Per saldo is het mooi dat vrijwel alles wat met de relatie tussen Darwin en Leiden te maken heeft in dit boekje bijeen is gebracht, maar eigenlijk moeten er te veel kritische kanttekeningen gemaakt worden. En het leeslint had ook wel achterwege gelaten kunnen zijn.

PIET DE BAAR

Cor Smit, *Van tuinen tot stadswijk. De geschiedenis van Tuinstad-Staalwijk*. Wijkcomité Tuinstad-Staalwijk, Leiden 2009. 62 p., geen ISBN. € 10, leden Vereniging Oud Leiden € 9,50

In een klein bestek, ook al is het formaat van de publicatie vrij groot, heeft een gelouterde auteur de geschiedenis van een stadswijk in vrijwel alle denkbare facetten, vanaf de oudst bekende geschiedenis tot bijna de huidige dag, geboekstaafd. Het verhaal leest heerlijk weg, zij het dat de haast talloze kader teksten aan het woekeren geslagen zijn. Het geheel mag doorwrocht heten, en toch zijn er ook 'lossere' zaken als interviews met (oud-)buurtbewoners opgenomen. Juist die herinneringen aan een nog niet eens zo heel erg lang geleden verleden zijn daardoor erg herkenbaar voor de huidige generaties en geven het geheel veel sfeer. Met name welke middenstanders er toen waren en als een soort sociale middelpunten van een stuk straat golden, leest als een trein, zelfs voor degenen die die winkeliers nooit gekend hebben omdat ze al weg waren vóór men er zelf kwam wonen.

Veel lof dus, maar – afgezien van wat betreurenswaardige zetduiveltjes, zoals op p. 13 waar 1956 staat waar 1596 bedoeld is – toch ook nog wat onvervulde wensen. Zo wordt node een uiteenzettinkje gemist over wat lanen in het verleden precies waren, juist in een wijk waar in ieder geval een Blauwe, een Witte en een Rode Laan waren (thans Bloemistenlaan,

Leliestraat en Pioenstraat geheten), en een Groene Deputatenlaan en een Blauwe Deputatenlaan (in de buurt van de Drie Octoberstraat en de Magdalena Moonsstraat), dus niet – zoals de auteur schrijft – Deputatielaan. Een uitleg van wat die Deputaten waren, had ook niet misstaan – voor de nieuwsgierige lezers: de afgevaardigden van de memorieheren, dat zijn de priesters die memoriediensten op de altaren in de Pieterskerk lazen, en die blijkbaar een stuk land bezaten tussen de Herenstraat en de Schelpenkade. Ook een paar woorden over al die kleuren had duidelijkheid kunnen verschaffen. En dat waar er juist van de Witte laan relatief heel veel archivalia bewaard zijn gebleven (Stadsarchief II inv.nrs. 7403-7407, met rekeningen van de laanmeesters van 1702-1845 en overige stukken tot 1859, vooral ook over de gemeenschappelijk met de Bloemistenlaan en Roode laan onderhouden Leugenbrug).

Overigens zijn die straatnamen, hoewel in een drietal kaderteksten behandeld, niet bepaald uitputtend historisch belicht. Zo wordt de volgende anekdote gemist: op 11 mei 1942 verklaarde de Commissaris der provincie Zuid-Holland zich akkoord met het voorstel van de (NSB-)burgemeester om ingevolge zijn circulaire van 28 januari alle namen van straten en dergelijke, welke genoemd zijn naar levende leden van het Huis van Oranje-Nassau, te wijzigen. In Leiden viel die operatie wel mee: de Julianastraat, die genoemd was naar Juliana van Stolberg, zou ter vermijding van misverstanden voluit Juliana van Stolbergstraat gaan heten, en de Prinses Wilhelminastraat zou Zuiderzichtstraat genoemd worden. Op 13 mei besloot de burgemeester formeel hiertoe en aangezien de Commissaris op spoed had aangedrongen, zullen de straatnaambordjes wel binnen een paar dagen vervangen zijn. Ook de (provinciaal eigendom zijnde) Wilhelminabrug werd verdoopt in Hooge Rijndijkbrug. Maar al op 28 mei 1945 adviseerde de afdeling Bevolking de Gemeentesecretaris om de gewijzigde straatnamen weer in ere te herstellen, waartoe B en W op 14 juni besloten (SA IV AZ 1941 nr. 351). En ook de uitleg van de naam Maria Boekestraat op p. 30 voldoet niet; Dirk Frederik Boeke (1855-1918), warmoezier en later bollenkweker, had niet een vrouw met de voornaam Maria (zij heette Dirkje Beijen), maar onder zijn twaalf kinderen zat wel een Maria Frederika, geboren Zoeterwoude 13 juni 1885. Overigens heeft deze straat maar heel kort zo geheten en nu kennen wij hem onder de naam Magdalena Moonsstraat.

Wat ook gemist wordt is een korte bespreking van de (uitkomsten van de) kadastrale meting tussen 1811 en 1832 met de mooie kaarten die toen gemaakt zijn.

Zijn dit vrome wensen, waarvan iedere lezer er wel een paar bezit, de auteur kan wel verweten worden wat al te gemakzuchtig met de bijschriften bij enkele afbeeldingen omgesprongen te zijn, of misschien al te lichtgelovig omgegaan te zijn met de catalogusbeschrijvingen uit de Prentverzameling van het Regionaal Archief. Niet iedereen zal meteen zien dat de afbeelding op p. 16 uit 1727 onmogelijk de Herenstraat kan voorstellen. Ooit is wellicht die gravure door de Prentverzameling aangekocht of verworven omdat er Koepoortswech onder staat, maar die term was in Leiden volstrekt niet in gebruik en de situatie doet absoluut niet Leids aan. Het blijkt dan ook een weg buiten de Koepoort van de stad Hoorn te zijn. De oorspronkelijke tekening door Cornelis Pronk uit 1726 is zelfs nog bewaard gebleven (en afgebeeld in *Pronk met Pen en Penseel* op p. 126). Maar een kritische buurtbewoner zal vrij snel zien dat de foto van de Herenstraat op p. 18 niet is gezien van de huidige Magdalena Moonsstraat naar de huidige Drie Octoberstraat, maar van de huidige Stadhouderslaan/Leuvenstraat (ter hoogte van nr. 87d) naar de Magdalena Moonsstraat, en de foto op p. 22 niet is gezien van de Leliestraat naar de singel, maar van een punt tussen de huidige nummers 51 en 62 (bijna bij de Pioenstraat) naar de Leliestraat (en verder naar de singel). Geen vreselijke zonden en eerder een soort liegen in commissie, maar een scherpzinnig historicus weet dat altijd alles geverifieerd moet worden. Zo was ook de trambrug over de Trekvljet, genoemd op p. 40, niet identiek met de Lammebrug.

Maar dit alles zijn slechts spijkers op laag water; dit leuke boekje, waar ook niemand aan failliet zal gaan en dat zoveel uren leesplezier zal bieden voor met name de bewoners van die stadswijk, verdient echt een héél goed cijfer! En de zeer vele fraaie vooral kleurenafbeeldingen zijn een lust voor het oog. Van harte aanbevolen dus.

Linda Lieverse, Alette Vonk, Aart van Bochove, *Zichtlijnen en tijdslijnen op de Leidse Vestwal*. Blaauwberg, Leiden 2008. 84 p., ISBN 978-90-79906-01-7. € 19,90

Een eigenaar, of beter gezegd eigenaarrechtspaar, dat de geschiedenis van het bedrijfspand en de restauratie daarvan te boek stelt, dat zie je niet vaak. Alleen al het opsporen van nakomelingen van vroegere eigenaars/bewoners om die hun herinneringen te ontfutselen, moet heel wat moeite en tijd gekost hebben – maar levert vaak de leukste anekdotes op. Bovendien blijken er in oude schoenendozen vaak nog unieke kiekjes aanwezig te zijn en hoewel die nooit voor publicatie bestemd waren, werken ze juist daardoor extra vertederend – juist amateurfotootjes hebben vaak een meerwaarde (tenzij de kwaliteit van de foto al te amateuristisch is). Ook met de architecten en restauratoren is uitvoerig gesproken, zodat dit boekje mag gelden als een voorbeeld van een publieksgericht restauratierapport.

Er is heel diep nagedacht over de vormgeving van dit boek. Toch zal het eindresultaat niet iedereen mogen bekoren, net zo min als het eindresultaat van de restauratie iedere passant van de Vestwal zal bekoren – om maar niet te beweren dat 99 procent ervan de nieuwe aanbouw een foeilelijke verknoeiing van het op zich aardige pand zal vinden. Smaken verschillen nu eenmaal, en een verknoeid of althans niet fraai boek is minder schadelijk dan een verknoeid stadsgezicht in juist zo'n mooi oud buurtje. Dat bijvoorbeeld het grootste deel van de noten, die bovendien op onlogische plaatsen staan, veel beter in de lopende tekst verwerkt had kunnen zijn, is daarbij nog het minste. En dat in de literatuurlijst een artikel als dat van E.J. Weterings, 'Glazeniersbedrijf Dullaart verlaat Leiden na 70 jaar' in *Stielz* dec. 1997 pp. 4-6 ontbreekt, zal ook niet rampzalig zijn.

Er wordt nogal geklaagd over gebrek aan historische gegevens: 'De architect van het pand is helaas onbekend en bouwkundige gegevens zijn verloren gegaan bij de stadhuisbrand in 1929.' Het klinkt triest, maar laat nu juist van dit pand een (relatief) ongelofelijke hoeveelheid papier bewaard zijn gebleven, waaronder een ontwerp-tekening! Zij het ongesigneerd en op een moeilijke manier opgevouwen tussen de bijlagen bij het Raadsbesluit tot verkoop van de grond. Daar valt alles te lezen over de aanvraag van Gerrit Tibboel om die grond te mogen kopen, de vertraging in verband met de plannen om daar mogelijk een school te bouwen, het geharrewar over de koopprijs en uitein-

delijk de verkoop aan Tibboel bij Raadsbesluit van 27 juli 1876 (SA III inv.nr. 168 fol. 11 en bijlagen 28-35, waaruit het hele proces te destilleren is, in combinatie met de besluiten van B en W van 15-11-1875 en 29-5-1876, SA III inv.nr. 167 fol. 67 en Ingekomen Stuk 1875 nr. 311). Kortom, een gemiste kans. Bovendien zou het niet ondienstig zijn als een architectuurhistoricus eens de maten van het gebouw zou vergelijken met die van de boerderij 't Keerpunt' aan de Schelpenkade 4 (nog steeds als zodanig in gebruik), omdat die wel als twee druppels water op het pand aan de Vestwal lijkt. Een onderzoek in het archief van Zoeterwoude, waar het vroegere Schulpenpad toe behoorde, levert dan misschien nog wel meer gegevens op.

Vrij uitvoerig worden behandeld de vroegere eigenaars of bewoners; Gerrit Tibboel, overigens meer bekend als eigenaar van de uitspanning aan de andere kant van de Vestwal, tot op de dag van vandaag een café, en Gijsbertus de Casparis, directeur van de Leidse Broodfabriek. Na hen kwamen Nicolaas en Jacob de Roo van de Leidsche Handels Vereeniging en vanaf 1958 was het de zetel van het glazeniersbedrijf van Lambertus, Robert en Edward Dullaart. Het pand werd in 2004 gekocht door Aart van Bochove, directeur van Blaauwberg, en deze verhaalt vooral over de zeer vele perikelen in het kader van de restauratie. Al met al is het een leesbaar geheel, maar zoals gezegd eigenzinnig op alle fronten. En dat is het.

PIET DE BAAR

Dirk van Eck-Stichting Leiden

De Dirk van Eck-Stichting vraagt aandacht voor 'gewone mensen' uit het Leidse verleden. Zij doet dat onder meer met lezingen, filmavonden, de videoreeks 'Stadsbeeld in Beweging' en het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*.

De stichting werd op 1 mei 1987 opgericht. Haar naam dankt zij aan Dirk Antonie van Eck (1867-1948), de 'peetvader' van de Leidse sociaal-democratie, die zich als lid van de gemeenteraad jarenlang heeft ingezet voor de verbetering van de levensomstandigheden van zijn stadgenoten.

U kunt aan de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting bijdragen door een donatie over te maken op gironummer 35 66 42, ten name van de Dirk van Eck-Stichting, Postbus 849, 2300 AV Leiden.

Belangstellenden die €17,50 of meer doneren, ontvangen het *Jaarboek* in het jaar van hun donatie. Daarnaast krijgen donateurs aantrekkelijke kortingen op de video's en boeken waaraan de naam van de stichting is verbonden.